

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Кафедра фізичної культури і здоров'я

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

навчальної дисципліни:

АНТРОПОЛОГІЯ

<u>освітня програма</u>	<u>Фундаментальна та прикладна культурологія</u>
<u>напрямок підготовки</u>	<u>02 "Культура і мистецтво"</u>
<u>спеціальність</u>	<u>034 Культурологія</u>
<u>факультет</u>	<u>Хореографічне мистецтво</u>

Схвалено:

на засіданні кафедри

Протокол № 6

від «29» січня 2020 року

Укладач:

Доцент кафедри

Кушнар'єв І.О.

Харків 2020.

УДК 572(042.4)

A 72

Друкується за рішенням ради
Факультету хореографічного мистецтва
(протокол № від 20120 р.)

Рекомендовано кафедрою фізичної культури і здоров'я
(протокол №6 від 29 січня 2020 р.)

Укладач:
І.О Кушнар'ов, доцент, канд. біол. наук.

Конспект лекцій навчальної дисципліни “Антропология” за спеціальністю 034 -
“Культурология”./ Харк. держ. акад. культури; укл. : І.О.Кушнар'ов — Х.: ХДАК, 2020. — 160 с.

Навчальний курс « Антропология » є базовим для підготовки бакалаврів зі спеціальностей
«Культурология». Зміст курсу розкриває основні теоретичні та практичні досягнення
сучасної антропологии. Для викладачів, магістрів, аспірантів, слухачів системи підвищення
кваліфікації та післядипломної освіти.

Харківська державна академія культури, 2020 р.

ВСТУП

Термін "антропологія" в перекладі з давньогрецької означає "наука про людину" (від слів "антропос" — людина, та "логос" — наука, поняття, вчення, думка). Вважають, що його, як і безліч інших, у науковий обіг увів видатний давньогрецький мислитель IV ст. до н. е. Арістотель: він вживав його стосовно вивчення духовних властивостей людини. Однак у 1501 р. в Лейпцізі з'явилася книга Магнуса Гундта "Антропологія про достоїнство, природу та властивості людини і про елементи, частини і члени людського тіла", де, як видно з назви, йшлося вже й про фізичні риси людей. З тих пір поняття "антропологія" значно розширилось.

На різних етапах розвитку антропології її зміст і місце в системі наукових знань оцінювались та й нині оцінюються по-різному. Згідно з однією точкою зору, що склалась під впливом французьких просвітників XVIII ст., антропологія є універсальною наукою про людину, що має на меті вивчення її біологічної історії, матеріальної й духовної культури викопних і сучасних людей, психології, мови тощо. Такого підходу дотримується багато західноєвропейських, американських, а останнім часом і вітчизняних вчених, надто фахівців, що спеціалізуються в різних напрямках філософських знань. По суті, йдеться не про одну наукову дисципліну, а про широкий комплекс природничих та гуманітарних наук, у межах якого розрізняють окремі розділи: філософську, психологічну, соціальну, фізичну чи, скажімо, культурну антропологію, яка, в свою чергу, охоплює первісну археологію, етнографію, порівняльно-історичне мовознавство і т. ін.

Прихильники іншої точки зору, що сформувалась у другій половині минулого століття, розглядають антропологію як науку про мінливість фізичного типу людини у часі та просторі. Передбачається, що вона включає три великих розділи а саме: **антропогенез**, що висвітлює процес походження людини; **морфологію та фізіологію людини**, котрі вивчають міжгрупову мінливість морфологічних ознак серед населення земної кулі; **расогенез та етнічну антропологію**, завданням яких є реконструкція процесу расоутворення, етногенезу та етнічної історії давніх та сучасних народів. Таке розуміння змісту антропології — розділу знань, який займає проміжне становище між біологічними та гуманітарними дисциплінами, відповідає традиціям вітчизняної науки.

Відомо, що для висвітлення окресленої проблематики в антропології застосовуються суто біологічні методи, основу яких складає фіксація морфофізіологічних ознак живих людей та їхніх кісткових решток. Однак інформація, отримана на підставі антропологічних даних, виходить за межі власне біологічних знань. Так, вона відіграє дуже цінну, а іноді вирішальну роль у вивченні **важливих аспектів історичного минулого людства**. Серед них: питання про час появи на Землі найдавніших людей і про грань між людиною та твариною; першопчатки трудової діяльності та здатність тих чи інших викопних форм застосовувати певні технологічні прийоми; основні етапи розвитку мислення та мови, тісно пов'язані з вдосконаленням руки, збільшенням маси та ускладненням структури мозку давніх людей; шляхи і напрямки освоєння первісної ойкумени, площа якої невпинно збільшувалась, доки люди сучасного фізичного типу не проникли в найбільш віддалені й важкодоступні куточки земної кулі; чисельність, статевовікова структура і ступінь плинності первісних форм суспільної організації людей — прагромад, громад, родів і племен; вплив природних чинників на життєдіяльність первісних людей, тривалість життя і рівень їхніх медичних знань; формування найдавніших релігійних уявлень, розвиток первісного мистецтва тощо.

Не менш важливу роль відіграють антропологічні дані й у висвітленні **етногенетичної проблематики**. Передаючись від покоління до покоління, фізичні риси людей слугують своєрідними біологічними "мітками", які дають змогу відтворити процес формування антропологічного складу давніх та сучасних народів; визначити ступінь спорідненості й намітити напрямки генетичних зв'язків людських колективів; з'ясувати шляхи міграцій племен, що мали місце в минулому; висвітлити роль місцевої та прийшлої людності у формуванні етнічних спільнот тощо. За певних обставин антропологічні дані мають переваги перед іншими категоріями етногенетичних джерел — археологічними, етнографічними, лінгвістичними, оскільки мова та культура доволі часто поширюються шляхом запозичення, а зміна фізичного типу етнічної спільноти є безперечним доказом контактів — часом вимушених, а часом і добровільних — з прийшлими колективами. "Мова і культура можуть поширюватись і без переміщення антропологічних типів, — писав із цього приводу відомий антрополог Я. Рогінський, — але антропологічні типи ніколи не поширюються, не несучи з собою певної культури й мови".

Важливо мати на увазі, що антропологічні дані зберігають свої інформаційні можливості навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи. Це пояснюється

консервативністю спадкових рис фізичної подоби людей, які мало змінюються в часі. Так, в невеликих популяціях людей — демах, де через ізоляцію часто спостерігається перерозподіл морфологічних ознак, більшменш помітні зміни генофонду відбуваються протягом життя близько 50 поколінь людей, або 1250 років (М. Чебоксаров, І. Чебоксарова). Ще повільніше перебігає цей процес за наявності ширшого кола шлюбних зв'язків. Аналіз епохальної динаміки антропологічних типів дозволяє визначити ступінь генетичної спорідненості поколінь, розділених тисячоліттями, причому лінію спадкоємності можна реконструювати навіть тоді, коли окремі історичні епохи не представлені кістковими рештками давніх людей.

Антропологічну історію давніх та сучасних етносів можна порівняти з генним потоком через століття, куди час від часу вливались окремі струмочки, струмки, а то й ріки.

ЛЕКЦІЯ 2. Історія антропологічних знань.

Перші спроби віднайти взаємозв'язок між різними явищами органічного й неорганічного світу, визначити місце людини у природі та висвітлити процес появи на Землі найдавніших представників людського роду зробили **античні мислителі**. Так, давньогрецький філософ **Анаксимандр** (610— 546 рр. до н. е.), який виводив усе живе від першооснови буття — безмежного ("апейрону" пов'язував виникнення людини з водою, вважаючи, що спочатку людське тіло мало рибоподібну форму. Припущення про природне походження людей висловлювали також **Демокрит** (бл. 470— 380 рр. до н. е.) та **Емпедокл** (490—430 рр. до н. е.). За **Емпедоклом**, усе живе походить із мулоподібної маси, зігрітої внутрішнім вогнем Землі. Вириваючись на поверхню, цей вогонь іноді виштовхував кавалки глини, які набували певної форми. Так спочатку з'явилися рослини, згодом — тварини, причому "голови виходили без шиї, руки рухались без плечей, очі блукали без лобів". Окремі органи випадково з'єднувались між собою силою любові — "філії". Це призвело до того, що "з'явилося багато істот з двома обличчями й подвійними грудьми, народжений биком — з головою людини, і навпаки". Під дією сил ворожості та розпаду ("нейкосу") ці чудовиська гинули. І лише ті істоти, які змогли пристосуватися до середовища і розмножуватися, вижили.

Вершиною наукового вчення про людину в давній Греції є творчість **Арістотеля** (384— 322 рр. до н. е.). У працях "Історія тварин", "Про частини тварин", "Про виникнення тварин", "Про душу" він уперше класифікував усі відомі на той час живі організми (близько 500 видів) і чітко визначив місце людини в органічному світі. На його думку, вона належить до

особливої сукупності ("роду") вищих тварин — живородних ссавців, які вкриті волоссям, дихають легенями і перебувають на найвищому щаблі "драбини істот". Арістотель указав на ті особливості, завдяки яким людина посідає панівне становище у природі, а саме: прямоходіння, здатність мислити, членороздільне мовлення, наявність руки, яка "стає і кіітем, і копитом, і рогом, так само як і списом, мечем і будь-якою іншою зброєю та інструментом..." Поряд із людьми на "драбині істот" він розмістив мавп, наголосивши на спільних рисах їхньої фізичної будови.

Помітний слід в історії антропологічних знань залишив римський поет і філософ **Лукрецій Кар** (I ст. до н. е.). У його поемі "Про природу речей" укрив наївні уявлення про походження людей поєднуються з досить реалістичною картиною розвитку первісного суспільства від "дикого" стану до винайдення вогню, одягу, житла. З надзвичайною прозорливістю Лукрецій намітив поділ історії людства на мідний, кам'яний та залізний віки.

Зародженню антропологічних знань сприяли також анатомічні спостереження. Так, знаменитий римський лікар і анатом **Клавдій Гален** (II — поч. III ст.) виявив багато спільного в анатомічній будові людини та мавп, яких він назвав "смішними копіями людей".

Розвиток загальних уявлень про місце людини у природі супроіюджувався накопиченням свідчень про племінні, расові відмінності. Ще стародавні єгиптяни добре знали фізичні ознаки людності досить віддалених від них територій. До нашого часу дійшли фрески, де зображені представники підкорених фараонами народів: білошкірі носії європеїдних рис, що мешкали в Передній Азії; світло-шоколадні жителі Ефіопії; темношкірі племена Західної та Центральної Африки. Ці відомості примножувалися в античні часи. Так, славетний давньогрецький мандрівник, історик і географ **Геродот** (484—404 рр. до н. е.) у своїй "Історії" в дев'яти книгах навів багато даних про народи Північного Причорномор'я, Кавказу, Передньої Азії тощо. Розповідаючи про будинів, що мешкали в Лівобережній Наддніпрянщині, він зауважував: "...це велике і численне плем'я, і всі вони мають зовсім блакитні очі і руде волосся". Що ж до їхніх сусідів — гелонів, то вони, за словами Геродота, "не схожі на будинів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся". В іншому місці він указує, що колхи — корінна людність закавказької країни Колхіди — "темношкірі й кучеряві". Геродотова праця є особливо цінною тим, що містить різноманітні свідчення про киммерійців першого етносу Північного Причорномор'я, самоназва якого

дійшла до наших днів; скіфів; їхніх північних сусідів — меланхленів; таврів (давніх мешканців Криму) та інших племінних груп, які в I тис. до н. е. проживали на теренах сучасної України.

Значне місце в історії антропології посідає й славетний давньогрецький лікар, хірург і реформатор медицини **Гіппократ** (460— 356 рр. до н. е.). У праці "Про повітря, води й місцини" він уперше висловив думку про те, що расові відмінності склалися під впливом кліматичних умов і мають спадковий характер: "... від лисих батьків народжуються лисі діти, від блакитнооких — блакитнооки, і те ж саме можна сказати про інші зовнішні особливості..."

Дуже цікаві свідчення стосуються так званих макроцефалів — народу, який дотримувався звичаю штучної деформації голови. "Попервах найважливішою причиною видовження форми голови був звичай, — зауважує Гіппократ, — а тепер і природа сприяє звичаю, зумовленому тим, що вони вважають найблагороднішими тих, у кого найдовші голови". За його даними, макроцефали мешкали на схід від Меотідського озера (Азовського моря), на рубежі Європи та Азії. Тобто йшлося, імовірніше за все, про сарматів — іраномовних кочовиків, споріднених зі скіфами.

У середньовічній Європі вивчення природи й людини було заборонене церковною та світською владою. Церква визнавала лише те, про що писалося у Біблії, оскільки авторитет священної книги важив більше, ніж усі сили людського розуму. Цей постулат проголосив відомий богослов-проповідник IV — першої половини V ст. Августин. Відтак жорстоко переслідувались усі, хто піддавав сумніву біблійну оповідь про створення перших людей.

Так, у 1619 р. за іїмпуваченням у чаклунстві та ересі в Тулузі був спалений живцем італійський філософ **Л. Ватні**, який у трактаті "Про гідні подиву гасмниці природи, цариці й богині смертних" у дуже обережній формі та нібито з осудом писав про спорідненість людини з мавпою.

Заборонялися й анатомо-медичні дослідження. За порушення цієї заборони на вогнищі загинув іспанський учений XVI ст. **Л. Сертано**, який вивчав кровообіг людей і тварин. Лише заступництво французького короля врятувало життя **А. Везалію** — авторові праці "Про будову людського тіла" (1543). Усі рукописи уславленого лікаря й анатома були спалені, а його самого відправили на покуту до Єрусалима. Повертаючись звідтіля, він загинув під час корабельної аварії.

Середньовічні європейські вчені-схоласти приділяли велику увагу питанню про місцезнаходження країни "Гога і Магога" — батьківщини "злих" народів, пришествя яких

пророкувала Біблія. Їхні твори рясніли розповідями про фантастичні чудовиська — велетнів, карликів, однооких, одноруких, людей із собачими головами тощо.

В одному з них ішлося навіть про навернення "песиголовців" у християнство.

Більш точні свідчення про народи світу містять праці середньовічних арабських авторів. Так, учений і мандрівник X ст. **Аль-Масуді** дав опис семи груп народів: персів, халдеїв і споріднених з ними арабських племен, греків та інших європейців, лівійців з єгиптянами, турків, індійців і китайців.

Великі географічні відкриття, зроблені під час подорожей X. Колумба, Васко да Гама та Магеллана (кінець XV — початок XVI ст.), значно розширили уявлення європейців про населення найвіддаленіших куточків земної кулі. Це відбилося в появі **першої расової класифікації людства** (1684). Її автор — відомий французький політичний діяч, мандрівник і вчений **Ф. Берньє** — виокремив чотири головні раси: європейців, поширену в Європі, Північній Африці, Передній Азії, Індії; монголів, яка замешкує Східну та Південно-Східну Азію; негрів, що переважає на Африканському континенті; лопарів, єдиним представником якої є лопарі, або саами, — невеликий за чисельністю народ, який живе на північному сході Скандинавії та Кольського півострові. Цікаво, що індіанців Америки Берньє розглядав як одну з гілок європейців. Не обмежуючись виділенням рас, він дав стисло характеристику фізичних рис кожної з них і вказав на їхню неоднорідність.

Із розширенням географічного кругозору поглиблювалися і знання європейців про людиноподібних мавп. Цьому значною мірою сприяла книга **Пігафетті** "Опис землі Конго" (1598). Учасник кругосвітньої подорожі під орудою Магеллана, Пігафетті вперше дав вірогідні свідчення про існування мавп, зовнішій вигляд і поведінка яких нагадують людські. У книзі було вміщене зображення однієї з них – шимпанзе. А вже на початку XVII ст. перших шимпанзе завезли до Європи і дотримували при дворах знатних осіб. У 1658 р. лікар Ботціус, який побував на острові Ява, вперше описав азійську людиноподібну мавпу, назвавши її орангутаном. На його малюнку орангутан нагадував волохату жінку, яка, за словами англійського біолога XIX ст. Т. Гекслі, мала "загалом досить пристойну зовнішність", людські кінцівки та пропорції тіла. В 1699 р. англійський учений **Р. Тайзон** дав детальний анатомічний опис шимпанзе, вказавши, що вищі мавпи є перехідною ланкою між людьми та нижчими мавпами й іншими тваринами. Разом із тим він називав мавп "чотирирукими", протиставляючи їх "дворукими", тобто людям.

В середині XVIII ст. окремі розрізнені думки про спорідненість людини з тваринним світом дістали теоретичне обґрунтування. Так, у класифікації біологічних видів, створеній визначним шведським натуралістом **К. Ліннеєм** (1707— 1778), люди поставлені в один шерек із мавпами, лемурами та кажанами. В десятому виданні своєї "Системи природи" (1758) він запропонував поділ роду Homo (людина). Лінней розділяв рід Homo на дві групи: людину розумну, або денну, та людину лісову, або нічну, до якої він відносив людиноподібних мавп та неіснуючих істот — "хвостатих" та "нічних" людей. Що стосується останніх — буцімто здичавілих ідіотів та альбіносів, які, не виносячи світла, вдень ховаються в печерах, то про них Лінней міг довідатися з розповідей мандрівників та із народних переказів, котрі ще донедавна широко побутували у Скандинавії.

Ідею спорідненості мавпи та людини активно обстоювали французькі філософи-матеріалісти другої половини XVIII ст. Так, **Д. Дідро** в праці "Про пояснення природи" (1754) писав: "... дотримуючись своїх природничо-наукових принципів, я ніколи не міг відрізнити мавпу від людини; адже існують мавпи, які мають менше шерсті, ніж деякі люди; ці мавпи ходять на двох ногах і використовують свої ноги і свої руки подібно до людей..." Отже, Дідро значно перебільшував схожість мавпи з людиною. Ще радикальніших поглядів дотримувався **К.-Л. Гельвецій**, котрий зводив відмінності між людьми та мавпами лише до кількох ознак фізичної будови та звичок. Це ж було властиве і **Ж. О. Ламетрі**, який писав про те, що "людина та мавпа зроблені з однієї глини" й мають однакову здатність до відчуттів.

Матеріалістичні ідеї у природознавстві поширювались і серед російських натуралістів, про що свідчить книга **Р. Каверзнева** "Про переродження тварин" (1778). "Вивчивши всі частини тіла всіх тварин і порівнявши їх між собою, — писав він, — треба визнати, що всі тварини походять з одного спільного стовбура. В усіх тварин спостерігається дивовижна схожість, яка здебільшого поєднується із зовнішньою несхожістю. З цього погляду можна було б, мабуть, не лише кішку, лева, тигра, а й людину, мавпу та всіх інших тварин розглядати як членів однієї родини". Торкаючись питання про расові відмінності між людьми, Каверзнев послідовно проводив думку про єдність людства, зауважуючи, що "білий, лапландець і чорний, так мало схожі між собою, можуть... спільно розмножувати велику та єдину людську сім'ю".

На початку XIX ст. визначний французький натураліст, основоположник еволюційного вчення **Ж.-Б. Ламарк** (1744— 1829) вперше запропонував струнку **теорію антропогенезу**. В

праці "Філософія зоології" (1809) він обґрунтував тезу про природне походження людей від мавп, еволюцію яких він уявляв собі таким чином. Якийсь вид найрозвинутіших "чотирируких", близьких до "ангольських орангів", тобто до шимпанзе, внаслідок кліматичних змін чи інших причин був змушений спуститися з дерев на землю. В пошуках поживи "чотирирукі" стали постійно жити на відкритій місцевості. Побоюючись нападів хижаків, вони часто зводилися на задні кінцівки і оглядалися навкруги; це зміцнювало мускулатуру спини та ніг. Поступово предки людей перейшли до прямоходіння і стали "дворуками". У них вдосконалилися мозок і зір, виникла мова, з'явилася схильність до суспільного життя — найхарактерніша, визначальна, за Ламарком, риса людей.

В основі ламарківських поглядів на антропогенез лежить його загальна ідея про потребу, яка породжує зусилля, і про зусилля, яке породжує орган. Він вважав, що предки людей вдосконалювалися завдяки дії природного відбору та "внутрішній силі" — тобто прагнення всіх живих організмів до прогресу.

Расознавчі студії XVIII — першої половини XIX ст.

На початок XVIII ст. мандрівники та вчені-натура- лісти накопичили великий фактичний матеріал про фізичні риси населення найвіддаленіших куточків земної кулі. Цей доробок вимагав осмислення та систематизації.

Одним із перших свою класифікацію запропонував **К. Ліннеї**), котрий, як згадувалося вище, залежно від місця проживання виокремлював американську, європейську, африканську та азійську людину. Індіанець Америки, за Ліннеєм, характеризується червонуватим кольором шкіри, чорним волоссям, широкими ніздрями, веснянкуватим обличчям, відсутністю бороди. Це людина жовчна, вперта, волелюбна; тіло татуює червоними лініями; в суспільному житті керується звичаями. Європеець визначається світлим кольором шкіри і світлим волоссям, блакитними очима. Він винахідливий, дотепний, лукавий, запальний; носить вузький одяг; керується законами. Азієць має смуглявий колір шкіри, темні очі й волосся; за темпераментом він — меланхолік, жорстокий, любить розкошувати, скупий; носить широкий одяг; керується громадською думкою. Африканцеві властиві темна оксамитова шкіра, чорне кучеряве волосся, приплюснутій ніс, товсті губи. Він безтурботний, веде бродячий спосіб існування, ледачий, байдужий до всього; тіло натирає жиром; його суспільне життя цілком свавільне.

Сучасник Ліннея — французький натураліст **Ж-Л. Бюффон** (1707— 1788) в одній із книг своєї 36-томної "Природничої історії" навів різноманітні дані про фізичні риси, вдачу та звичаї багатьох народів земної кулі, почерпнуті ним із нотаток мандрівників. Він уперше застосував щодо людини термін "раса", який перед тим уживався переважно для визначення порід свійських тварин, зокрема собак. Хоча Бюффон не був прихильником систематизації, вважаючи, що класи, родини й види існують тільки в уяві вчених, він усе ж розрізняв шість основних расових груп, а саме: європейську, татарську, або монгольську, ефіопську, американську, лапландську, або полярну, південноазійську. Мінливість расових ознак, за Бюффоном, пов'язана із впливом клімату, харчуванням, звичаями штучно спотворювати губи, вуха, ніс та інші частини тіла. В місцевостях із спекотним кліматом, зазначав він, люди мають темну шкіру, а вже в Північно-Східній Африці, де спека спадає, шкіра світлішає. В Європі ж з її помірним кліматом людність зовсім світла. При цьому Бюффон наголошував, що всі раси походять з одного кореня.

Отже, Лінней використав у своїй класифікації не лише фізичні ознаки, а й психічні та культурно-побутові особливості основних расових груп людства. Привертає увагу те, що він наділяв неєвропейські народи негативними рисами вдачі.

Значний внесок у розвиток наукових уявлень про расові відмінності зробив німецький натураліст **Й. Блуменбах** (1752— 1840) — <> піц із засновників антропологічної краніології, який зібрав велику колекцію людських черепів, скелетів, зародків, зразків волосся і т. п. У "Книзі про природжені відмінності людського роду" (1775) Блуменбах виділяв п'ять рас: кавказьку, тобто європеїдну, моніольську, ефіопську, американську й малайську. Будучи прихильником видової єдності людства, він стверджував, що расові відмінності склалися в процесі освоєння людьми сучасної ойкумени в різних кліматичних умовах. Найдавніший, визначальний расовий тип — це кавказець, тобто південний європеїд, від якого походять монголоїд і негроїд. Проголошуючи Кавказ прабатьківщиною людства, Блуменбах виходив з того, що цей регіон розташований неподалік від місця, де сходяться три материки — Європейський, Азійський та Африканський; крім того, з ним пов'язані найдавніші сторінки людської історії та біблійна традиція.

В Російській імперії накопичення відомостей про фізичну подобу народів розпочалося ще в XVI—XVII ст. Зокрема, у повідомленнях ("відписках", "казках") козаків, що брали участь у завоюванні Сипіру, містилися дані етнографічного характеру, в тому числі опис

зовнішнього вигляду підкорених племен. Ці спостереження, часто наївні та неточні, все ж відіграли позитивну роль у формуванні наукових уявлень про раси.

Перші цілеспрямовані дослідження в галузі расознавства в Росії належать до XVIII ст., коли з ініціативи М. Ломоносова до програми великої Сибірської експедиції 1733— 1743 рр. було включене висвітлення фізичних рис корінних народностей Сибіру й Далекого Сходу. \ \ інструкції, підготовленій істориком Г. Міллером, ішлося про необхідність фіксації зросту, пропорцій тіла, форми й кольору волосся, очей, розмірів і форми обличчя тощо. Один з учасників експедиції — С. Крашенінніков — у книзі "Опис землі Камчатки" (1755) навів стислі, але дуже точні спостереження за зовнішністю модності Камчатки та-Курильських островів — камчадалів, коряків, курильців (айнів) та ін. Так, "камчадали на зріст низькі, тілом смугляві, не волохаті, чорноволосі, рідкобороді, лицем калмикуваті, зігнутими носами"; курильці ж суттєво відрізняються від них: "цей народ на зріст середній, волоссям чорний, лицем округлий і смуглявий, але значно привабливіший, ніж інші тутешні народи. Бороди у них великі, широкі, тіло волохате". Ці характеристики загалом узгоджуються з підсумками сучасних досліджень.

Значні матеріали були зібрані експедиціями, що їх організувала Російська Академія наук у другій половині XVIII ст. Більшість із них опубліковано в етнографічній праці І. Георгі "Опис усіх народів, що живуть у Російській державі" (1777— 1778), яка містить, зокрема, дані про фізичні риси східних слов'ян. Ось як змальовує автор зовнішність росіян: "Народ російський не весь має однаковий вигляд. деякі з них високі, деякі низькі... ніс невеликий і не дуже орлиний або сплющений... волосся пряме, інколи русяве й руде, інколи темно-русяве, інколи й чорне, останнє, проте, рідше..." А ось як він характеризує українців Лівобережжя: "Риси обличчя й зовнішній вигляд малоросіян подібний до мешканців Дніпровського Правобережжя: в більшості своїй вони стрункі, зросту вище середнього... волосся здебільшого темно-русяве, обличчя повні та круглі". Звичайно, ці спостереження мають довільний і досить поверховий характер, але вони загалом правильно відображають фізичну подоби росіян та українців.

На початку XIX ст. серед природознавців Західної Європи різко загострилася боротьба між **моногеністами**, які виводили людство з єдиного кореня, та **полігеністами**, що відносили раси до різних біологічних видів. У найбільш виразній формі аргументацію прихильників моногенізму виклав англійський учений **Д. Прічард** у своїх п'ятитомних

"Дослідженнях" (1836— 1851) — справжній енциклопедії антропологічних знань. Основні положення цієї праці такі: людські раси за своїми фізичними й фізіологічними ознаками варіюють не більше, ніж породи тварин у межах одного виду; всі люди, незалежно від кольору шкіри, слабкують на однакові хвороби; змішані раси дають цілком життєздатне й плодюче потомство. Все це, на думку Прічарда, свідчить про видову єдність людства. Цікаво, що в своїх міркуваннях він посилався як на наукові дані, так і на Святе Письмо. Прічард здійснив спробу визначити колір шкіри Адама, дійшовши висновку, що той був негром.

Ідеологи полігенізму (**Б. де Сен-Венсан, Демулен, Вірей** та ін.) не погоджувалися з тим, що плодюче потомство може бути лише у представників одного виду. Як приклад вони наводили збереження плодючості при схрещуванні собаки та вовка. Що ж до хвороб, то вони не зовсім однакові у різних рас: так, європейці хворіють на лихоманку, а негри ні. Ці факти, за логікою полігеністів, свідчать про те, що людські раси, виникнувши незалежно одна від одної в різних осередках земної кулі, належать до різних біологічних видів.

Полігенізм як помилкове вчення про видові відмінності рас виник в останній третині XVIII ст. у Франції на хвилі боротьби з монополією церкви на істину. Спочатку праці його прихильників будили громадську думку, змушували уважніше придивлятися до, здавалося б, усталених речей. Однак незабаром аргументи полігеністів були використані для обґрунтування наявності "вищих" та "нижчих" рас, для ідеологічного виправдання расизму та работоргівлі.

Расові класифікації XVIII — початку XIX ст. здебільшого мали вкрай довільний характер. Як правило, вони ґрунтувались на пі іуальних, часто дуже суб'єктивних спостереженнях європейських мандрівників. Це з усією необхідністю вимагало вдосконалення методики антропологічних досліджень. У свідомості тогочасних вчених класифікувати людей за **формою голови**, виокремивши серед них дві великі групи: **доліхокефалів**, тобто довгоголових, та **брахікефалів** — короткоголових. Обидві групи Ретціус поділяв на **ортогнатних** (з вертикальним профілем обличчя), та **прогнатних** (із щелепами, що виступають наперед). До ортогнатних доліхокефалів він відніс німців і скандинавів, до ортогнатних брахікефалів — слов'ян, лопарів, іурків, басків та ін.

Ідею Ретціуса спочатку підтримало багато колег-природознавців. Однак незабаром з'ясувалося, що запропонований ним індекс — так ііаний **головний показник** (співвідношення ширини й довжини голови) — відіграє лише другорядну роль у

расових класифікаціях, значно поступаючись іншим характеристикам (кольору та форми колосся, будові носа і т. ін.). Це спонукало до пошуків нових методів фіксації антропологічних ознак.

Дарвінізм та його вплив на розвиток антропологічної науки

В 1859 р. видатний англійський учений **Ч. Дарвін** (1809— 1882) опублікував книгу "Походження видів шляхом природного відбору", де обґрунтував **теорію еволюції природи**. Дарвінізм завдав нищівного удару уявленням про сталість біологічних видів і підготував ґрунт для наукового розв'язання проблем антропогенезу.

Невдовзі англійський природознавець **Т. Гекслі** (1825— 1895) — палкий прихильник і популяризатор еволюційного вчення — на підставі анатомічних та ембріологічних даних показав, що за багатьма ознаками антропоморфні (людиноподібні) мавпи значно ближчі до людей, ніж до нижчих мавп. У творі "Про місце людини у низці органічних істот" (1863) він висловив думку про можливість походження людини від мавпи.

Інший послідовник дарвінізму — німецький зоолог та анатом **Е. Геккель** (1834— 1919) — у книзі "Натуральна історія світобудови" (1868) накреслив родовідне дерево ссавців, що складалося із 30 послідовних щаблів і виводило генеалогічну лінію від напівмавп до мавп і далі до людини. За схемою Геккеля, прямими попередниками людей були антропоморфні мавпи, близькі до сучасних гібонів. Спираючись надані порівняльної морфології, вчений припустив, що між людьми сучасного фізичного типу та їхніми предками має існувати проміжна ланка — **питекантроп**, або мавполюдина. Ця гіпотетична істота, за Геккелем, вже пересувалася на нижніх кінцівках, але ще не володіла членороздільною мовою. Теоретичні розробки Геккеля блискуче підтвердилися після відкриття в Африці кісткових решток безпосередніх попередників людей — високорозвинутих мавп кінця третинного геологічного періоду, що вже перейшли до прямоходіння (**австралопітеків**).

Сам Дарвін ідею природного походження людини плекав майже три десятиліття, скрупульозно накопичуючи та аналізуючи фактичний матеріал. І лише на початку 1870-х років він опублікував дві великі праці — "Походження людини і статевий відбір" (1871) та "Виявлення емоцій у людини і тварини" (1872), де виклав свою теорію антропогенезу. Використовуючи величезний доробок із найрізноманітніших галузей природознавства, вчений навів численні докази **природного походження людини**, а саме: наявність спільних рис у будові її тіла і тварин, насамперед антропоморфних мавп; схожість зародкового

розвитку й окремих ознак зародку людини і тварин; наявність рудиментарних органів у людини тощо. Він обґрунтував провідну роль природного та статевого відбору в процесі антропогенезу (особливе значення, на його думку, мав **природний відбір**).

Дарвін висловив припущення, що предки людей жили на **Африканському континенті**, і зробив спробу реконструювати їхній зовнішній вигляд. "Давні родоначальники людини, — писав він, — були, безсумнівно, вкриті колись волоссям, й обидві статі мали бороди; їхні вуха були загострені й рухливі, а тіло закінчувалося хвостом...

Нога, судячи з форми великого пальця в зародка, була в той час хапальним знаряддям; наші предки були, безсумнівно, деревними тваринами й населяли якусь теплу лісисту країну. Самці мали великі ікла, які слугували їм грізною зброєю".

Після появи Дарвінового "Походження видів" різко посилилася увага до кісткових решток викопних людей, які час від часу виявляли в різних місцях Європи. Особливо широкий резонанс викликали знахідки у гроті Фельдгофер в долині Неандерталь поблизу німецького міста Дюссельдорф. Посилаючись на будову знайденої там черепної кришки (товсті стінки, похилий лоб, розітнутий надбрівний валик та ін.), стегнової, тазових та інших кісток, німецький природознавець **К. Фультротт** висловив думку, що вони належали предкові сучасної людини. Її різко заперечував відомий анатом і патолог **Р. Вірхов**, заявивши, що так званий **неандерталець** — це патологічний суб'єкт сучасного фізичного типу з ознаками дитячого рахіту та старечої деформації. А ще один німецький іослідник твердив, що в гроті був похований російський козак монголоїдної зовнішності, який брав участь у закордонному поході російської армії під час війни з Наполеоном. Суперечки довкола неандертальської знахідки пояснюються тим., що ще в середині минулого століття більшість європейських учених не вірили в існування "допотопної" людини. І лише нові відкриття кісткових решіток палеоантропів на території Франції (Ля-Шапель-о-Сен), Німеччини (Ерінгсдорф, Штайнгайм), Італії (Монте-Черчіо), Хорнатії (Крапіна) тощо (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) змусили скептиків переглянути свої позиції.

Ще палкіші й непримиренніші дискусії викликали відкриття, зроблені послідовником еволюційного вчення голландським лікарем і анатомом Е.Дюбуа на острові Ява. Під час розкопок на березі річки Соло поблизу міста Трініль, що проводились упродовж 1891-1893 рр., виявив масивну черепну кришку і стегнову кістку викопної істоти, яку назвав пітекантропом, тобто мавполюдиною. Всі спроби дискредитувати цю знахідку, до яких

вдалися Вірхов та інші консервативно налаштовані вчені, зазнали краху. Однак, сам Дюбуа, не витримавши нападок, впав у відчай і заховав свої знахідки до сейфа, не допускаючи до них навіть своїх колег. А коли весь світ визнав слушність його поглядів, він оголосив їх помилковими.

Виникнення антропологічних товариств та їхня роль в історії науки про людину

Протягом 50— 60-х років ХІХ ст. у багатьох європейських столицях постали антропологічні товариства — перші наукові осередки, що мали на меті всебічне вивчення людини.

Найпомітніший слід в історії антропології залишило Паризьке товариство, засноване 1858 р. французьким анатомом і хірургом **П. Броксі** (1824— 1880). Брока включав у зміст антропології широкий комплекс природничих і частково гуманітарних наук, а саме: зоологічну антропологію, що займається визначенням місця людини в природі; описову антропологію, або етнологію, до завдань якої входить дослідження анатомічних, психологічних та соціальних рис населення земної кулі; загальну антропологію, або біологію людини, котра вивчає вплив зовнішнього середовища, спадковість, краніологічні характеристики тощо. Таке широке трактування антропології, яке передбачає належність до неї власне антропології — науки про мінливість фізичного типу людини у часі й просторі; етнографії та первісної археології, було властиве і іншим представникам французької антропологічної школи.

Виключну увагу Брока приділяв удосконаленню методів досліджень. Він розробив систему краніологічних і соматологічних точок, склав перелік найважливіших ознак на черепі й тілі живої людини, створив прилади — прототипи сучасного антропологічного інструментарію, підготував спеціальні таблиці для визначення кольору шкіри, волосся й очей, виготовив муляжі описових характеристик обличчя: носа, губ і т. ін. Методичні рекомендації вченого значно іменшували вплив суб'єктивних чинників у процесі фіксації морфологічних ознак, який негативно відбивався на підсумках антропологічних досліджень.

З ініціативи Брока при Паризькому товаристві були засновані Антропологічна школа та музей, що згодом набув статусу Музею Людини. Він об'єднав навколо себе велику групу учнів і послідовників, які розгорнули активну пошукову діяльність. Один із них — **Топінар** — узагальнив досвід французької школи антропології у фундаментальній праці "Елементи загальної антропології" (1885), де виклав основи методики морфологічних досліджень,

розглянув історію органічного світу й питання антропогенезу, систематизував великий за обсягом матеріал у галузі расознавства, зібраний багатьма поколіннями європейських дослідників. Згодом інший вихованець Паризького товариства — **И. Денікер** — створив дуже детальну та **науково обгрунтовану антропологічну класифікацію людства** (1900). На відміну від попередніх класифікацій, де антропологічні, етнографічні, психологічні та інші характеристики часто змішувалися, в її основі лежали суто морфологічні критерії.

У 1863 р. перший антропологічний осередок виник у Російській імперії. Це було Товариство любителів природознавства при Московському університеті, організатором та ідейним натхненником якого став професор кафедри зоології **А. Богданов** (1863— 1896).

Богданов вважав, що антропологія, яка перебуває на межі природничих та гуманітарних знань, відіграє надзвичайно важливу роль у розробці світоглядних проблем. Час появи людства, тілесна будова найдавніших людей, умови, які сприяли вдосконаленню їхньої фізичної подоби, "порівняльна морфологія, біологія й систематика нині існуючих племен та їхній географічний розподіл" — ось коло питань, що їх має висвітлювати антропологія. Вчений рішуче засуджував прояви расистської ідеології, які почастишали у другій половині XIX ст.

Богданов одним із перших виступив із дуже сміливим для свого часу положенням про незбіг расових та етнічних класифікацій, навівши приклади, коли та ж сама етнічна група включає різні антропологічні компоненти. Він переконливо показав, що спорідненість племен за мовою, побутом і звичаями ще не є доказом спільності їхнього походження. На таких же позиціях стоїть і сучасна наука.

Російський природознавець звертав велику увагу на розвиток краніологічних досліджень. Він опублікував і кілька статей, присвячених антропологічному складові давнього населення України: скіфів, середньовічних киян і т. ін. Зібрані під його керівництвом краніологічні колекції (понад 3 тис. черепів) склали основу антропологічної виставки, організованої в Москві 1879 р. На ній були також представлені знаряддя праці первісних людей, реконструкції зразків давньої фауни та флори, скульптурні зображення й фотографії представників численних етнічних груп, що мешкали в Російській імперії. Згодом експонати цієї виставки надійшли до новоствореного Антропологічного музею Московського університету, що діє й понині.

Особливу роль в історії антропології відіграв видатний учений- гуманіст, українець за походженням, М. Миклухо-Маклай (1846 — 1888). Протяго 70— 80-х років минулого століття він здійснив кілька експедицій на Нову Гвінею, Соломонові та Гебридські острови, Малаккський півострів тощо. Постійно ризикуючи життям, він зібрав там великі антропологічні й етнографічні колекції, котрі не втратили свого значення й досі.

Центральне місце в науковій спадщині Миклухо-Маклая посідають праці з антропології Нової Гвінеї. Вчений переконливо довів безпідставність поширених у ХІХ ст. уявлень про корінні відмінності папуасів від усіх інших народів світу. Зокрема, він спростував

і підчення тих європейських мандрівників, які писали про надмірну жорсткість волосся та синювато-чорний колір шкіри мешканців найбільшого меланезійського острова. Хибною виявилася й думка, ніби волосся у них росте жмутиками, а в будові ноги простежуються примітивні, "мавпячі" риси. Принципове значення мав також висновок Миклухо-Маклая про відсутність дисгармонії у фізичному і пні метисів — дітей від шлюбів новогвінейців та малайців, оскільки ііі і суперечив поглядам полігеністів про належність папуасів до особливої раси. Увесь комплекс наведених ученим даних переконливо свідчив про те, що ні за своїм фізичним типом, ні за психікою папуаси нічим істотно не відрізняються від інших народів, включно з європейськими, а їхня культурна відсталість пояснюється не расовою неповноцінністю, а специфікою історичного розвитку.

Миклухо - Маклай рішуче протестував проти дискримінації темношкірих рас, вимагаючи припинити політику "насильства, людокрадства й невільництва", яку проводили колоніальні держави. Прагнучи захистити мешканців Нової Гвінеї від колонізаторів, він висунув проект заснування на острові общини вільних поселенців. Однак царський уряд не підтримав його. Тяжкі хвороби, викликані перебуванням у незвичних для європейця кліматичних умовах, підірвали здоров'я Миклухо-Маклая, і він помер на 42-му році життя.

Значний внесок у розвиток антропології зробив відомий російський вчений академік **Д. Анунин** (1843— 1923), який теоретично обґрунтував і застосував на практиці географічний метод аналізу антропологічних даних. У праці "Про географічний розподіл зросту чоловічого населення Росії" (1889) вчений виділив у Східній Європі кілька осередків низького та високого зросту, вказавши, що вони утворилися внаслідок давніх етногенетичних процесів. Так, зменшення довжини тіла населення деяких регіонів Росії, за Ануниним, пояснюється впливом низькорослих фіномовних племен, асимільованих прийшлими східними слов'янами

в добу середньовіччя. Для аргументації своїх висновків він широко залучав дані суміжних етногенетичних дисциплін: історії, археології, етнографії. Застосований Анучиним комплексний підхід до висвітлення питань етногенезу та етнічної історії мав чимало послідовників і досі залишається актуальним.

Удосконалення методів досліджень.

Головні шляхи розвитку сучасної антропології

На початку ХХ ст. виникла **англійська біометрична школа**, керівником якої був **К. Пірсон** (1857— 1936). Талановитий математик, він прагнув запровадити в біології ефективні статистичні методи аналізу емпіричних даних. Навколо Пірсона й заснованого ним часопису "Біометрика" об'єдналася група вчених, що застосовували ці методи в антропології.

Представники біометричної школи доклали також чимало зусиль для вдосконалення методів краніологічних досліджень. Вони створили систему чітко фіксованих розмірів людського черепа, розділивши їх на головні та другорядні. Один із учнів Пірсона — **Дж. Морант** — обстежив велику кількість краніологічних колекцій у музеях Великої Британії, Франції, Німеччини й систематизував матеріали, опубліковані різними дослідниками. Застосовуючи запропонований Пірсоном "коефіцієнт расової схожості", послідовники біометричної школи виділили серед населення земної кулі кілька груп краніологічних типів, надавши їм рангу рас. Згодом їхні схеми були піддані справедливій критиці, оскільки вони абсолютно не враховували історичних умов формування расових комплексів людства.

Ще більший внесок у розвиток **методики антропологічних досліджень** зробив німецький вчений **Р. Мартін** (1864— 1925), керівник кафедри антропології в Цюрихському університеті. Поряд із краніологічними розвідками, він звертав велику увагу на вивчення остеологічних матеріалів та обміри живих людей. Свій багаторічний досвід Мартін втілював у тритомному "Підручнику антропології в систематичному викладі" (1928), що вийшов друком уже після його смерті. У цій унікальній праці детально описані методи фіксації розмірів черепа та кісток посткраніального скелета, викладені способи визначення антропометричних та антропоскопічних ознак живої людини, наведена бібліографія, яка охоплювала всі головні розділи антропологічних знань. Доробок Мартіна й досі залишається найавторитетнішим джерелом із питань морфології людини та методики антропологічних досліджень.

Чимало зусиль для вдосконалення методів фіксації морфофізіологічних ознак доклали також російські науковці — співробітники заснованого Д. Анучиним у 1922 р. Науково-

дослідного інституту антропології при Московському університеті. Після смерті академіка цей заклад очолив визначний учений В. Бунак (1891 — 1979), котрий залишив значну спадщину в усіх без винятку напрямках антропологічних знань. Уже в середині 20-х років колектив інституту провів масштабні соматологічні обстеження багатьох етнічних груп за підсумками яких А. Ярхо створив моделі варіацій описових ознак голови (носа, вух, губ тощо), а Бунак — кольору шкіри та очей. У 1925 р. вийшов друком посібник "Методика антропологічних досліджень" за редакцією Бунака, що згодом витримав ще кілька видань.

Протягом першої третини ХХ ст. в різних регіонах Старого Світу були зроблені нові палеоантропологічні відкриття, які дали змогу переглянути усталені погляди на роль неандертальців в еволюційній історії людства. Тогочасні провідні фахівці (англієць **А. Кітс**, американець **Г. Осборн** та ін.) розглядали неандертальців як представників бічної, безвихідної гілки попередників сучасних людей. Уперше у справедливості цієї тези засумнівався відомий американський антрополог, виходець із бідної сім'ї чеських емігрантів **А. Хрдлічка** (1869— 1943). В 1921 р. він виступив у Лондоні на традиційних читаннях пам'яті Гекслі з лекцією "Про неандертальську фазу в еволюції людини", де на великому палеоантропологічному, археологічному та геологічному матеріалі довів належність неандертальців до виду *Homo sapiens*. Згодом учений розширив свою аргументацію у спеціальній книзі, виданій 1931 р. Погляди Хрдлічки не відразу були сприйняті іншими вченими, однак час підтвердив слушність його висновків.

Важливі наслідки для розуміння процесів формування людини мало віднайдення у 20— 30-х роках кісткових решток австралопітеків у місцезнаходженнях Таунг, Стеркфонтейн, Макапансгат, Кромдрай та Сварткранс (здебільшого у карстових печерах) у Південній Африці. В 1925 р. професор Йоганесбурзького університету **Р. Дарт** на підставі вивчення черепа дитинча примата з Таунга ("бебі з Таунга") дійшов висновку про те, що він належав прямоходячій мавпі — одній із тих, які були безпосередніми попередниками людей. Однак ця думка не знайшла підтримки серед більшості фахівців.

Протягом наступних десятиліть австралопітеків продовжували розглядати як бічну, відокремлену гілку високорозвинутих мавп, які не відіграли помітної ролі у процесі антропогенезу. Це пояснюється тим, що їхні кісткові рештки були виявлені лише на крайньому півдні Африканського континенту — в регіоні, віддаленому від найдавніших стійбищ первісних людей. Однак у 1959 р. відомий антрополог **Л. Лік і** (1903— і 972)

розкопав фрагменти кістяка австралопітека у найдавнішому шарі Олдувайської ущелини в Танзанії — глибокої і довгої яруги, яка утворилася на дні висохлого озера кінця третинного — початку четвертинного геологічного періоду. Незабаром подібні пам'ятки були віднайдені і в інших регіонах Східної Африки. Дуже цінні відкриття були зроблені під час розкопок у місцевості Хадар у так званому Афарському трикутнику (ІЕфіопія), які тривалий час проводила Міжнародна афарська експедиція. Особливо широкого розголосу набула знахідка решток молодої особини жіночої статі ("Люсі"), яка жила близько 3 млн років тому. Збереглося приблизно 40 % усіх кісток скелета, що дало змогу реконструювати зовнішній вигляд цієї істоти. Різке розширення географії місцезнаходження докорінно змінило уявлення про їхню роль у процесі. На думку переважної більшості антропологів, саме вони засвоїли прямоходіння і були безпосередніми попередниками найдавніших людей.

У другій—третій чвертях нинішнього століття суттєво змінився й характер расознавчих студій. Поряд із традиційними напрямками — краніологією, остеологією, соматологією та іншими — виникла так пиша фізіологічна антропология, початок котрій поклало відкриття подружжя Гіршфельд (1918). Працюючи під час Першої світової війни у шпиталях на Салонікському фронті в Греції, вони помітили, що представники різних етносів мають неоднакове співвідношення груп крові системи АВО. Згодом були виявлені й інші фактори крові, в розподілі яких існують міжгрупові відмінності. Лише протягом останніх десятиліть з'явилися повідомлення про 70 нових факторів, що належать до 20 систем (MN, Rh, Дієго-фактор та ін.). На VII Міжнародному конгресі антропологічних та етнографічних наук у Москві (1964) фізіологічну антропологию було офіційно визнано окремим напрямом антропологии. Протягом останніх років значно збільшилася кількість досліджень, присвячених впливу умов зовнішнього середовища, зокрема кліматичних, на формування морфологічних особливостей людності різних природних зон земної кулі.

Не залишилися без змін і суто морфологічні програми расознавчих студій, які поповнилися новими напрямками — одонтологією, яка досліджує міжгрупову мінливість будови зубів, та дерматогліфікою, завданням якої є вивчення шкірного рельєфу долоні та пальців людини. Аналіз одонтологічних та дерматогліфічних даних дає змогу отримати дуже цінну, а в деяких випадках — незамінну інформацію про генетичні взаємостосунки тих чи інших етнічних груп.

Розширення расознавчих програм супроводжувалося широким упровадженням в практику досліджень методів варіаційної статистики. Місце "коефіцієнта расової схожості" Пірсона заступили іакі математичні розробки, за допомогою яких можна досить точно оцінювати ступінь схожості або відмінності окремих груп людства. Особливо ефективні результати були отримані при аналізі ознак із простою формою спадковості (групи крові, деякі дерматогліфічні та одонтологічні дані тощо).

РОЗВИТОК АНТРОПОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

Як і повсюдно, власне антропологічні дослідження в Україні почали проводитися лише в другій половині минулого століття. Однак відомості про фізичний тип населення окремих історично-етнографічних зон містили вже окремі праці останньої третини XVIII ст. Так, **А. Шафонський** у "Чернігівського намісництва географічному описі" (1786) зазначав, що на Чернігівському Поліссі "народ взагалі невисокий на зріст і білявий", у середній смузі Лівобережної України — "середній на зріст, трохи вищий за перших і темніший волоссям", у південно-східній — "взагалі високий на зріст, худорлявий, обличчям смуглий і волоссям темно-русявий". Подібні фрагментарні свідчення можна подибати і в етнографічних розвідках перших десятиліть XIX ст.

Цікава сторінка вітчизняної науки про людину пов'язана з першим ректором Київського університету **М. Максимовичем** (1804— 1874), котрий 1831 р. опублікував у московському журналі "Телескоп" статтю під назвою: "Про людину: із скороченої системи тваринного царства". Торкаючись питання про місце людини у природі, він указав на те, що за своєю тілесною будовою вона "схожа з тваринами (особливо орангом), тому зоологи об'єднують її з ними в один клас під іменем ссавців". Однак людина все ж значно відрізняється від тварин: її тіло пристосоване "для розвитку в неї духовного життя". Визначальними рисами людини, за Максимовичем, є наявність великого добре розвинутого головного мозку, особлива будова черепа, вертикальна постава тіла, рука, "пристосована для вільного дотику" і т. ін. Учений наголошував на тому, що всі люди належать до одного біологічного виду і мають однакові інтелектуальні здібності. Завдяки своїм прогресивним поглядам Максимович зажив широкого визнання.

Фізичні риси українців знайшли відображення в рукописній праці "Етнографічні описи селян Київської губернії..." (1854) відомого дослідника середини XIX ст., француза за походженням **Д. її. Де ля Фліза**. "Мешканці Київської губернії, — писав він, — належать до

білої раси, яку називають кавказькою. Лицевий кут у них становить 85—90 гр. Вони мають такі риси: обличчя овальне, білого кольору. Рот не надто великий, не дуже виступаючий, губи рідко товсті, кістки вилиць мало випуклі, зуби звичайно добре поставлені симетрично й вертикально. Щоки рум'яні. Голова звичайно має нормальні пропорції, і часто трапляються обличчя, красиві у своєму роді. Волосся як у чоловіків, так і в жінок частіше русаве, аніж чорне або світле, очі переважно не чорні, а блакитні й сірі. У чоловіків брови й борода переважно густі, вони носять вуса, ьороди — лише дехто з літніх чоловіків. Зріст високий, особливо в жителів південної частини губернії. Більшість чоловіків мають атлетичну будову, міцні кінцівки... Але селяни, які проживають на північ від Києва, в Радомишльському повіті, загалом менші на зріст, не такі міцні, волосся в них здебільшого світле, а очі блакитні". Наведені рядки свідчать про спостережливість Де ля Фліза: він вірно "вловив" відмінності між українцями лісостепової та поліської зон, які, за підсумками сучасних досліджень, належать до різних антропологічних типів.

Помітний слід в історії вітчизняної антропології залишив видатний етнолог /7. Чубинський (1839— 1884). В 1869 р. він за дорученням Російського географічного товариства організував експедицію для збирання етнографічно - фольклорних матеріалів на території України. За її результатами протягом 1872—1879 рр. учений опублікував сім томів "Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західноруський край", які були відзначені золотою медаллю на виставці в Парижі та Уваровською премією Петербурзької Академії наук. В одному з томів він навів дані про фізичну подобу юнаківпризовників (1366 осіб), зібрані лікарями рекрутських комісій. На його думку, вони дають змогу виділити на Правобережжі три типи: український, галицько-подільський та волинський, які відрізняються між собою за зростом і, частково, кольором волосся та очей. Крім того, вчений намагався окреслити роль окремих компонентів, які, на його думку, ввійшли до складу українського народу: тюркського, тобто з певною монголоїдною домішкою; південнослов'янського та румунського (фракійського), залучивши для цього історичноетнографічні та лінгвістичні дані. Хоча багато ознак, використаних Чубинським для широких узагальнень, визначалися візуально і, отже, дуже приблизно (наприклад: форма голови: округла, овальна і т.ін.) чи взагалі не використовуються в сучасній антропології (швидкість та характер ходьби людини), деякі його спостереження підтвердилися у процесі пізніших досліджень, які базувалися на досконаліших методичних засадах.

Важливою віхою в історії антропології є діяльність **одного з найяскравіших представників української науки кінця XIX — початку XX ст. — Федора Вовка** (1847—1918).

Вовк належав до блискучої плеяди громадських діячів і вчених, світогляд яких сформувався на хвилі національного піднесення в Україні пореформеної доби. Закінчивши природничий факультет Київського університету Св. Володимира, він, одначе, присвятив п'ять років життя здебільшого гуманітарним наукам, інтерес до яких був (умовлений його суспільними поглядами. Людина дії, Вовк замолоду і прав активну участь у діяльності київської "Громади" і під загрозою арешту був змушений таємно залишити батьківщину.

Хто зна, як склалася б його подальша доля, якби після тривалих поневірянь у Румунії, Болгарії та Швейцарії він 1887 року не оселився у Парижі — загальновізантованому центрі антропологічної науки. Попри свої далеко не юнацькі літа Вовк став постійним слухачем лекцій у недільній школі та лабораторії Паризького антропологічного товариства, які читали провідні французькі вчені. Завдяки систематичним заняттям антропологією він 1905 року успішно захистив у Сорбонні дисертацію на тему "Скелетні видозміни ступні у приматів та в людських рас", піднявшись до рівня своїх учителів. За неабиякі наукові успіхи Паризьке антропологічне товариство нагородило українського дослідника великою медаллю П. Брока та щорічною премією Е. Годара.

Ще під час перебування за кордоном Вовк доклав чимало зусиль для організації антропологічних досліджень на території України, діставши підтримку з боку французьких учених. Перший крок у цьому напрямі він зробив 1903 року, коли на запрошення М. Грушевського — голови Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові — провів антропологічні виміри 726 осіб — мешканців Галичини, Закарпаття та Буковини. Дослідження в західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, Вовк продовжив і в наступні роки. Згодом вони склали основу великої статті "Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини" (1908), де вперше була висловлена думка про належність українців до виділеної Й. Денікером "великої південної групи великорослих і темних брахіцефалів, які він називає адриатицькою і яку з антропологічного погляду можна б було назвати просто славянською".

Ще ширші можливості для антропологічного вивчення українців відкрилися Вовкові тоді, коли після 26-річної еміграції він дістав дозвіл повернутися до Росії (щоправда, без

права мешкати в українських губерніях). У січні 1906 р. вчений став співробітником Російського музею в Петербурзі, а згодом — Санкт-Петербурзького університету. Згуртувавши довкола себе велику групу студентів — вихідців з України (**С. Руденка, ІТ. Чикаленка, О. Алеїю, В. Сахарова** та ін.), він налагодив систематичне збирання даних у тих регіонах імперії, де компактно мешкали великі групи української людності. За підсумками цих досліджень (а вони охопили близько 5 тис. осіб) Вовк підготував розділ "Антропологічні особливості українського народу" в другому томі колективної праці "Український народ в його минулому і сьогоденні" (1916).

На підставі аналізу варіацій антропометричних та антропоскопічних ознак у більш ніж 40 територіальних груп учений дійшов висновку **щодо відносної антропологічної однорідності українського народу**. "Українці, — писав він, — є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вище за середній зріст чи високого зросту, брахіцефальне, порівняно високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми та довгими нижніми кінцівками". Сукупність цих ознак Вовк назвав українським антропологічним типом, зауваживши, що відхилення від нього загалом незначні і спостерігаються лише на "скрайках" етнічної території українського народу. На його думку, українці належать до так званої адриатичної, або динарської, раси, ознаки якої поширені переважно серед південних і частково західних слов'ян — сербів, хорватів, чехів, словаків.

Висновки Вовка були неоднозначно зустрінуті представниками московської антропологічної школи, очолюваної Анучиним. У той же час вони надовго визначили напрями пошуків українських учених — **Раковського, А. Носова, С. Руденка, Р. Єндика** та ін.

За кілька років по смерті Ф. Вовка один із його учнів — **О. Лпейю** — в неймовірно важких умовах повоєнної руїни перевіз із Петрограда до Києва архів, книгозбірню (понад 8 тис. томів унікальних видань) та численні антропологічні й етнографічні колекції свого вчителя. Всі ці матеріали були зосереджені в Музеї (згодом — Кабінеті) ім. Хв. Вовка при Українській Академії наук, який складався з трьох розділів — етнографії, антропології та первісної історії. Тут були представлені краніологічні колекції, муляжі, предмети матеріальної культури давнього населення України, етнографічні експонати тощо. Попри брак коштів співробітники музею **А. Носов, М. Мушкет, В. Ткач** систематично проводили антропологічні дослідження, обстеживши кілька територіальних груп українців Поділля, Черкащини, Півдня, кримських татар, поляків та ін. Носов опублікував зібрані ним дані в

кількох статтях, в яких він загалом дотримувався Вовкової схеми, хоча, на відміну від свого вчителя, не виключав ролі змішування у формуванні морфологічних рис українського народу.

Ще одним центром антропологічних досліджень у 20— 30-ті роки був Харків, тодішня столиця УРСР. Тут були створені антропологічні кафедри, кабінети й лабораторії — в медичному інституті, Інституті ортопедії і травматології, Українському психоневрологічному інституті і т. д. Зокрема, в антропологічному відділенні психоневрологічного інституту відкрився анатоμο-антропологічний музей із колекцією черепів, зібраною під час археологічних розкопок, муляжів тощо.

Широке визнання дістала діяльність колективу антропологів Харківського інституту народної освіти. Очолюваний професором **Л.Ніколаєвим**, колектив зосередився на вивченні питань фізичного розвитку різних вікових груп населення з урахуванням впливу зовнішнього середовища та спадковості. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років харківські вчені зібрали численні дані про фізичний тип міських і сільських мешканців — представників різних соціальних та професійних прошарків людності Лівобережної України. Опрацьовані із застосуванням біометричних методів, ці дані склали основу спеціальних шкал, які широко застосовувалися в легкій промисловості при виготовленні одягу. Одночасно харківські антропологи видали кілька наукових збірок, присвячених дослідженням груп крові населення України. Ці праці й досі не втратили свого наукового значення.

Своє бачення антропологічного складу людності України запропонував також представник львівської антропологічної школи **Ростислав Єндик**, який за співвідношенням основних антропологічних типів виокремив на українських землях чотири смуги. У трьох із них, на його думку, знов-таки переважає динарський тип.

Новий етап у розвитку української антропології розпочався в середині 50-х років, коли у відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині — Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) була створена група антропології під керівництвом академіка **Івана Підоплічка**. Це відчутно сприяло планомірним дослідженням антропологічного складу українського народу, здійсненню комплексних експедицій на теренах республіки і за її межами, накопиченню палеоантропологічних матеріалів із стародавніх некрополів тощо.

На сьогодні в нашій державі діє лише один антропологічний осередок — сектор антропології Інституту археології НАН України. Його завданням є вивчення антропологічного

складу й генетичних взаємостосунків стародавнього населення півдня Східної Європи.
Антропологічні дослідження проводяться також в Інституті мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

ЛЕКЦІЯ 3. Програма й методика антропологічних досліджень

Антропометрія

Основу антропологічної методики складає **антропометрія**, тобто виміри тіла або скелета людини. За традицією, вона включає також **антропоскопію** — візуальне визначення так званих **якісних**, або **описових**, ознак, які не піддаються вимірюванню. Для оцінки величини (ступеня вираженості) якісних ознак їх умовно відносять до певних категорій (наприклад, відтінок кольору волосся: світле, змішане, темне та ін.). Розрізняють такі розділи антропометрії;

•краніометрію та краніоскопію — вивчення вимірних та описових ознак черепа;

•остеометрію та остеоскопію — дослідження розмірів та візуальних характеристик кісток **посткраніального скелета**;

•соматометрію та соматоскопію — визначення розмірів та якісних ознак тіла живої людини, включаючи голову.

Антропометричні обстеження останньої називають **кефалометрією** та **кефалоскопією**.

Традиційна антропологічна методика з роками поповнилася новими розділами: **одонтологією**, котра вивчає будову зубів; **дерматогліфікою**, завданням якої є дослідження папілярних ліній та візерунків долоні; **гематологією** або **серологією**, — вивченням груп крові, та ін.

Антропометричний інструментарій

Він складається зі спеціальних інструментів і приладів, призначених для вимірів окремих показників людського тіла і кісток скелета, та шкал і муляжів, які застосовуються для виявлення описових ознак. У процесі антропометричних досліджень найчастіше використовуються такі інструменти: антропометр, антропометрична стрічка, різні типи циркулів, штатив Моллісона, гоніометр, мандибулометр та остеометрична дошка.

Антропометр, що застосовується здебільшого для вимірів зросту (довжини тіла) та довжини кінцівок живої людини, складається з чотирьох металевих трубок, які після збірки утворюють штатив завдовжки 2 м. Він містить дві міліметрові шкали, нульові позначки котрих знаходяться на протилежних кінцях штатива — нижньому та верхньому. По штативу

вільно переміщується поперечна ніжкалінійка, що може обертатися навколо власної осі. На верхівці антропометра можна закріпити ще одну ніжку: це дає змогу використати його верхній сегмент для вимірювання широтних розмірів людського тіла (наприклад, ширини таза, плечей тощо).

Антропометрична стрічка використовується для вимірів окружностей людського тіла: грудей, голови, кінцівок тощо. Це — тонка металева стрічка довжиною 2 м з міліметровою розбивкою.

Ковзний циркуль призначений для вимірів невеликих лінійних відстаней. Складається з пласкої металевої пластини з міліметровою шкалою (лінійки) та двох поперечних ніжок: нерухомої, закріпленої на нульовій позначці, та рухомої, що, вільно пересуваючись уздовж лінійки, фіксує відстань між двома точками. Ніжки мають різні кінці: гострі, за допомогою яких здебільшого вимірюють черепа, та заокруглені, які застосовуються під час вимірів живих людей. Довжина ковзного циркуля — 220— 300 мм.

Координатний циркуль дає змогу вимірювати відстань (висоту) від певної точки до лінії, проведеної між двома точками, розташованими в іншій площині. Складається з довгої металевої пластини (лінійки), нерухомої та рухомої ніжок, між якими на спеціальній муфті перпендикулярно закріплена ще одна ніжка. Остання рухається як уздовж, так і поперек лінійки, що дає змогу фіксувати не лише лінійні, а й висотні розміри. Діапазон шкали лінійки — 180 мм, перпендикулярної ніжки — 80 мм.

Товщинний циркуль (великий або малий) застосовується для вимірів відстаней між точками, які розташовані на сферичних поверхнях тіла чи кісток. Складається з двох рухливих пластин, з'єднаних між собою гвинтом. Нижні половини пластин мають пряму, а верхні — дугоподібну форму. Між пластинами закріплена лінійка з міліметровою шкалою, яка дає змогу фіксувати відстань між розведеними кінцями циркуля. Розмах великого товщинного циркуля становить 600 мм, малого — 250 мм.

Штатив Моллісона, призначений для вимірювання кутів черепа, складається з трьох вертикальних стояків, два з яких можуть обертатися навколо основного на 180°. На верхівках стояків розміщені рухомі муфти, де вільно пересуваються горизонтальні пластини. Крім того, на одному із допоміжних стояків розташована ще одна муфта, до якої прикріплена загнута пластина. Така система рухомих стояків і муфт з пластинами дає змогу встановити череп у

так званій франкфуртській горизонтальній площині, яка проходить через верхні краї слухових отворів і нижній край лівої очної орбіти.

Гоніометр, котрий також слугує для вимірювання кутів черепа, — це транспортер із закріпленою в центрі стрілкою. На задній поверхні транспортера є муфта з гвинтом, за допомогою якої гоніометр можна закріпити на округлій ніжці ковзного або товщинного циркуля.

Мандибулометр застосовується для фіксації розмірів та кутів нижньої щелепи. Складається з підставки і двох рухомих площин із міліметровими шкалами.

Остеометрична дошка, або вимірювальний штатив Р. Мартіна — це прилад, призначений для остеометричних вимірювань. Він складається з горизонтальної дошки розміром 65 x 22 см з міліметровою розміткою, двох прикріплених до неї під прямим кутом вертикальних дощечок заввишки 8 см та дощечки трикутної форми, що її можна вільно пересувати по горизонтальній дошці. Нульова позначка шкали знаходиться на стику вертикальних дощечок. Розміри кісток фіксуються за допомогою рухомої дощечки.

Головні напрями антропологічних студій

За характером, напрями та об'єктами досліджень розрізняють палеоантропологічні дослідження та вивчення живих людей.

Об'єктом палеоантропологічних досліджень є кісткові рештки людей із поховань широкого хронологічного діапазону — від доби нижнього палеоліту до середньовіччя. Найчастіше це черепи й зуби, які найкраще зберігаються у ґрунті, викінчення кінцівок, тазові кістки тощо. Збирання й транспортування кісткових решток передбачає дотримання спеціальних правил.

Важливим завданням палеоантропологічного дослідження є визначення статі та віку похованих. Такі індивідуальні характеристики лягають в основу демографічних розрахунків, котрі дають уявлення про статевовіковий склад, тривалість життя та соціальну структуру давніх суспільств.

Наступний етап палеоантропологічного дослідження — індивідуальні виміри черепів та підрахунки індексів, що вказують на співвідношення окремих розмірів. На основі індивідуальних даних вираховують середні значення та розмах варіацій краніометричних ознак у конкретній серії. Це дає змогу реконструювати фізичний тип і за допомогою спеціальних статистичних методів з'ясувати ступінь генетичної спорідненості окремих груп

давнього населення земної кулі. Зіставлення їхніх краніологічних характеристик дозволяє встановити шляхи міграцій давніх племен, визначити співвідношення місцевого й прийшлого населення в тому чи іншому регіоні, побачити витоки антропологічних особливостей сучасних етнічних груп.

Цю інформацію істотно доповнюють результати остеометричних досліджень. На основі вимірів кісток посткраніального скелета можна реконструювати основні показники фізичного розвитку давнього населення земної кулі, а саме: зріст, пропорції та вагу тіла.

Останнім часом для з'ясування генетичних взаємостосунків давніх популяцій дедалі ширше застосовуються дані одонтологічних досліджень, які є своєрідним містком між давніми та сучасними антропологічними типами. Крім того, розроблені спеціальні методи, які дають змогу за кістковими рештками визначити групи крові давніх людей. Усе це суттєво збагачує дані, отримані на підставі традиційних методів.

У процесі палеоантропологічних досліджень учені фіксують також випадки травм (переломи кісток, поранення тощо), захворювань, трепанацій і штучних деформацій черепа, підпилювання зубів із ритуальною метою і т. ін. Ці дані є важливим джерелом інформації про загальні умови життя, рівень медичних знань, світогляд та звичаї давньої людності.

Метою антропологічних досліджень **живих людей** є висвітлення антропологічного (расового) складу та генетичних взаємостосунків окремих груп сучасного населення земної кулі. Необхідною передумовою таких досліджень є правильний вибір контингенту обстежуваних: тут слід урахувувати чисельність вибірки, яка повинна складати близько 100 осіб однієї статі, її вікову структуру, інші демо-графічні характеристики, історично-етнографічні дані. Значна увага приділяється визначенню соматоскопічних (описових) ознак: пігментації та будови м'яких тканин обличчя, що вимагає спеціальних навичок і значного досвіду. Поряд із традиційними характеристиками (соматометрія та соматоскопія) для висвітлення етногенетичної проблематики широко залучаються дані одонтології, дерматогліфіки та гематології. Порівняльний аналіз даних, отриманих за допомогою всіх без винятку систем, проводять лише на підставі середніх значень ознак у конкретній вибірці.

Одним із напрямів антропології, що склався на перетині краніології та соматології, є **антропологічна реконструкція обличчя людини за черепом.**

Визначення віку й статі за кістками скелета

Основні відомості про будову людського скелета

Скелет людини складається з 203—206 (36—40 непарних і 164— 166 парних) кісток, серед яких за зовнішньою будовою та структурою розрізняють трубчасті (довгі та короткі), губчасті (довгі, короткі її сесамовидні), плоскі (кістки черепа, кістки плечового й тазового поясів) і змішані кістки.

Серед довгих трубчастих кісток — кістки плеча, передпліччя, стегна, гомілки; серед коротких — кістки п'ястка, фаланги пальців та ін.

У довгих трубчастих кістках виділяють середню частину — *тіло*, або *діафіз*, два (зазвичай потовщених) кінці — *епіфізи* та невеликі проміжні зони між ними — *метафізи*. Дитячі метафізи (зона росту кісток) утворені із хрящової пластини.

До довгих губчастих кісток належать ребра, грудина; до коротких — кістки зап'ястка; до сесамовидних, які безпосередньо не з'єднані зі скелетом, — наколінок.

До змішаних кісток належать кістки основи черепа.

У структурі кісток розрізняють щільну, або компактну, і губчасту речовини. Компактна речовина добре виражена в діафізах довгих трубчастих кісток; губчаста — у ребрах, грудині, тілах хребців і в епіфізах довгих трубчастих кісток.

Людський скелет складається з кількох відділів: скелета тулуба (хребтовий стовп та грудна клітка); скелета верхньої кінцівки (кістки плечового пояса і вільної верхньої кінцівки); скелета нижньої кінцівки (кістки тазового пояса і вільної нижньої кінцівки), скелета голови (черепа із двома його відділами — мозковим і лицевим).

Основними елементами хребтового стовпа є хребці. Розрізняють такі відділи стовпа: шийний, який складається з семи хребців, грудний (12), поперековий (5), крижовий (5), куприковий (1—5 хребців). Кожний хребець має тіло, дугу, остисті й суглобові відростки. Шийні хребці відносно невеликих розмірів, їхні остисті відростки здебільшого короткі, роздвоєні на кінцях. Перший шийний хребець — атлант — замість тіла має передню дугу.

На тілі й поперечних відростках грудних хребців містяться верхні та нижні ямки для з'єднання з ребрами. Ці довгі остисті відростки нахилені донизу.

Поперекові хребці — відносно масивні, їхні остисті відростки розташовані горизонтально.

Крижові хребці в період статевого дозрівання цілком зростаються між собою, утворюючи одну кістку — крижову. Верхня частина крижової кістки має розширену основу,

нижня — звужену верхівку. Тазова поверхня крижової кістки ввігнута, гладенька, спинна — випукла, шершава.

Куприкові хребці в дорослої людини зростаються, утворюючи маленьку трикутну куприкову кістку. Вона має вигляд вигнутої та перевернутої верхівкою донизу піраміди.

Скелет грудної клітки включає грудний відділ хребтового стовпа, ребра і грудины. Ребра, яких 12 пар, мають вигляд зігнутих пластинок. Грудина, яка замикає грудну клітку спереду, — це злегка випукла видовжена пластина. Вона складається з трьох частин: верхньої (ручки), середньої (тіла) і нижньої (мечеподібного відростка). Зверху на грудині міститься яремна вирізка, а з боків — вирізки для з'єднання з ключицями і ребрами.

У скелеті верхньої кінцівки розрізняють плечовий пояс та скелет вільної верхньої кінцівки.

Плечовий пояс утворений лопаткою та ключицею. Лопатка — це пласка кістка трикутної форми. На її задній поверхні є високий виступ — лопаткова ость, яка закінчується плечовим відростком, що сполучається з ключицею. Бічний кут лопатки має суглобову западину для з'єднання з плечовою кісткою. Ключиця — це трубчаста кістка S-подібної форми, що з'єднує лопатку з грудиною.

Скелет вільної верхньої кінцівки складається з трьох частин: плечової кістки, кісток передпліччя і скелета кисті. Характерними особливостями плечової кістки є шароподібна головка, розташована на верхньому епіфізі, та блокова суглобова поверхня для з'єднання з кістками передпліччя, яка міститься на нижньому епіфізі.

Серед кісток передпліччя розрізняють ліктьову (з боку мізинця) та променеви, діяфізи котрих мають тригранну форму. На верхньому потовщеному епіфізі ліктьової кістки є суглобова блокова вирізка та два відростки — ліктьовий та вінцевий; на нижньому епіфізі — головка та шилоподібний відросток. Що ж до променевої кістки, то її верхній епіфіз має головку, шийку та горбистість, а потовщений нижній ~ зап'ясткову суглобову поверхню і шилоподібний відросток.

Скелет кисті складається із зап'ястка, п'ястка та кісток пальців. Зап'ясток утворюють вісім кісточок, розміщених у два ряди, а п'ясток — п'ять коротких трубчастих кісток. Пальці, за винятком великого, мають три фаланги, великий — лише дві.

Скелет нижньої кінцівки складається з тазового пояса і кісток вільної нижньої кінцівки.

Тазовий пояс включає дві тазові та крижову кістки, утворюючи суцільне кільце.

Обидві тазові кістки формуються шляхом зрощення трьох окремих кісток — клубової, лобкової та сідничної, яке відбувається в період статевого дозрівання. На місці зрощення тазової кістки є кульшова западина чашоподібної форми, що слугує для з'єднання зі стегною кісткою.

Розрізняють великий і малий таз. Великий таз обмежений з боків крилами клубових кісток, ззаду — хребтовим стовпом; малий — крижовою кісткою, куприком, сідничними і лобковими кістками.

Скелет вільної нижньої кінцівки складається зі стегнової кістки, двох кісток гомілки і стони.

Стегнова кістка — найдовша у людському скелеті. На її верхньому епіфізі є головка шароподібної форми, що входить у кульшову западину тазової кістки, а на дещо сплющеному нижньому — два надвиростки, два виростки і надвиросткова ямка.

Гомілка складається з двох кісток: великогомілкової та малогомілкової.

Великогомілкова кістка характеризується відносно масивним тригранним діафізом та потовщеними епіфізами. Верхній епіфіз має два виростки для з'єднання з виростками стегнової кістки, нижній — присередню (внутрішню) кісточку.

Малогомілкова кістка, що має значно тонший діафіз, зверху викінчується головкою, а знизу — зовнішньою кісточкою.

На стику стегнової та великогомілкової кісток спереду знаходиться наколінок тригранної форми.

Скелет стопи складається із заплесна, плесна і кісток пальців. До заплесна входить сім кісток: п'яtkова, надп'яtkова, човноподібна, кубоподібна і три клиноподібні; до плесна — п'ять коротких трубчастих кісток; пальці складаються з трьох, а великий — із двох фаланг.

У черепі людини розрізняють мозковий та лицевий відділи, що їх розмежовують по умовній лінії, проведеній від надперенісся до переднього краю великого (потиличного) отвору. Мозковий відділ включає дві пари кісток — тім'яні та скроневі — та три непарні кістки — лобову, потиличну і клиноподібну. До лицевого відділу належать шість парних кісток: верхні щелепи, нижні носові раковини, виличні, носові, слізні та піднебінні, і чотири непарні кістки: нижня щелепа, леміш, решітчаста та під'язикова.

Усі кістки черепа, за винятком нижньої щелепи, нерухомо з'єднані між собою швами, головними з яких є вінцевий (між лобовою та тім'яними кістками), стріловий (між тім'яними

кістками) та потиличний, або лямбдоподібний (між тім'яними та потиличними швами). У швах є залишки щільної волокнистої сполучної тканини, яка на черепі новонародженого утворювала суцільні ділянки — тім'ячка. Вони знаходилися в місцях стикання кількох ще не закостенілих кісток черепа, а саме: тім'яних та лобової, що в свою чергу була розділена метопічним швом (переднє тім'ячко), тім'яних та потиличної (заднє) тощо. Найбільшим є переднє тім'ячко.

У краніології прийняті такі латинські назви окремих частин черепа: cranium — череп із нижньою щелепою; calvarium — череп без нижньої щелепи; calvaria — мозковий череп без лицевої частини; scilva — черепна кришка без основи черепа.

Визначення віку

Кісткові рештки людей, знайдені в давніх могилах, є основою для визначення біологічного віку похованих. Слід мати на увазі, що біологічний вік, який відповідає певному рівневі фізіологічної зрілості людського організму, не завжди збігається з паспортним, тобто з кількістю прожитих років. Це пояснюється тим, що на процеси росту та старіння організму істотно впливають умови життя, характер харчування, хвороби тощо.

За схемою Р. Мартіна, вживаною в сучасній антропології, розрізняють такі вікові категорії:

1. **Дитячий вік (Infantilis)**, що ділиться на раннє дитинство (Infantilis I) — до появи перших постійних зубів (6— 8 років) та пізнє дитинство (Infantilis II) — до прорізування других постійних корінних зубів, або до початку статевої зрілості (від 6—8 до 12—14 років);
2. **Юнацький вік (Juvenis)** — до заростання клиноподібно- потиличного шва, тобто від 12— 14 років;
3. **Вік змужнілості (Adultus)** характеризується початком прорізування третіх постійних корінних зубів, початком облітерації (заростання) черепних швів, середньою стертістю зубів (від 20— 22 до 30— 35 років);
4. **Зрілий вік (Maturus)**, якому властиві середній ступінь облітерації черепних швів, сильна стертість зубів (від 30— 35 до 50— 55 років);
5. **Похилий вік (Senilis)**, якому відповідає сильна чи повна облітерація черепних швів, сильна стертість і втрата зубів (від 50 — 55 років).

Вік дітей та підлітків можна визначити з точністю до одного року на підставі строків закостеніння скелета, прорізування зубів, а також розмірів кісток.

За відсутності патологічних відхилень переднє тім'ячко на черепі закривається на другому-третьому місяці життя, а заднє — до 1,5 — 2 років. До цього ж часу на лобовій кістці часто зберігається метопічний шов. Молочні зуби або щойно прорізались, або прорізались іще не повністю.

У віці 3—6 років уже можна бачити перший корінний зуб (моляр), однак він ще не займає свого місця у зубному ряді. В цей час зростаються всі частини хребтового стовпа.

У віці 7—8 — 12—14 років прорізується більшість зубів. До 14— 16 років зростаються клубова, лобкова й сіднична кістки, утворюючи одну тазову кістку. В 15— 18 років із тілом зливається нижній епіфіз плечової кістки й верхні епіфізи ліктьової та променевої кісток. Дещо пізніше — зазвичай у 17—20 років — із діафізами зростаються голівка й нижній епіфіз великогомілкової кістки.

У віці 20— 24 років спостерігається зрощення з тілом голівки плечової кістки, нижніх епіфізів кісток передпліччя та верхніх епіфізів кісток гомілки.

До 24—25 років формування скелета загалом завершується (в жінок дещо раніше, ніж у чоловіків).

Співвідношення між віком дітей і підлітків та розмірами плечової, променевої, стегнової та великогомілкової кісток.

Біологічний вік дорослої людини визначається з точністю до п'яти років. При цьому враховуються строки облітерації черепних швів, стертість зубів, вікові зміни посткраніального скелета.

Зрощення швів, за Б. Никитюком, починається в задній частині стрілового шва (частіше у чоловіків) або на бічних відділах вінцевого шва (частіше у жінок). Ступінь облітерації швів на кожній окремій ділянці оцінюється за п'ятибальною схемою, запропонованою Р. Мартіном, а саме: 0 — облітерація відсутня; 1 — початок зрощення; 2 — часткова облітерація; 3 — виражена облітерація; 4 — повна облітерація. Повне зрощення швів здебільшого відбувається у похилому віці, однак іноді вони не заростають до глибокої старості.

Найточніші результати отримують при огляді внутрішньої поверхні черепної кришки.

Стертість зубів оцінюється в балах, що визначаються за шкалою, запропонованою О. Зубовим.

Слід мати на увазі, що значна стертість зубів, властива черепам зі стародавніх поховань, не завжди свідчить про старечий вік небіжчика. Іноді вона спричинювалася характером харчування (вживанням грубої їжі) або видом діяльності.

У зрілому віці на кістках, надто на краях тіла спинних хребців, з'являються патологічні наростки — остеофіти. Крім того, в місцях прикріплення м'язів розростається кісткова тканина.

Вікові зміни добре простежуються по голівках плечових кісток. У 40— 50 років на їхніх поверхнях виникають дрібні шершавості, які в 50—60 років поширюються по всій площині. Після 60-ти років поверхня голівки стає пористою.

Аналогічні зміни відбуваються і в інших довгих трубчастих кістках. У старечому віці часто спостерігається прижиттєве випадання зубів, що супроводжується атрофією зубних комірок. При цьому кут гілки нижньої щелепи стає тупішим, а підборіддя висувається вперед.

Визначення статі

При визначенні статі враховують будову черепа, таза, морфологічні особливості довгих трубчастих кісток.

Статеві відмінності (диморфізм) найчіткіше виражені в будові таза, а саме: жіночий таз здебільшого ширший та нижчий, ніж чоловічий. Крила клубових кісток у жінок розвернуті в боки, а в чоловіків вертикальніші. Внаслідок цього максимальна відстань між гребенями клубових кісток у жінок в середньому більша (28— 29 см), ніж у чоловіків (25— 27 см); крижова кістка в чоловіків вужча й довша, ніж у жінок; підлобковий кут у чоловіків здебільшого гострий (70—75°), а в жінок — прямий або тупий (90— 100°); форма входу в таз у жінок округла чи овальна, а в чоловіків нагадує обрис "карточного серця"; форма порожнини малого тазу в жінок близька до циліндричної, а в чоловіків нагадує ліжку або конус вершиною донизу.

Статеві відмінності в морфології довгих трубчастих кісток виявляються в їхніх розмірах та розвиткові рельєфу: чоловічі кістки довші, масивніші й важчі, ніж жіночі, м'язовий рельєф на них розвинутий значно сильніше. Найліпше статевий диморфізм виражений у будові стегнових кісток.

Часто до рук дослідника потрапляє не весь скелет, а лише череп, що значно утруднює визначення статі. Слід мати на увазі, що статевий диморфізм у будові черепа має відносний характер: жіночий череп із неолітичного поховання може бути масивнішим, ніж чоловічий з

могильника доби середньовіччя. Це спонукує до врахування ступеня вираженості статевих відмінностей у конкретній краніологічній серії. Зазначимо, що в дитячому та юнацькому віці статевий диморфізм у будові скелета має характер слабо виражених тенденцій. Із високим ступенем вірогідності стать можна визначити у змужнілому та зрілому віці.

КРАНІОМЕТРІЯ ТА КРАНІОСКОПІЯ

Краніометричні точки

Для уніфікації описових і вимірних ознак черепа створена система опорних точок у місцях перетину черепних швів або на найбільш виступаючих частинах черепа. Головними з них є:

альвеоляре, alveolare (alv) — нижня точка альвеолярного краю верхньої щелепи між передніми різцями;

астеріон, asterion (ast) — точка в місці сходження лямбдоподібного, потилично-соскоподібного й тім'яно-соскоподібного швів;

аурикулярне, auriculare (au) — точка на корені слухового відростка скроневої кістки, яка міститься над серединою зовнішнього слухового отвору;

базіон, basion (b) — нижня точка переднього краю великого потиличного отвору в медіальній площині;

брегма, bregma (b) — місце з'єднання лобової і тім'яної кісток;

вертекс, vertex (v) — найвища точка склепіння черепа в медіальній площині;

глабела, glabella (g) — найбільш виступаюча вперед у медіальній площині точка надперенісся, де лобова кістка утворює більш чи менш виражену опуклість;

гнатіон, gnathion (gn) — найнижча точка нижньої щелепи в медіальній площині;

гоніон, gonion (go) — точка на зовнішній поверхні нижньої щелепи, яка міститься на вершині кута, утвореного тілом і гілкою нижньої щелепи;

дакріон, dakryon (d) — точка на внутрішній стінці очної орбіти в місці сходження лобової, слізної й верхньощелепних кісток;

ектокоухіон, ektokonchion (ek) — точка перетину зовнішнього краю очної орбіти з лінією, проведеною з максиллофронтале паралельно верхньому краю орбіти;

еуріон, euryon (eu) — найвіддаленіша від медіальної площини точка на бічній поверхні черепа (на тім'яній або скроневої кістці);

зигіон, zygion (zy) — найбільш виступаюча точка на виличній дузі;

зигомаксиллярне, zygomaxillare (zm) — найнижча точка на виличнощелепному шві;

ініон, inion (i) — точка перетину медіальної лінії із зовнішньою потиличною горбистістю;

інфрадентале, infradentale (id) — точка на верхньому краї альвеолярного відростка нижньої щелепи між двома внутрішніми різцями;

коронале — найвіддаленіша в медіальній площині точка на вінцевому шві;

лакримале, lacrimale (la) — точка на внутрішній стінці орбіти в місці сходження верхнього кінця слізної кістки з лобно-слізним швом;

лямбда, lambda (l) — точка перетину лямбдоподібного та стрілового швів;
максилофронтале, maxillofrontale (mf) — точка перетину внутрішнього краю очної орбіти з лобово-щелепним швом;

мастоїдале, masfoideale (ms) — точка на вершині соскоподібного відростка; метопіон, metopion (т) — точка в місці перетину лінії між верхівками лобових горбів із медіальною площиною;

назіон, nasion (n) — точка перетину носолобового шва з медіальною площиною;

назоспінале, nasospinale (ns) — точка перетину лінії, що сполучає нижні краї грушоподібного отвору з медіальною площиною;

опістіон, opistion (o) — точка в середині заднього краю великого потиличного отвору;

опістокраніон, opisthokranion (op) — найвіддаленіша від глабели точка на потиличній кістці в медіальній площині;

орале, ovale (ol) — точка в передній частині кісткового піднебіння на перетині медіально-сагітальної площини з лінією, яка з'єднує задні краї альвеол внутрішніх різців;

орбітале, orbitale (or) — найнижча точка на нижньому краї очної орбіти;

погоніон — найбільш виступаюча вперед точка підборіддя в медіальній площині;

поріон, rogion (ro) — точка на середині верхнього краю слухового отвору, глибше від аурикулярне;

простіон, prosthion (pg) — найбільш виступаюча вперед точка на передній поверхні верхньощелепної кістки;

рініон, rhinion (rhi) — точка перетину міжносого шва з верхнім краєм грушоподібного отвору;

стафіліон, staphylion (sta) — точка перетину серединного піднебінного шва з лінією, яка з'єднує краї задніх вирізок піднебіння;

стефаніон, stephanion (st) — точка перетину вінцевого шва та скроневої лінії;

субспінале, subspinale (ss) — найглибша точка під носовим шипом на міжщелепному шві;

супраглабелляре, supraorbitale (sg) — найглибша точка між глабелою та метопіоном у медіальній площині;

супраорбітале, supraorbital (so) — точка на перетині лінії, що з'єднує верхні краї очних орбіт із медіальною площиною;

сфенобазіон, sphenobasion (sphba) — точка в місці перетину медіальної площини та зрощення потиличної кістки з основною;

фронтотемпорале, frontotemporale (ft) — точка на скроневому гребені лобної кістки в місці її найбільшого звуження;

фронтотемпорале орбітале, frontotemporale orbitale (fmo) — точка на зовнішньому краї очної орбіти в місці її перетину з вилично-лобовим швом;

фронтотемпорале темпорале, frontotemporale temporale (fmt) — точка в місці найбільшого звуження скроневої лінії на вилично-лобовому шві.

Вимірні та описові ознаки черепа

Система краніометричних точок дає змогу визначити діаметри та їхні співвідношення — індекси, які створюють уявлення про пропорції черепа. Крім того, до програми краніометричних досліджень входять кути та деякі описові ознаки, здобуті візуальним шляхом.

Наведемо основні діаметри (тут і далі для їх позначення застосовується загальноприйнята цифрова символіка, запропонована Р. Мартіном), кути, індекси й описові ознаки мозкового відділу черепа.

Поздовжній діаметр — відстань між глабелою та опістокраніоном.

8. Поперечний діаметр — відстань між еуріонами.

17. Висотний діаметр — відстань між базіоном і брегмою.

20. Вушна висота — проекційна відстань від брегми до середини лінії, яка з'єднує поріони.

Оскільки більшість палеоантропологічних знахідок, котрі належать до віддалених історичних епох, представлені лише черепними кришками, Г. Швальбе ввів у практику ще один висотний діаметр: відстань між найвищою точкою черепного склепіння та лінією, проведеною між глабелою та ініоном.

9. Найменша ширина лоба — відстань між фронтотемпоральними точками.

10. Найбільша ширина лоба — найбільша ширина луски лобової кістки.

12. Ширина потилиці — відстань між астеріонами.

5. Довжина основи черепа — відстань від назіона до базіона.

32. Кут профілю лоба від назіона, або кут нахилу лінії назіон— метопіон у франкфуртській горизонталі.

Кут профілю лоба від глабелі, що не має цифрової символіки, фіксує нахил лінії глабела—метопіон у франкфуртській горизонталі (як правило, на кілька градусів менший, ніж попередній).

Ступінь розвитку надперенісся описується візуально за наведеною шестибальною схемою.

Величина соскоподібних відростків оцінюється за трибальною шкалою, а саме: 1 — слабкий розвиток (висота — 8—12 мм); 2 — середній (від 8—12 до 20 мм); 3 — сильний (більше 20 мм).

8: 1. Черепний показник вираховується за формулою: поперечний діаметр x 100: поздовжній діаметр. Рубрикація: до 74,9 — доліхокранія; від 75 до 79,9 — мезокранія; 80 і вище — брахікранія.

Форма черепної коробки при погляді згори значною мірою залежить від черепного показника. Розрізняють сім типів її будови: еліпсоїдний, овоїдний, пентагоноїдний, ромбоїдний, сфеноїдний, сфероїдний, бірзоїдний. Доліхокранні череги здебільшого мають еліпсоїдну, пентагоноїдну і овоїдну, брахікранні — сфеноїдну і сфероїдну форми.

Для характеристики відносної висоти черепа застосовують висотно-поздовжній та висотно-поперечний показники.

17: 1. Висотно-поздовжній показник визначається за формулою: висотний діаметр x 100: поздовжній діаметр.

77: 8. Висотно-поперечний показник визначається таким чином: висотний діаметр x 100 : поперечний діаметр.

Хаменокранія й тапейнокранія властиві відносно низьким, гіпсікранія — високим черепа́м.

23. Горизонтальна окружність через глабелу — найбільший периметр черепа через глабелу та опістокраніон. Вимірюється антропометричною стрічкою. 23а.

Горизонтальна окружність через офріон — найбільший периметр черепа через офріон та опістокраніон. Вимірюється антропометричною стрічкою.

Різниця цих окружностей вказує на ступінь розвитку надбрів'я.

38. Місткість мозкової коробки, виражену в кубічних сантиметрах, можна визначити емпірично, якщо її порожнину заповнити якоюсь сипкою речовиною або водою. Крім того, її вираховують за формулами К. Пірсона, JT. Манувріє та ін.

Формула Пірсона: $M = 524,6 - 0,0002666 \cdot D \cdot Ш \cdot В$ (для чоловіків) та $M = 812 - 0,000156 \cdot D \cdot Ш \cdot В$ (для жінок), де M — місткість, D — поздовжній діаметр, $Ш$ — поперечний діаметр, $В$ — висотний діаметр базіон — брегма.

Формула Манувріє: $M = D \cdot Ш \cdot В : 2,28$ (для чоловіків) та $M = D \cdot Ш \cdot В : 2,16$ (для жінок).

Переходимо до діаметрів, кутів, показників та описових ознак лицевого відділу черепа.

47. Повна висота обличчя — відстань між точками гнатіон — назіон.

48. Верхня висота обличчя, або висота без нижньої щелепи, — відстань між назіоном та альвеолярною точкою.

49. Довжина основи — відстань між точками базіон — простіон.

45. Виличний діаметр — відстань між зовнішніми поверхнями виличних дуг.

48 : 45. Верхньолицевий показник вираховується за формулою: верхня висота обличчя x 100 : виличний діаметр. Для цієї ознаки прийнята така рубрикація: до 49,4 — еурієн (від гр. euryus — широкий); від 50 до 54,9 — мезен (mesos — середній); 55 і вище — лептен (leptos — тонкий).

Однією з найважливіших краніологічних характеристик є вертикальне профілювання обличчя, тобто його виступання вперед відносно вертикалі, що проходить через назіон. Розрізняють три ступені вертикального профілювання: сильне, або прогнатизм, помірне, або мезогнатизм, і слабе, або ортогнатизм. Виступання може охоплювати як увесь лицевий скелет, так і його окремі частини.

72. Загальний кут лицевого профілю, що є мірилом ступеня виступання всього лицевого скелета, — це кут лінії назіон — простіон відносно франкфуртської горизонтальної площини. Вимірюється гоніометром на ковзному циркулі.

73. Середній кут лицевого профілю, що вказує на виступання вперед носової ділянки, — кут лінії назіон — назоспінальна точка стосовно франкфуртської горизонтальної площини. Вимірюється гоніометром на ковзному циркулі.

74. Кут альвеолярної частини обличчя, який засвідчує виступання вперед альвеолярного відростка верхньої щелепи, — це кут лінії назоспінальна точка — простіон відносно франкфуртської горизонтальної площини. Вимірюється гоніометром на ковзному циркулі.

Для загального кута лицевого профілю прийнята така рубрикація: до $79,9^\circ$ — обличчя прогнатне; $80—84,9^\circ$ — мезогнатне; 85° і вище — ортогнатне. Кут середньої частини обличчя зазвичай вищий, а альвеолярної — нижчий, ніж загальний кут лицевого профілю. Альвеолярний прогнатизм, тобто сильне виступання вперед альвеолярного відростка верхньої щелепи, часто супроводжується помірним чи навіть слабким виступанням носової ділянки.

Важливе значення надається також визначенню горизонтального профілювання, або ступеня сплюснення обличчя. Ця ознака фіксується у верхній (на рівні очних орбіт) і середній (на рівні виличних дуг) частинах обличчя.

77. Назомалярний кут, або верхній кут горизонтального профілювання, — це кут, вершина якого міститься в точці назіон, а сторони проходять через фронто-малярно-орбітальні точки. Вимірюється координатним циркулем. Величину кута на підставі лінійних розмірів знаходять на номограмі.

Якщо назомалярний кут менший 135° , обличчя вважається сильно профільованим, якщо більший 140° — дещо сплюсненим.

Зигомаксилярний кут, або нижній кут горизонтального профілювання, — це кут, вершина якого міститься в субспінальній точці, а сторони проходять через передні зигомаксилярні точки. Для вимірювання застосовують координатний циркуль та номограму.

Про сплюсненість обличчя свідчить величина кута, більша 130° . Спосіб вимірювання кутів горизонтального профілювання.

Чимало важливих краніологічних ознак визначають у носовій ділянці.

55. Висота носа — відстань між точками назіон і назоспінале. 54. Ширина носа — найбільша відстань між зовнішніми краями грушоподібного отвору.

54: 55. Носовий показник, що вказує на відносну ширину носа, вираховується за формулою: ширина носа x 100 : висоту носа. Для цієї ознаки прийнята така рубрикація: 46,9 — лепторинія, або вузькопосість; 47— 50,9 — мезоринія, або середній за шириною ніс; вище 51 — хамеринія чи платиринія, тобто широконосість. Висота перенісся оцінюється за допомогою двох показників: дакріального та симотичного.

DS : DC Дакріальний показник визначається за формулою: дакріальна висота x 100 : дакріальну ширину, де: DC(дакріальна ширина) — відстань між дакріонами;

DS (дакріальна висота) — найменша проєкційна відстань відт пинки носа між дакріонами в медіальній площині.

Рубрикація дакріального показника: 44,9 — малий; 45—53,9 — середній; вище 54 — великий.

SS: SC. Симотичний показник вираховується за формулою: симотична висота x 100 : симотичну ширину, де: SC (симотична ширина, або найменша ширина носових кісток) — найменша пряма відстань між щелепно-носовими швами;

SS (симотична висота) — найменша проєкційна відстань у медіальній площині над лінією найменшої ширини носових кісток.

Рубрикація симотичного показника: до 28,9 — малий; 29—39,9 — середній; вище 40 — великий. Чим вище перенісся, тим вищі дакріальний та симотичний показники.

75 (1). Кут виступання носа, утворюється нахилом лінії носових кісток (назіон — рініон) відносно лінії обличчя (назіон — простіон). Величина кута залежить не лише від нахилу носових кісток, а й від вертикального профілювання обличчя: на прогнатних черепах він нижчий, ніж на ортогнатних. Рубрикація: до 23° — малий; 24—28° — середній; 29° і вище — великий.

Нижній край грушоподібного отвору — описова ознака, яка має такі форми: інфантильну — отвір невеликий, його нижній край притуплений, що властиве дитячим черепахам; антропінну, коли бічні краї отвору переходять безпосередньо в гострий нижній край; передньоносові ямки, коли бічні краї сходяться нижче переднього краю;

передньоносовий жолоб — бічні краї грушоподібного отвору спускаються донизу, утворюючи довгасте заглиблення.

Передньоносовий шип — описова ознака, що певною мірою характеризує ступінь виступання носа. Оцінюється за п'ятибальною схемою.

Важливі ознаки містить очна ділянка черепа.

51. Ширина очної орбіти (максилофронтальна) — відстань від максилофронтальної точки до зовнішнього краю лівої орбіти по лінії, що ділить її навпіл.

51а. Ширина орбіти (дакріальна) — відстань від дакріальної точки до зовнішнього краю лівої орбіти по лінії, що ділить її навпіл.

52. Висота орбіти — відстань від середини верхнього до середини нижнього краю орбіти
52 : 51. Орбітний показник (максилофронтальний) вираховується за формулою: висота орбіти x 100 : ширину орбіти (від mf).

52 : 51а. Орбітний показник (дакріальний) вираховується за формулою: висота орбіти x 100 : ширину орбіти (від d).

Наведемо деякі основні виміри нижньої щелепи.

65. Ширина суглобових відростків — відстань між зовнішніми краями суглобових відростків. Вимірюється ковзним циркулем.

70. Висота гілки — відстань від гоніона до верхньої точки суглобового відростка паралельно задньому краю гілки. Вимірюється мандибулометром.

71. Найменша ширина гілки ~ найменша відстань між передніми і задніми краями гілки. Вимірюється ковзним циркулем.

79. Кут гілки, утворений площиною, що проходить через задній край гілки. Вимірюється мандибулометром.

69 (1). Висота тіла — відстань від нижнього краю щелепи до зовнішнього альвеолярного краю на рівні лівого підборідного отвору. Вимірюється ковзним циркулем.

69 (3). Товщина тіла — відстань між зовнішньою та внутрішньою поверхнями тіла на рівні підборідного отвору. Вимірюється ковзним циркулем.

Штучна деформація черепа

Штучна деформація, тобто навмисна зміна форми голови, — звичай, поширений серед багатьох давніх народів. На теренах України штучно деформовані черепа віднайдені у

похованнях катакомбної культури доби бронзи, сарматських племен (III ст. до н. е. — III ст. н. е.), ранніх кочовиків другої половини I тис. н. е.

Відомо кілька різновидів штучної деформації. Найпоширеніша з них — циркулярна, або "баштоподібна", коли череп набував форми, витягнутої у двох напрямках — догори і назад. Цього добивалися за допомогою кругового перев'язування голови дитини. Для підсилення дії пов'язки на лоб і на потилицю іноді клали спеціальні дощечки.

Уперше спосіб штучної деформації голови описав Гіппократ. Розповідаючи про "макроцефалів", він зауважував: "...Тільки-но народжується дитина і кістки її м'які, незатверділу її голівку виправляють руками і змушують рости в довжину за допомогою бандажів та інших доречних пристроїв, унаслідок дії яких сферична форма голови псується, а довжина її збільшується". За спостереженнями сімферопольського лікаря й антрополога В. Бобіна, баштоподібний тип черепа в людини формується вже протягом перших років життя. При цьому так звані тім'ячка — залишки щільної волокнистої сполучної тканини в місцях стикання кількох кісток черепа новонародженої дитини — довго не заростають. В багатьох випадках у дорослих фіксується наявність метопічного шва і численних вставних кісточок.

Циркулярна деформація черепа спричинює також деякі морфологічні зміни в ділянці надбрівних дуг, які втрачають свою рельєфність, і у верхній частині обличчя, де збільшується висота орбіт і зменшується висота надперенісся.

Своєрідна форма деформації зазначена в інків Перу: внаслідок спеціального закріплення немовляти в колисці і перев'язування голови як у поперечному, так і в поздовжньому напрямку, на черепі утворювалися дві опуклості з перетяжкою посередині.

Ще в середині нинішнього століття на Кавказі і в Центральній Азії були поширені різні варіанти сплюснення потилиці ("бекшиш" та ін.)? спричиненого тривалим лежачим положенням дитини, при- в'язаної до колиски. Ці ненавмисні деформації зменшували поздовжній діаметр голови і збільшували її ширину. Наприклад, обстеження гірських таджиків дало такі результати: головний показник осіб без слідів штучної деформації складав 82,7; зі слабкими слідами — 83,3; із середніми та яскраво вираженими — 86,5 (В. Гінзбург).

Реконструкція обличчя за черепом

Антропологічна реконструкція, тобто відтворення обличчя людини за черепом, — своєрідний місток між краніологією, що вивчає переважно викопних людей, та соматологією, об'єктом дослідження якої є жива людина.

Оснoву антропологічної реконструкції складає метод відтворення м'яких тканин обличчя за рельєфом кісток з урахуванням вікових, статевих та расових особливостей. Доведено, що між морфологією мозкової та лицевої частин черепа і морфологією м'яких тканин існує певний взаємозв'язок, а іноді — досить чітка залежність. Зокрема, такі ознаки зовнішності, як форма лоба, лобні горби, надбрівні дуги, форма обличчя, реконструюються з великою часткою вірогідності. Позитивні результати дає відтворення форми носа. Складніше реконструювати складку верхньої повіки, контур нижніх країв крил носа, обриси верхньої та нижньої губ, ступінь відстовбурченості вух.

Антропологічна реконструкція — досить складний і довготривалий процес. Він складається з кількох етапів: реставрація черепа, який часто буває частково зруйнованим; проведення краніометричних вимірів і детальний опис краніоскопічних особливостей; виготовлення гіпсової копії черепа та відтворення на ній за допомогою спеціальної мастики м'яких тканин обличчя: жувальних м'язів, гребенів, розташованих між ними, і т. ін. Реконструкція обличчя за черепом потребує не лише глибоких знань у галузі морфології людини, а й певних мистецьких навичок: її виконують у вигляді графічного профілю або скульптури.

Метод пластичної та графічної реконструкції, який широко застосовується не лише в антропології, а й у криміналістиці, постійно вдосконалюється. Останнім часом співробітники лабораторії пластичної антропологічної реконструкції інституту етнології та антропології РАН вивчають співвідношення між м'якими тканинами та кістковою основою за допомогою ультразвукової ехолокації. Це дає змогу працювати з живими людьми — представниками різних расових та етнічних груп — без будь-якої шкоди для їхнього здоров'я.

ОСТЕОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Скелет тулуба

Грудина

3. Загальна довжина — відстань від найнижчої точки яремної вирізки до найнижчої точки тіла. Вимірюється ковзним циркулем.

4. Найбільша ширина ручки — відстань між найвіддаленішими точками бічних країв ручки грудини.

5. Найбільша ширина тіла грудини — відстань між найвіддаленішими точками бічних країв тіла грудини.

Поперековий відділ хребтового стовпа

7. Передня висота тіла — відстань між передніми (верхньою та нижньою) поверхнями тіла в медіально-сагітальній площині (крім двох перших шийних хребців). Вимірюється ковзним циркулем.

1а. Найбільша передня висота тіла другого шийного хребця — відстань між верхівкою зубоподібного відростка і найнижчою точкою тіла в медіально-сагітальній площині. Вимірюється ковзним циркулем.

4.Верхній сагітальний діаметр — відстань між точками, розташованими на перетині медіально-сагітальної площини та переднього і заднього країв верхньої поверхні тіла. Вимірюється ковзним циркулем.

5.Нижній сагітальний діаметр ~ відстань між точками, розташованими на перетині медіально-сагітальної площини та переднього і заднього країв нижньої поверхні тіла. Вимірюється ковзним циркулем.

Крижова кістка

7. Дугова довжина — відстань між найбільш виступаючими вперед точками верхнього краю основи і верхівки зрощеної крижової кістки в медіально-сагітальній площині. Вимірюється антропометричною стрічкою.

2. Передня висота або пряма довжина, — проекційна відстань між найбільш виступаючими вперед точками верхнього краю основи і верхівки зрощеної крижової кістки в медіально-сагітальній площині. Вимірюється ковзним циркулем.

4. Верхня ширина тазової поверхні — відстань між найвіддаленішими точками, розташованими на передніх краях бічних поверхонь основи. Вимірюється антропометричною стрічкою, притиснутою до тазової поверхні крижової кістки.

6. Глибина вигину тазової поверхні — відстань між найглибшою точкою тазової поверхні та прямою, що з'єднує найбільш виступаючі вперед точки верхнього краю основи верхівки в медіально- сагітальній площині .

Скелет верхньої кінцівки

Лопатка

7. Морфологічна висота — відстань від найвищої точки бічного кута до найнижчої точки нижнього краю лопатки.

2. Морфологічна ширина — відстань від середньої точки суглобової западини до точки на медіальному краї лопатки біля основи лопаткової ості (посередині між її верхнім та нижнім краями).

Ключиця

1. Найбільша довжина — відстань між найвіддаленішими точками грудинного і плечових кінців лопатки. Застосовуються вимірювальний штатив, рухома дощечка.

6. Округність середини діафіза — округність в середині тіла.

Вимірюється антропометричною стрічкою.

Плечова кістка

1. Найбільша довжина — відстань між найвищою точкою голівки та найнижчою точкою блокоподібної суглобової поверхні нижнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

2. Вся довжина, або фізіологічна довжина — відстань між найвищою точкою голівки та найнижчою точкою голівчастого підвищення блокоподібної суглобової поверхні нижнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

3. Ширина верхнього епіфіза — відстань між крайньою медіальною точкою голівки та крайньою латеральною точкою великого горбика. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

4. Ширина нижнього епіфіза — відстань між найбільш віддаленими точками внутрішнього та зовнішнього надвиростків. Ковзний циркуль або вимірювальний штатив і рухома дощечка.

5. Найбільший діаметр середини діафіза — найбільша ширина тіла на рівні середини довжини. Ковзний циркуль.

6. Найменший діаметр середини діафіза — найменша ширина тіла на рівні середини ширини. Ковзний циркуль.

7. Найменша округність діафіза — найменша округність тіла, що визначається візуально. Антропометрична стрічка.

8. Округність середини діафіза — округність середини тіла на тому ж рівні, що й виміри 5 і 6. Антропометрична стрічка.

Ліктьова кістка

7. Найбільша довжина — відстань від найвищої точки ліктьового відростка верхнього епіфіза до найнижчої точки шилоподібного відростка нижнього епіфіза. Вимірювальний штатив та рухома дощечка.

2. Фізіологічна довжина — відстань між найнижчою точкою зовнішнього краю вінцевого відростка верхнього епіфіза та найнижчою точкою голівки нижнього епіфіза. Ковзний циркуль.

11. Передньо-задній діаметр — відстань між передньою поверхнею та заднім краєм тіла на рівні найсильнішого розвитку міжкісткового краю. Ковзний циркуль.

12. Поперечний діаметр, або ширина діафіза, — відстань між внутрішньою поверхнею тіла кістки та її міжкістковим краєм у площині, перпендикулярній передньо-задньому діаметру.

13. Верхня ширина діафіза — відстань між найнижчою точкою блокової вирізки та протилежною точкою на внутрішній поверхні тіла. Ковзний циркуль.

3. Найменша окружність — найменша окружність тіла, здебільшого трохи вище нижнього епіфіза. Антропометрична стрічка.

Променева кістка

1. Найбільша довжина — відстань від найвищої точки голівки верхнього епіфіза до верхівки шилоподібного відростка нижнього епіфіза. Вимірювальний штатив і рухома дощечка.

2. Фізіологічна довжина — відстань між найглибшими точками суглобових поверхонь (ямкою голівки та зап'ястковою суглобовою поверхнею). Товщинний циркуль.

4. Поперечний діаметр, або ширина діафіза, — найбільша ширина тіла на рівні найсильнішого розвитку міжкісткового краю. Ковзний циркуль.

5. Сагітальний діаметр діафіза — відстань між передньою та задньою поверхнями тіла у площині, перпендикулярній поперечному діаметру.

3. Найменша окружність діафіза — найменша окружність тіла, здебільшого нижче середини діафіза. Антропометрична стрічка.

Скелет нижньої кінцівки

Таз

L Висота таза — відстань від найвищої точки клубової кістки до найнижчої точки сідничного горба. Товщинний або ковзний циркуль.

2. Найбільша ширина таза — відстань між найвіддаленішими точками на зовнішніх краях гребенів клубової кістки. Товщинний або ковзний циркуль.

8. Ширина таза між остями сідничної кістки — відстань між верхівками сідничних остей. Ковзний циркуль.

12. Ширина клубової кістки — відстань між верхівками передньої верхньої та задньої верхньої остей. Ковзний циркуль.

23. Сагітальний діаметр входу в малий таз — відстань між точкою, розташованою на перетині переднього краю крижової кістки з медіально-сагітальною площиною, та точкою на тильному боці верхнього краю сімфіза, Ковзний циркуль або штангенциркуль.

24. Ширина верхнього тазового отвору — відстань між найвіддаленішими точками входу в малий таз. Ковзний циркуль.

Стегнова кістка

1. Найбільша довжина — відстань між найвищою точкою голівки й найнижчою точкою медіального виростка. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

2. Загальна довжина стегнової кістки у природному стані — відстань від найвищої точки стегнової кістки до площини, яка проходить через найнижчі точки виростків нижнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

21. Ширина нижнього епіфіза — відстань між найвіддаленішими точками бічних поверхонь надвиростків. Вимірювальний штатив, рухома дощечка; ковзний циркуль.

6. Сагітальний діаметр середини діафіза — відстань між передніми та задніми поверхнями тіла в місці найсильнішого розвитку жорсткуватої лінії. Ковзний циркуль.

7. Поперечний діаметр середини діафіза — відстань між бічними поверхнями тіла в місці найсильнішого розвитку жорсткуватої лінії. Ковзний циркуль.

9. Верхній поперечний діаметр діафіза — відстань між бічними поверхнями тіла на 3—4 см нижче нижнього краю малого вертлюга. Ковзний циркуль.

10. Верхній сагітальний діаметр діафіза — відстань між передньою та задньою поверхнями тіла на 3—4 см нижче нижнього краю малого вертлюга. Ковзний циркуль.

8. Округлість середини діафіза — округлість у середині тіла. Антропометрична стрічка.

Великогомілкова кістка

Загальна довжина великогомілкової кістки — відстань між найнижчою точкою присередньої кісточки та найвищою точкою бічної суглобової поверхні верхнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

2. Суглобова довжина великогомілкової кістки — відстань від середньої точки поверхні медіального виростка до основи присередньої кісточки. Товщинний циркуль.

1а. Найбільша довжина великогомілкової кістки — відстань між найнижчою точкою присередньої кісточки та найвищою точкою горбистості верхнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка.

3. Найбільша ширина верхнього епіфіза — відстань між найвіддаленішими медіальною та латеральною точками відростків верхнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка; ковзний циркуль.

6. Найбільша ширина нижнього епіфіза — відстань між найбільш віддаленою медіальною точкою присередньої кісточки і найбільш віддаленою від неї точкою латеральної поверхні нижнього епіфіза. Вимірювальний штатив, рухома дощечка; ковзний циркуль.

8. Сагітальний діаметр на рівні середини діафіза — відстань між переднім гребенем і задньою поверхнею в середині тіла. Ковзний циркуль.

8а. Сагітальний діаметр на рівні отвору живлення — відстань між переднім гребенем і задньою поверхнею тіла на рівні отвору живлення. Ковзний циркуль.

9. Поперечний діаметр на рівні середини діафіза — відстань між медіальним і міжкістковим краями в середині тіла. Ковзний циркуль.

9а. Поперечний діаметр на рівні отвору живлення — відстань між медіальним і міжкістковим краями тіла на рівні отвору живлення. Ковзний циркуль.

10. Окружність на рівні середини діафіза — окружність у середині тіла. Антропометрична стрічка.

10б. Найменша окружність діафіза — окружність у найтоншому місці діафіза. Антропометрична стрічка.

Визначення довжини тіла (зросту) за кістками скелета

Існує близько 20 способів визначення довжини тіла за кістками скелета (здебільшого за розмірами довгих трубчастих кісток), хоча жоден із них не позбавлений певних недоліків. На практиці найчастіше застосовують таблиці французького антрополога Л. Манувріє та

американських учених М. Троттера та Г. Глезера, де подано співвідношення між розмірами окремих кісток рук та ніг і зростом живих людей.

Спосіб Л. Манувріє ґрунтується на матеріалах, які охоплюють 49 осіб — мешканців міста Ліона, котрі померли до 60-ти років. На думку фахівців, він дає надійніші результати під час дослідження низькорослих та середньорослих груп. Спосіб передбачає використання найбільшої довжини плечової, ліктьової, променевої, великота малогомілкової кісток (№ 1 за Р. Мартіном), а також загальної довжини стегнової кістки у природному стані (№ 2).

М. Троттер та Г. Глезер обстежили понад 5500 американських військовослужбовців, які загинули під час Другої світової війни (4672 вихідців з Європи, 577 негрів, 176 латиноамериканців). Вважають, що їхній спосіб дає кращі результати у високорослих та середньорослих групах. Вчені використовували найбільшу довжину плечової, ліктьової, променевої, малогомілкової (№ 1) кісток, а також загальну довжину великої гомілкової кістки.

За спостереженнями М. Троттера та М. Глезера, асиметрія між однойменними кістками, розташованими з різних боків скелета, загалом незначна і не має певної закономірності. Цей висновок набуває великого практичного значення, адже кістяки стародавніх людей часто бувають частково зруйнованими. Отже, для визначення зросту за таблицями можна використовувати як ліві, так і праві кістки скелета.

Допускається також визначення зросту за розмірами не всіх, а двох-трьох кісток.

СОМАТОМЕТРІЯ ТА СОМАТОСКОПІЯ

Волосяний покрив і пігментація

Розрізняють три типи волосяного покриву, які послідовно змінюються протягом людського життя: первинний, або зародковий (лануго), що з'являється на четвертому місяці та інтенсивно розвивається до восьмого місяця зародкового існування; вторинний, або дитячий, який формується на час народження дитини (волосся голови, брови, повіки); третинний, який формується в період статевого дозрівання: волосся на лобку і у пахвах, а в чоловіків — на голові (борода, вуси), грудях, животі тощо.

За традицією, що склалася в історичній антропології, передбачається вивчення форми і ступеня жорсткості волосся голови.

З-поміж ознак третинного волосяного покриву фіксують розвиток брів, а в чоловіків — волосся на обличчі (бороди) і на грудях.

Для класифікації форми волосся голови застосовують схему Р. Мартіна, за якою розрізняють три основних типи (в балах), які в свою чергу діляться на підтипи: — прямі (лізотрихія): тугі, гладкі плоскохвилясті; 2 — хвилясті (кіматотрихія): широкохвилясті, вузькохвилясті локонові; 3 — кучеряві (улотрихія): слабокучеряві, дуже кучеряві, слабоспіральні й дуже спіральні — "жмуткоподібні".

З'ясовано, що ступінь вигину волосин пов'язаний з формою їхнього поперечного перерізу: у прямого волосся він округлий, а в кучерявого — овальний. Крім того, існує залежність між формою волосся та вигином його кореневої частини (стрижня): чим вигнутіший стрижень, тим кучерявіше волосся.

Ступінь жорсткості волосся залежить від товщини стрижня. Площа поперечного перерізу жорстких волосин складає приблизно 6— 7 тис. квадратних мікрометрів, а м'яких — вдвоє менше.

Розвиток бороди (у чоловіків) оцінюється за п'ятибальною схемою:

1 — дуже слабкий (рідке волосся на щоках уздовж вух та на нижній частині підборіддя); 2 — слабкий (суцільний масив рідкого волосся на щоках уздовж вух та суцільний ріст волосся на передній і нижній частинах підборіддя); 3 — середній (суцільний волоссяний покрив, рідкий на щоках і нижній частині обличчя); 4 — сильний ("волосся густе, але щоки зарослі не повністю); 5 — дуже сильний (дуже густа борода, щоки рівномірно й цілком вкриті волоссям).

Ріст волосся на грудях (у чоловіків) теж визначається за п'ятибальною схемою: 1 — поодинокі волосини; 2 — рідке волосся на всій поверхні грудей; 3 — густіше й довше волосся покриває весь грудний м'яз; 4 — суцільний густий волоссяний покрив на грудному м'язі, по краях — трохи рідший.

Розрізняють три типи розвитку брів: 1 — рідкі; 2 — середні; 3 — густі, коли на надпереніссі з'являються окремі волосини, а зрідка має місце повне змикання брів.

До найхарактерніших рис зовнішності сучасних людей належить колір шкіри, волосся й райдужний очей (судинної оболонки, яка оточує зіницю), що їх визначають пігментні меланіни.

Колір шкіри залежить від кількості та розташування меланінових гранул (меланосомів), які залягають в її поверхневому шарі (епідермісі), від шершавості й вологості шкірної поверхні, а також від насиченості кров'ю дрібних судин.

При визначенні кольору шкіри необхідною умовою є денне освітлення. Тут використовують різні методи, але найпоширенішим є шкала німецького антрополога Ф. Лушана. Вона включає 36 скелець різного забарвлення, об'єднаних у чотири великі групи.

За шкалою В. Бунака розрізняють три типи забарвлення шкіри: світлий (рожевий, світло-коричневий, жовтуватий), середній (олив- ково-жовтий, різні варіанти коричневого кольору, а також коричневого з червонуватими відтінками) і темний (червонувато-коричневий, шоколадний і сірувато-коричневий). Перевагою цієї шкали є те, що в ній витримано принцип рівності інтервалів між окремими номерами шкали.

Колір волосся визначається кількістю й характером меланинів (зернистого та дифузного), будовою кутикули — зовнішнього шару стрижня волосся, кількістю секрету сальних залоз тощо. Зерна меланину містяться у кірковому шарі волосини — всередині кліток і між ними. У світлому волоссі зерна дрібні, і їх менше, ніж у темному. Дифузний меланін, що рівномірно насичує клітини, надає волоссю червонуватого (рудого) забарвлення.

Для визначення характеристик волосся найчастіше застосовують шкалу німецького антрополога С. Фішера, яка включає 30 паєм. Із них три перші відтворюють форму, а решта — відтінки кольору: № 4 — чорно-каштановий; № 5—7 — каштанові; № 8 — темнобіляві; № 9— 21 — світло-біляві; № 22—26 — попелясті; № 27 — чорний. Колір очей залежить від кількості й розташування меланину в різних шарах райдужини. Якщо в передніх шарах його немає, то райдужина характеризується блакитно-сірим забарвленням. Наявність великої кількості меланину в цьому місці зумовлює різні карі відтінки. За розрідженого розташування гранул меланину в передніх шарах райдужини поєднуються блакитнуваті й буро-коричневі відтінки, утворюючи змішане забарвлення. При визначенні кольору очей найчастіше використовують шкалу В. Бунака. В ній розрізняється три типи забарвлення райдужини (темне, змішане й світле), які у свою чергу поділяються на підтипи.

Будова голови та обличчя

Для вимірів голови й обличчя живої людини застосовують систему антропометричних точок, головними з яких є такі:

вертекс, або верхівкова, vertex (v) — найвища точка на тім'ї;

глабела, glabella (g) — найбільш виступаюча вперед точка між бровами в медіально-сагітальній площині;

гнатіон, або підборідна, gnathion (gn) — найнижча точка підборіддя у тій же площині;
гоніон, або нижньощелепна, gonion (go) — найбільш виступаюча назовні точка на куті
нижньої щелепи;

еуріон, або тім'яна, euryon (ei) — найбільш виступаюча назовні точка бічної стінки
голови;

зигіон, або вилична, zygion (zy) — найбільш виступаюча назовні точка виличної дуги;

лабрале суперіус, або губна верхня, labrale superius (ls) — точка на верхній губі, яка
лежить на перетині медіальної площини з межею між її шкірною і слизистою частинами;

лабрале інферіус, або губна нижня, labrale inferius (li), — точка на нижній губі, яка
лежить на перетині медіальної площини з межею між її шкірною і слизистою частинами;

метопіон, metopion (т) — точка на перетині серединної площини з лінією між найбільш
виступаючими пунктами лобних горбів;

назіону або верхньоносова, nasion (п) — точка в місці перетину носолобового шва з
медіально-сагітальною площиною;

опістокраніон, або потилична, opisthokranion (op) — найвіддаленіша від глабели точка
голови в медіально-сагітальній площині;

офріону orhyon (on) — місце перетину медіально-сагітальної площини з лінією,
проведеною між найвищими точками брів;

селіон, sellion (se) — найглибша точка перенісся;

стоміон, або ротова, stomion (sto) — серединна точка ротової щілини;

субназале, або підносова, subnasale (sn) — задня точка нижнього краю носової
перегородки;

трагіон, або козелкова, tragion (t) — точка над верхнім краєм козелка вуха, що лежить
на перетині двох дотичних ліній, проведених до верхнього й переднього країв козелка;

тріхіон, trichion (tr) — точка, розташована на перетині серединної площини з нижнім
краєм волосяного покриву в лобовій частині.

Наведемо основні виміри, показники та описові ознаки голови й обличчя живої
людини.

Поздовжній діаметр — відстань від глабели до опістокраніона. Поздовжній діаметр,
або найбільша ширина голови, — відстань між еуріонами.

Головний показник, тобто співвідношення між поперечним та поздовжнім діаметрами, вираховується за тією ж формулою, що й черепний. Прийнята така рубрикація головного показника: до 75,9 — долихокефалія; 76 — 80,9 — мезокефалія; 81 і вище — брахікефалія. Морфологічна висота обличчя — відстань від назіона до гнатіона. Фізіономічна частина обличчя — відстань від назіона до гнатіона, яка включає не лише лицеву, а й лобову частину голови.

Виличний діаметр — відстань між зигіонами, тобто найбільш виступаючими назовні точками вилиць.

Нижньощелепний діаметр — відстань між найбільш виступаючими точками нижньої щелепи (гоніонами).

Форма обличчя у фронтальному перерізі (контур перерізу, що проходить через середину виличних дуг). Вирізняють шість типів обличчя: 1 — трикутний: найбільша ширина локалізується в ділянці виличних дуг, обличчя звужується до підборіддя через кути нижньої щелепи; 2 — конічний: протилежний тип будови обличчя, коли за наявності масивної нижньої щелепи воно поступово звужується вгору; 3 — квадратний: невисоке обличчя з вугластими обрисами, яке характеризується приблизно однаковою шириною на рівні виличних дуг і кутів нижньої щелепи; 4 — круглий: низьке обличчя має рівномірно заокруглені обриси; 5 — прямокутний, за обрисом схожий із квадратним, але трапляється у високолицих людей; 6 — овальний, властивий високолицим людям, однак характеризується заокругленими обрисами контура.

Надбрів'я. Розрізняють три типи розвитку рельєфу надбрів'я (у балах): 1 — слабкий (на нижньому краї лобової кістки в ділянці медіального відтинку очної орбіти є невелике набухання); 2 — середній ("сильне потовщення лобової кістки в середній частині орбіти); 3 — сильний (потовщення виражене дуже сильно). Вертикальне профілювання обличчя. На відміну від черепа на голові живої людини його визначають візуально (в горизонтальній площині), враховуючи розташування лінії, що з'єднує назіон та субназале, відносно вертикалі, опущеної з назіона. Вирізняють три типи вертикального профілювання обличчя (у балах): 1 — прямий (ортогнатний), коли обидві лінії збігаються чи майже збігаються; 2 — помірно виступаючий (мезогнатний): лінії утворюють гострий кут, верхня щелепа трохи виступає вперед; 3 — сильно виступаючий (прогнатний), коли верхня щелепа помітно виступає вперед.

Горизонтальне профілювання обличчя. Як і в попередньому випадку, воно визначається візуально. Розрізняють три типи горизонтального профілювання: 1 — плоский: характеризується відносно рівною та широкою передньою поверхнею лица, що переходить у бічну під кутом, близьким до прямого; 2 — середній (проміжний); 3 — звужений, якому властиві клиноподібне виступання обличчя вперед і плавний перехід його передньої частини в бічну.

Виступання вилиць. За трибальною схемою розрізняють: 1 — слабо виступаючі; 2 — середньо виступаючі; 3 — сильно виступаючі вилиці. Вузьким обличчям здебільшого властиві слабо виступаючі, а плоским — сильно виступаючі вилиці.

Значна увага в антропології приділяється вивченню розмірів та форми носа. Остання визначається формою його окремих елементів: перенісся, спинки, крил, кінчика та ніздрів. Наведемо основні ознаки, які фіксуються в носовій ділянці.

Висота носа — відстань від назіона до субназале.

Ширина носа — відстань між найбільш виступаючими точками крил носа.

Носовий показник, що вираховується як співвідношення ширини та висоти носа.

Рубрикація: до 69,9 — лепторинія, або вузьконосіть; 70 — 84,9 — мезоринія, або широконосіть; вище 85 — хамеринія, або широконосіть.

Висота перенісся оцінюється за трибальною схемою: 1 — низьке; 2 — середнє; 3 — високе. перенісся трохи підноситься над лінією, що з'єднує внутрішні кути носа; 2 — середнє; 3 — високе.

Поперечний профіль спинки носа, що визначається в його середній частині, також оцінюється за трибальною схемою: 1 — плоский; 2 — середній; 3 — виступаючий.

Висота перенісся та поперечний профіль спинки носа характеризують ступінь виступання носових кісток із площини обличчя. Між ними існує прямий зв'язок: чим вище перенісся, тим чіткіше окреслений ніс.

Форма спинки носа, або її поздовжній профіль. Розрізняють чотири типи профілів: 1 — увігнутий; 2 — прямий; 3 — звивистий; 4 — випуклий.

Епікантус, або "монгольська складка", — шкірна складка, що вертикально тягнеться вздовж внутрішнього кута ока, прикриваючи слізний горбик. Здебільшого з'єднується зі складкою верхньої повіки. Це призводить до того, що нижній край повіки і внутрішній кут ока можуть бути цілком закриті шкірною складкою.

Розвиток епікантуса оцінюється за чотирибальною схемою: 1 — відсутній; 2 — виражений слабо; 3 — середній; 4 — сильний.

Морфологія тіла

Для вимірів тіла живої людини застосовують систему антропометричних точок, які містяться на тулубі та кінцівках.

До головних антропометричних точок на тулубі належать:

верхньогрудинна, suprasternale (sst) — у центрі верхнього краю яремної вирізки грудини; середньогрудинна, mesosternale (mst) — у центрі тіла грудини на рівні верхнього краю четвертого грудинно-реберного зрощення;

соскова, thelion (th) — точка у центрі соска, що визначається тільки в дітей та чоловіків; пупкова, omphalion (om) — у центрі пупка;

лобкова, symphision (sy) — по медіальній лінії на верхньому краї лобкового зрощення;

клубово-остиста, iliospinaie anterius (is) — найбільш виступаюча вперед точка верхньої передньої ості клубової кістки;

клубово-гребінцева, iliocrisiale — найбільш виступаюча назовні точка на гребені клубової кістки;

шийна, cervicale (c) — точка на верхівці остистого відростка сьомого шийного хребця; пояснична, lumbale (l) — точка на вершині остистого відростка п'ятого поясничного хребця.

До антропометричних точок на верхній кінцівці належать: плечова, akromion (a) — найбільш виступаюча назовні точка на краю плечового відростка лопатки;

променева, radiale (r) — верхня точка голівки променевої кістки;

шилоподібна, stylium (st) — нижня точка шилоподібного відростка променевої кістки;

фалангова, phalangion (ph) — верхня точка основної фаланги третього пальця на тильній поверхні;

пальцева, dacrylion (da) — найбільш дистальна точка на м'якій тканині нігтьової фаланги третього пальця на опущеній руці;

Антропометричні точки на нижній кінцівці:

вертлюгова, trochanterion (tro) — найвища, найбільш виступаюча назовні точка великого вертлюга стегна;

верхньогомілкова внутрішня, tibiale (ti) — найвища точка на середині медіального виростка великогомілкової кістки;

нижньогомілкова, sphyrion (sph) — найнижча точка на присередній кісточці;

п'яткова, pternion (pte) — найбільш задня точка п'ятки;

кінцева, akropodion (ap) — найбільш виступаюча вперед точка стопи на м'якій тканині першого чи другого пальця.

Наведена система антропометричних точок дає змогу з'ясувати такі розміри людського тіла:

довжина тіла (зріст) — висота над підлогою верхівкової точки. Вимірюється антропометром. Слід урахувати, що ця ознака змінюється протягом дня: вранці довжина тіла трохи більше, ніж увечері.

Для класифікації росту найчастіше застосовується рубрикація, запропонована Р.

Мартіном

довжина тулуба — відстань від верхньогрудинної до лобкової точки. Антропометр;

довжина корпусу — довжина тіла без довжини нижньої кінцівки. Антропометр;

довжина верхньої кінцівки — відстань між плечовою та пальцевими точками. Антропометр;

довжина плеча — відстань між плечовою та променевою точками. Антропометр;

довжина передпліччя — відстань між променевою та шилоподібною точками.

Антропометр;

довжина кисті — відстань між шилоподібною та пальцевою точками. Антропометр;

довжина нижньої кінцівки — здебільшого півсума остисто-клубової і лобкової висот над підлогою; відстань між підлогою і верхівкою голівки стегнової кістки. Антропометр;

довжина стегна — довжина нижньої кінцівки без висоти над підлогою верхньостегнової кістки. Антропометр;

довжина гомілки — відстань між верхньогомілковою та нижньогомілковою точками.

Антропометр;

ширина плечей — відстань між правою та лівою плечовими точками. Великий товщинний циркуль або штангенциркуль;

ширина грудної клітки — горизонтальна відстань між найбільш виступаючими бічними частинами ребер на рівні середньогрудинної точки. Великий товщинний циркуль або штангенциркуль;

глибина грудної клітки, або передньо-задній діаметр, — на рівні середньогрудинної точки в горизонтальній площині. Великий товщинний циркуль;

окружність грудей — окружність торса по сосковій лінії, нижче кутів лопаток, збоку — між тулубом і руками. Антропометрична стрічка;

найбільша ширина таза — відстань між двома тазогребеневими точками. Великий товщинний циркуль або штангенциркуль.

Наведені розміри дають змогу визначити пропорції тіла та фізичний розвиток людини.

Пропорції тіла — це співвідношення довжини тулуба, кінцівок, ширини плечей і таза до загальної довжини тіла.

Розрізняють три основних типи пропорцій тіла: 1) доліхоморфний — довгі ноги, короткий і вузький тулуб; 2) брахіморфний — короткі ноги, довгий і широкий тулуб; 3) мезоморфний — середній варіант.

Пропорції тіла визначаються здебільшого розмірами скелета, що дає змогу зіставляти давню та сучасну людність у процесі етногенетичних досліджень.

Фізичний розвиток людини — це комплекс морфофункціональних властивостей, що визначають фізичну дієздатність організму.

Для характеристики фізичного розвитку застосовують переважно три ознаки, а саме: зріст (довжина тіла), вага тіла та окружність грудей.

Здебільшого довжина тіла остаточно формується у 18—20 років.

Для визначення "оптимальної", або "ідеальної", ваги найчастіше застосовують формулу Лоренца: $P = (B - 100) - (B - 150) : 4$, де P — вага тіла, кг, B — довжина тіла, см.

Окружність грудей після припинення росту людини, як правило, збільшується на 3—5 см. При оцінці фізичного розвитку людини вага розглядається як показник маси, її співвідношення з окружністю грудей — як показник щільності, співвідношення окружності грудей і зросту — як показник форми тіла. Для повнішої характеристики фізичного розвитку визначають ряд додаткових розмірів, що дають змогу вирахувати вагу м'язів, жирової тканини, скелета.

МЕТОДИКА ОДОНТОЛОПЧНИХ,

ДЕРМАТОГЛІФІЧНИХ,

ГЕМАТОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК

Одонтологічні дані

Зубна система людини включає окремі групи (класи) зубів, яким притаманні специфічна форма й різне функціональне призначення. Серед зубів постійної зміни розрізняють чотири класи, а саме: різці (dentes incisivi), ікла (dentes canini), премоляри (dentes praemolares) і моляри (dentes molares) — усього 32 зуба. Їхнє кількісне співвідношення на нижній і верхній щелепах фіксує зубна формула:

I 2/2 C 1/1 P 2/2 M 3/3

де символами I, C, P, M позначені постійні різці, ікла, премоляри та моляри.

Серед зубів молочної зміни відсутні премоляри, і вони включають три класи: різці (i), ікла (c) та моляри (m) — всього 20 зубів. Їхня зубна формула має такий вигляд:

I 2/2 C 1/1 M 2/2

Всі зуби складаються з кореня, що криється в комірці (альвеолі), коронки, яка міститься над коміркою і вкрита емаллю, та шийки, розміщеної між коренем та коронкою. Різці мають один, ікла — переважно один, премоляри — один чи два, нижні моляри — два, іноді — три, верхні — три корені. Коронки різців та ікол викінчуються ріжучим краєм, премолярів і молярів — жувальною поверхнею. Поверхня зуба, звернута у бік язика, називається лінгвальною, а протилежна їй — вестибулярною. Коронки зубів та особливо жувальні поверхні молярів мають досить складну будову і містять багато ознак, які розмежовують давні та сучасні групи людства.

Наведемо головні ознаки, які входять до програми антропологодентологічних досліджень.

Форма прикусу — ознака, яка виходить із співвідношення верхнього і нижнього рядів різців. За класифікацією Р. Мартіна, розрізняють такі типи прикусу: 1 — псалідодонтія (PS) — верхні різці трохи прикривають нижній ряд; 2 — лабідодонтія (LB) — верхні та нижні різці торкаються одні одних своїми ріжучими краями; 3 — стегодонтія (ST) — верхні різці дуже сильно виступають уперед, прикриваючи нижні; 4 — опістодонтія (OP) — верх* різці не торкаються нижніх, бо останні дуже зміщені у лінгвальному напрямку; 5 — прогенія (PG) — нижні різці виступають уперед відносно верхніх; 6 — хіатодонтія (HD) — між верхніми та нижніми різцями є щілина.

Краудінг і діастема верхніх різців. Краудінг — це лінгвальний зсув верхнього латерального, тобто бічного, різця, коли він трохи або повністю випадає з зубного ряду. Діастема — відстань між медіальними, тобто центральними, різцями, яка перевищує 1 мм.

Редукція верхнього латерального різця. Бічний різець на верхній щелепі іноді значно зменшується в розмірах, цілком або частково втрачаючи ріжучий край. Ступінь розвитку редукції даного зуба оцінюється в балах, а саме: 1 — початок редукції, ширина латерального різця становить приблизно половину ширини медіального зуба даного класу; 2 — різець набуває конічної форми, ріжучий край цілком зникає; 3 — різець кілочкоподібної форми, його коронка значно нижча, ніж у сусідніх зубів.

Лопатоподібність різців. Задня поверхня різців або абсолютно плоска, або облямована крайовими гребенями, ступінь розвитку яких дуже варіює. Іноді вони майже непомітні, а іноді досить високі. В останньому випадку різці нагадують совкову лопату. Ступінь розвитку лопатоподібності визначається за такою схемою: 0 — задня поверхня різця плоска; 1 — на краях, часто з одного боку, є невеликі, слабо розвинуті гребені, які простежуються лише знизу та всередині коронки; 2 — задня поверхня різця облямована добре розвиненими гребенями; 3 — на задній поверхні розміщені високі гребені, що надають їй лопатоподібної форми. При проведенні статистичних розрахунків відсотки балів 2 і 3 сумуються. Отримана цифра вказує на частоту лопатоподібних форм різців у даній групі, Міжгрупові зіставлення проводяться з урахуванням даних по медіальних різцях.

Будова верхнього моляра. На жувальній поверхні цього зуба є чотири горбики: протоконус (р_г), параконус (р_а), метаконус (т_е) та гіпоконус (н_у), причому розміри останнього дуже варіюють. Залежно від ступеня редукції гіпоконуса розрізняють (у балах) чотири типи будови верхніх молярів, а саме: тип 4 (бал 0) — гіпоконус сильно розвинутий і не поступається за розмірами іншим горбикам; тип 4 — (бал 1) — гіпоконус менший за розмірами, витягнутий, ніби зрізаний; тип 3+ (бал 2) — гіпоконус сильно редукований, часто має вигляд заокругленої зернини, розміщеної між протоконусом і метаконусом; тип 3 (бал 3) — гіпоконус відсутній.

Горбик Карабеллі. На бічній поверхні протоконуса верхнього моляра іноді міститься додатковий п'ятий горбик, що має назву "горбик Карабеллі" (за ім'ям італійського вченого, котрий уперше описав цю структуру). Ступінь розвитку горбика Карабеллі визначається за шестибальною схемою: 0 — абсолютно рівна бічна поверхня протоконуса; 1 — на бічній поверхні цього горбика з'являються один чи два невеликі рівчаки, що окреслюють ледве помітне підвищення; 2 — невелике підвищення, окреслене слабим рівчаком; 3 — рівчак набуває глибини борозенки, а її протяжність збільшується, горбик уже має власну вершину; 4

— горбик чітко виражений (щоправда, дещо менший, ніж постійні); 5 — великий горбик, який за розмірами лише трохи поступається гіпоконусові й метаконусові, наближаючись до рівня жувальної поверхні.

Форма нижніх молярів. Жувальна поверхня вихідного типу нижніх молярів, що у сучасних людей збереглася лише на першому зубі цього класу (M 1), складалася з п'яти горбиків: протоконіда (prd), метаконіда (med), гіпоконіда (hyd), ентоконіда (end) та гіпоконуліда (hid), розділених між собою борозенками. Іноді внаслідок редукції гіпоконуліда на коронці залишаються лише чотири горбики. З іншого боку, поряд з основними на ній може з'явитися додатковий шостий ба навіть сьомий горбик.

Характерною рисою вихідного типу молярів є відсутність контакту між протоконідом та ентоконідом: у центрі коронки сходилися метаконід та гіпоконід, через що тут склався такий узор борозен, котрий нагадував латинську літеру "ігрек". Оскільки ця морфологічна особливість уперше з'явилася на зубах дріопітека — високорозвинутої мавпи кінця третинного періоду, вона дістала назву "узор дріопітека". За наявності цього узору у центрі коронки п'ятигорбкового зуба цього класу він позначається символом у5. У тих випадках, коли в центрі коронки сходяться протоконід та ентоконід, зуб позначається символом +5, +4 чи +6 залежно від кількості горбиків.

Дистальний гребінь тригоніда. Таку назву має емалевий місток, що іноді міститься між протоконідом і метаконідом. Фіксується на першому нижньому молярі.

Колінчаста складка метаконіда — згин емалевого гребеня метаконіда, кут якого близький до прямого. Як і попередня ознака, фіксується на першому нижньому молярі.

Міжкореневий затік емалі. Визначається на бічній вестибулярній (зовнішній) поверхні верхніх і нижніх молярів за шестибальною схемою.

Міжкореневий затік емалі та розміри молярів визначаються тільки у краніологічних серіях, решта ознак — як на черепах, так і у живих людей.

Дерматогліфічні характеристики

Поверхня пальців, долонь і підощв у людей вкрита численними гребінцями, які містять вивідні протоки потових залоз і дуже велику кількість нервових закінчень. Ці гребінці у поперечному перерізі мають вигляд сосочків і називаються папілярними лініями (від лат. papilla — сосок). Вивченням папілярного рельєфу шкіри займається окремий розділ

антропології, який, за пропозицією американських учених Г. Камінса та Ч. Мідло, дістав назву дерматогліфіка.

Папілярні візерунки на подушечках пальців рук складаються з однієї, двох чи трьох систем гребінців, що мають вигляд більш-менш витягнутих ліній. Ці системи ніколи не перетинаються, але можуть сходитися в точках, що їх через схожість з однією із літер грецького алфавіту називають дельтами, або трирадіусами. Залежно від кількості дельт розрізняють три основних типи пальцевих узорів, а саме: дуги А, котрі не мають трирадіуса; петлі L, які утворюють однодельтовий узор; кола, або завитки W, що мають два чи навіть три трирадіуси. Для визначення середньої кількості дельт на пальцях однієї людини тієї чи іншої популяції застосовують так званий дельтовий індекс що вираховується за формулою $D110 = (L + 2W) : 10$. Величина цього показника передусім залежить від кількості завитків: чим більше трирадіусів, тим вищий D110

Пальцеві узори суворо індивідуальні і в деталях ніколи не повторюються. За підрахунками англійського біолога ХІХ ст. Ф. Тальтопау на кінчиках пальців може налічуватися близько 64 млрд різних папілярних малюнків, що практично виключає імовірність двох однакових варіантів. Ці властивості шкірного рельєфу були відомі ще в давніх Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаї, де відбитки пальців правили за підписи під документами. Наприкінці минулого століття в Європі виник окремий розділ, криміналістики — дактилоскопія. Він вивчає будову папілярних візерунків на пальцях для ідентифікації особи, реєстрації та розшуку карних злочинців тощо.

Крім пальцевих узорів, до програми антрополого-дерматогліфічних досліджень входять також головні лінії, узори та три радіуси долоні.

Головні лінії долоні. Біля основ другого — п'ятого пальців розташовані чотири трирадіуси — a, b, c, d. Кожен із них має дві короткі лінії-радіанти, які охоплюють основи пальців, та одну довгу, котра йде до краю долоні. Останні називаються головними лініями долоні й позначаються символами А, Д С, Д Для фіксації їхнього ходу й закінчень долоня умовно ділиться на 14 полів: від поля 1 на тенарі (тобто на підвищенні м'язів першого пальця) до поля 13 на першому міжпальцевому проміжку. Зауважимо, що поле 14 розміщується в середині ульнарного краю долоні (3—4 мм вліво і вправо від центральної точки). Ділянка вгору від нього до дистальної поперечної складки позначається як 5', а ділянка між нею й мізинцем — як 5". Закінчення головних ліній долоні фіксуються за

допомогою цифрових позначень полів. Наприклад, коли лінія D закінчується в полі 11, C — в полі 9, B — у полі 7, A — в полі 5, то формула матиме такий вигляд: 11, 9, 7, 5.

Для загальної оцінки розташування на долоні головних ліній застосовується індекс, запропонований американським антропологом Г. Камінсом. Він є сумою закінчень ліній A — D, що визначають хід інших ліній, поділену на кількість обстежень. Чим вищий індекс Каммінса, тим вище розташовані закінчення головних ліній долоні.

Істинні узири долоні. На гіпотенарі, тобто підвищенні (подушечці) біля ульнарно-проксимального краю долоні (протилегного від великого пальця), на тенарі й міжпальцевих подушечках можуть розміщуватись узири, утворені кількома системами папілярних гребінців. Фіксується відсоток кожного з них у даній популяції.

Додаткові й осьові трирадіуси долоні. Біля постійних трирадіусів a, b, c, d можуть траплятися додаткові міжпальцеві трирадіуси, з яких починаються короткі лінії-радіанти. У таких випадках закінчення головних ліній долоні фіксуються за допомогою подвійних символів: 11/9, 9/7 і т. д.

Уздовж центральної осі долоні часто спостерігаються осьові трирадіуси: карпальний трирадіус локалізований біля зап'ястка, де сходяться три системи гребінців — тенарна, гіпотенарна й карпальна; центральний трирадіус f і проміжний t". Іноді присутні два, а то й три трирадіуси одночасно. У процесі антропологічного дослідження фіксується відсоток кожного з них.

На думку багатьох фахівців (Г. Грюбнер, І. Гусева, Д. Лет та ін.), деякі дерматогліфічні ознаки, наприклад пальцеві узири та узири на гіпотенарі, мають порівняно просту форму успадкування.

Гематологічні ознаки

В 1900 р. австрійський учений К. Ландштайнер відкрив явище аглютинації — злипання червоних кров'яних тілець (еритроцитів) при змішуванні їх з плазмою (сироваткою) крові. Аглютинація викликається взаємодією високомолекулярних речовин із високим вмістом вуглеводів — аглютиногенів, або антигенів, що містяться в еритроцитах, та аглютинінів, або антитіл, які містяться у плазмі. Спочатку в крові людини виявили два антигени — A і B — та два антитіла — a і b. З'ясувалося, що реакція аглютинації відбувається тоді, коли зустрічаються несумісні між собою антиген A та антитіло a або антиген B та антитіло b. Залежно від наявності тих чи інших антигенів та антитіл, взаємодія яких показана на таблиці,

К. Ландштайнер та чеський професор Я. Янський виділили чотири основні групи крові системи АВО.

Групи крові системи АВО мають спадковий характер, не змінюються з віком, і, на думку більшості фахівців, не залежать від статі, їх наслідування визначається трьома алелеморфними генами.

У 1927 р. К. Ландштайнер та його співробітник П. Левін відкрили антигени системи MN, які властиві всім людям, але можуть траплятися як разом, так і кожен окремо. Розрізняють три основні групи даної системи, а саме: M⁹ N^{ra} MN, відмінності між котрими визначаються двома антитілами, що мають назву анти-M та анти-N.

Велике наукове і практичне значення мало відкриття резус-фактора, вперше виявленого в крові однієї з мавп Південної Азії — макаки-резус. У більшості людей він позитивний, у меншості — негативний. З'ясувалося, що резус-позитивність зумовлена наявністю антигена Rh. Дослідження останніх десятиліть показали, що антигени й антитіла резус-системи залежать від кількох пар алелів (Dd, Cc, Ee та ін.), у розподілі яких існують певні географічні закономірності. Особливо цікаві результати аналізу варіацій головного домінантного антигена D.

У 1954 р. були опубліковані дані про ще один еритроцитарний фактор крові — Дієго-фактор, що нині широко застосовується в етнічній антропології. Назва цієї ознаки походить від імені перуанського хлопчика, в крові якого вона була виявлена вперше.

Загалом на сьогодні відомо близько десяти груп крові, в розподілі яких серед населення земної кулі існують значні відмінності.

Червоні кров'яні тільця містять також гемоглобін і численні ферменти.

Гемоглобін збагачує кров людини киснем. Цю функцію в ранньому дитинстві виконує "дитячий" гемоглобін F, а в дорослої людини — гемоглобін А. Якщо з якихось причин синтез "дорослого" гемоглобіну протікає не досить активно, це може викликати жовтуху, патологічні зміни довгих кісток кінцівок або основи черепа.

Певні міжгрупові відмінності простежуються і в розподілі серологічних (від лат. serum — сироватка крові) ознак або білків плазми крові — гатпоглобінів, трансферинів та ін.

Лекція 4. Походження людини (антропогенез)

Місце людини у природі

За критеріями зоологічної систематики, всі сучасні люди належать до одного біологічного виду (або навіть підвиду) — "людини розумної" (Homo sapiens, або Homo sapiens sapiens). Цей вид розглядається як сукупність поліморфних популяцій, які вільно змішуються між собою і дають плодюче потомство. Що ж до людських рас, то вони перебувають на однаковому рівні біологічного розвитку, розрізняючись між собою лише за другорядними ознаками.

Вид Homo sapiens входить до роду людина (Homo), який включає також викопних людей — палеоантропів, або неандертальців, та неоантропів, або верхньопалеолітичних людей. Зауважимо, що нині палеоантропів часто розглядають не як окремий вид, а лише підвид — Homo sapiens neanderthalensis (людина розумна неандертальська) виду Homo sapiens. Разом з іншими викопними людьми (архантропами), котрі належать до роду пітекантропів (Genus Pithecanthropus), та викопними прямоходячими мавпами — австралопітеками — рід Homo складає родину гомінідів (Hominidae), представникам якої властиві великий мозок, випрямлене положення тіла і двонога ходьба, наявність рухливої, придатної до тонких маніпуляцій кисті з великим пальцем, що різко протиставляється іншим. Родина гомінідів та антропоморфні, тобто людиноподібні, мавпи (шимпанзе, горили, орангутани та гібони) входять до надроду гоміноїдів (Hominoidea) підзагону людиноподібних — Anthropoidea (іноді термін "антропоїди" вживають у вузькому значенні — лише стосовно людиноподібних мавп) — загону приматів {Primates), який належить до класу ссавців (Mammalia) типу хордових (Chordata) царства тварин (Animalia).

Людина — суспільна істота, наділена свідомістю. Вона характеризується вертикальним положенням тіла, двоногою ходьбою, високорозвинутою рукою, великим головним мозком і вмінням виготовляти різноманітні знаряддя. Це дає людині підстави займати найвищий щабель історично-еволюційного розвитку органічного світу. Однак вона не посідає якоесь відокремлене місце в природі. Всі наведені ознаки виду Homo sapiens є своєрідним завершенням еволюційних тенденцій, властивих загонові приматів (від лат. Primus — перший), який включає приблизно 200 видів нижчих і вищих мавп Старого і Нового Світу, напівмавп (лемурів) та довгоп'ятів.

Більшості приматів, за М. Нестурхом, притаманні відносно великий головний мозок із скроневою ділянкою, з розвинутішим зоровим і менш розвинутим нюхальним відділами; п'ятипальцеві хапальні кінцівки з нігтями на пальцях, здатність великого (першого) пальця

протиставлятися решті; наявність ключиць і кісткової стінки або напівкільця збоку орбіти; належність зубів до різних класів; проста форма шлунка; наявність пари молочних залоз на грудях. Примати народжують здебільшого одного, рідше — двох чи трьох дитинчат. Живуть вони на деревах, стрибаючи, лазячи чи бігаючи по гілках.

За цими морфологічними ознаками найближчими до людини є людиноподібні мавпи — шимпанзе та горили, що мешкають в Африці, орангутани і меншою мірою гібони, які живуть у ПівденноСхідній Азії.

Характерною особливістю всіх вищих тварин є церебралізація (від лат. cerebrum — головний мозок), тобто збільшення маси мозку відносно маси тіла. Що ж до приматів, то в них церебралізація супроводжувалася прогресивними змінами філогенетично нової кори головного мозку — неокортексу, а саме: неухильно збільшувалася "питома вага" найновіших ділянок в області нижньої тім'яної, лобової та скроневої долей; розвивалися об'ємно-просторово-оптич-не сприйняття об'єктів і здатність синтезувати отриману інформацію. У мозку вищих приматів, передусім шимпанзе, вже з'явилися окремі структурні утворення, які в людей пов'язані зі складними психічними функціями (концептуальне мислення, членороздільна мова, трудова діяльність). Властиві приматам прогресивні перетворення в будові мозку (прискорений розвиток нових полів, збільшення загальної кількості нейронів, ускладнення структури неокортексу.

Важливою біологічною передумовою розвитку суто людського способу локомоції (прямоходіння) була властива більшості приматів здатність сидіти, висіти або стрибати, підтримуючи тіло у більшменш випрямленому положенні. В них простежується тенденція до зміцнення крижово-клубових зчленувань, до зменшення кількості докрижових хребців і збільшення крижових сегментів, що дуже важливо при вертикальній ході. Загалом за будовою всіх відділів скелета, включно з черепом, людина схожа з африканськими людиноподібними мавпами — шимпанзе і горилами. Ця схожість виявляється навіть у будові внутрішньої структури кісток.

Основою формування руки людини стали п'ятипальцеві хапальні кисті приматів, на яких поступово розвивалося протиставлення великого пальця. Еволюційні перетворення в будові верхньої кінцівки врешті-решт привели до появи властивого лише Homo sapiens "точного" затискання, коли кінці всіх пальців можуть сходитися в одній точці. Завдяки цій рцсі людина здатна до тонкого маніпулювання (від лат. manus — кисть) різними об'єктами.

Дослідження останніх десятиліть виявили велику схожість між людьми та африканськими людиноподібними мавпами (особливо шимпанзе) також і за молекулярними, біохімічними та імунологічними характеристиками. Так, гомологічні (відповідні) локуси

ДНК людини та шимпанзе, за даними американських учених Д. Кона, Б. Хойера та інших, збігаються на 95—97% ; вони дуже близькі між собою за амінокислотною послідовністю білкових молекул, багатьма групами крові (системами АВО, MN, Rh та ін.) тощо. Загалом, за даними молекулярної генетики, шимпанзе та горила більш схожі з людьми, ніж зі своїми азійськими родичами — орангутанами і особливо гібонами. З іншого боку, орангутани та гібони ближчі до людей та африканських понгідів (людиноподібних мавп), ніж до нижчих мавп.

З послідовним розвитком еволюційних тенденцій у загоні приматів пов'язано також багато важливих показників репродуктивної функції та життєдіяльності людини: збільшення терміну вагітності, пізніші строки статевого дозрівання, подовження тривалості дитинства. Наприклад, термін вагітності у напівмавп становить 2— 5 місяців, у макак, павіанів — 5— 6, у шимпанзе — 8, у людини — 9. Зауважимо, що шимпанзе максимально наближаються до людей і за іншими показниками: перша вагітність у самиць має місце здебільшого в 10 років, самиця вигодовує дитинча протягом 2—3 років, воно тримається біля матері до 6— 8 років. Подовження дитинства, властиве вищим приматам, "мало істотне значення для формування адекватної поведінки у складно організованих спільнотах і було важливою біологічною передумовою олюднення в період засвоєння предками людини соціальної програми" (О. Хрисанфова).

Навіть такій суто людській сфері, як виготовлення і використання знарядь праці, передувала так звана предметна діяльність вищих приматів, тобто їхня здатність застосовувати природні предметпосередники для вирішення певних завдань. Спостереження за шимпанзе у природних умовах показали, що вони широко використовують у різних ситуаціях палиці, камені, гілочки і т. ін. Наприклад, за допомогою гілочок вони збирають термітів, що входять до їхнього харчового раціону; палицями руйнують гнізда деревних мурашок і видобувають мед, "каменями-молотками" та "каменями-ко- вадлами" розбивають "тверду шкаралупу горіхів (Дж. Гудолл). Для досягнення певної споживчої мети шимпанзе можуть послідовно використати кілька предметів, тобто

здатні проаналізувати зв'язок між ними. Вони дуже спостережливі і швидко запозичують один в одного нові навички "предметної" діяльності, передаючи їх від покоління до покоління. Експериментальним шляхом доведено, що шимпанзе досить легко засвоюють складні комунікативні системи: їх удалося навчити жестам американської мови для глухонімих та використанню пластмасових символів для побудови найпростіших фраз. Деякі з них виявляли здатність узагальнювати набутий досвід, вдаючись до відповідної жестикуляції в нових ситуаціях, близьких до експериментальних (Р. Гарднер, Б. Гарднер).

Важливою передумовою формування людського суспільства були властиві вищим приматам елементи суспільної поведінки. За спостереженнями Дж. Гудолл, шимпанзе живуть відкритими спільнотами, чисельність яких залежить від багатства харчових ресурсів, коливаючись від 33 до 9 особин. Статевовікова структура цих спільнот постійно змінюється: вони можуть складатися з самців, самиць та дітей; лише самців або лише самиць із дітьми; лише дорослих самиць та самців. Головну роль у добуванні їжі відіграють самці, в її пошуках вони іноді долають великі відстані. Знайшовши харчі, вони за допомогою звукових сигналів — голосом, грюканням чи тупотінням — повідомляють про це інших членів колективу; іноді вони діляться їжею навіть з іншими самцями. Найстійкіші зв'язки встановлюються між матір'ю, дітьми та підлітками: старші брати та сестри часто допомагають матері доглядати менших, а в разі її смерті намагаються виконувати материнські функції. Дорослі самці також мають певні батьківські обов'язки. Зустрічі між окремими групами шимпанзе супроводжуються спеціальними церемоніями: особин, які повернулися до своєї спільноти, вітають, а "чужак", що бажає влитися в новий колектив, повинен пройти певну перевірку.

На думку вчених, перехід від життя в лісі до життя на відкритих обширах, що був важливою передумовою "олюднення" мавп, супроводжувався змінами харчового раціону: дедалі більшу роль в їхній життєдіяльності почала відігравати м'ясна їжа. Ця теза добре узгоджується з результатами етологічних спостережень. Так, характерною рисою поведінки шимпанзе у природних умовах є полювання на середніх та дрібних тварин. Іноді вони впродовж тривалого часу (до двох годин) підстерігають і переслідують свою жертву. Цікаво, що в полюванні можуть брати участь кілька особин, які узгоджують свої дії (Дж. Гудолл).

Найдавніші еволюційні витоки людини

Згідно з еволюційним вченням, гоміноїди — представники надродина, яка об'єднує викопних та сучасних людей, австралопітеків (викопних прямоходячих мавп) та сучасних

антропоїдів — ведуть свій родовід від спільних прашчурів, які колись жили на деревах і згодом спустилися на землю. Ці передбачення Ч. Дарвіна та його послідовників підтвердилися палеонтологічними знахідками в тих регіонах Східної та Північної Африки, які в кінці третинного періоду були вкриті густими тропічними лісами і змішаною савано-лісною рослинністю. Виділення гоміноїдного стовбура сталося близько 30— 25 млн років тому, тобто в олігоцені. Важливе значення для реконструкції ранніх етапів еволюції мала знахідка кісткових решток так званого єгиптонітека в олігоценових відкладеннях поблизу Каїра (Єгипет). Це була досить примітивна мавпа, яка характеризувалася відносно невисоким рівнем церебралізації та невеликими розмірами лобної долі мозку. Водночас за ступенем розвитку зорової кори і слабкою вираженістю нюхального відділу мозок (ендокран) єгиптонітека прогресивніший, ніж у нижчих мавп. Наступний етап еволюції пов'язують із дріопітеками, що були поширені у Старому Світі 25— 10 млн років тому. Найдавніші з них — проконсули — мешкали у Східній Африці, ведучи напівназемнийнапівдеревний спосіб життя. Вони добре лазили по гілках, швидко пересувалися на чотирьох кінцівках по відкритих місцинах, іноді могли ненадовго зводитися на задні лапи. Проконсули характеризувалися різко виступаючим уперед лицевим відділом і тонким шаром емалі на зубах, не пристосованих до переживування грубої їжі. Загалом вони мало нагадували шимпанзе Консула з Лондонського зоопарку, на чю честь отримали свою видову назву.

Африканські дріопітеки, ймовірно, були предками схожих на них мавп Європи та Кавказу, які жили тут близько 19— 17 млі років тому. Цікаво, що на жувальній поверхні нижніх молярів цих викопних форм уже є дуже важлива еволюційна ознака — так званий "ігрек-узор", або "узор дріопітека", утворений міжгорбиковими борозенками, який зберігся в сучасних антропоморфних мавп та людей.

Приблизно 14 млн років тому в Африці (Кенія), Азії (Туреччина, Індія, Китай та ін.), Європі (Греція, Угорщина) поширюється новий різновид викопних мавп —рамапітеки, кісткові рештки котрих у 1932 р. вперше віднайшов англійський дослідник Д. Льюїс на Сивалікських пагорбах у Кашмірі (Індія). На жаль, вони представлені здебільшого лише фрагментами щелеп та зубів. Рамапітек характеризувався відносно короткою зубною дугою, яка, мабуть, мала параболічну, тобто близьку до людської, форму. На відміну від тварин, ікла рамапітеків уже не виступали із зубних рядів; проміжки між ними та різцями (діастеми)

відсутні, перший премоляр складався з двох горбиків, що властиво людям. Згідно з сучасними уявленнями, ці викопні мавпи вимерли приблизно 8 млн років тому.

Ще не так давно рамапітеків часто розглядали як спільних прашчурів сучасних антропоморфних мавп та людей. Припускали, що вони вже могли спускатися з дерев і пересуватися, подібно до шимпанзе та горили, опираючись на руки. Повідомлялося, що східноафриканський різновид рамапітека — кеніапітек — навіть виготовляв знаряддя з кістки, розщепляючи її, та вживав м'ясну їжу.

Більшість сучасних учених критично ставляться до думки про систематичне використання рамапітеками природних предметів. Відсутні й вірогідні палеонтологічні докази того, що вони вже перейшли до прямоходіння. Крім того, за даними порівняльнобіохімічних досліджень ДНК, гемоглобінів, білків сироватки крові, еволюція людської лінії вищих приматів тривала не більше 10 млн років. Виходячи з сучасних методів оцінки молекулярних відмінностей між окремими біологічними видами ("молекулярний годинник"), час відокремлення антропоморфних мавп від спільного з людьми еволюційного стовбура визначається різними дослідниками в таких межах: гібон — 22—18 млн років тому, орангутан — 16—13, горила — 10—8, шимпанзе — 7,7—6,3 млн. Отже, рамапітек не міг бути спільним прашчуром людей та сучасних людиноподібних мавп.

Що ж стосується прямого прашчура гомінідів — людей та вищих мавп, які перейшли до прямоходіння, — то він, вважають, був схожий із сучасним шимпанзе. Ця гіпотетична істота мала невеликі розміри тіла й відносно велику масу мозку. Висловлювалося кілька думок щодо її локомоції: від брахіяції, тобто пересування здебільшого за допомогою подовжених верхніх кінцівок, до деревного чи наземного четвероабо двоногого ходіння. Зубна система "спільного прашчура" була адаптована до жорсткої рослинної їжі, яка переважала на відкритих просторах. Етологічні спостереження дають підстави думати, що він вів суспільний спосіб життя. Це було запорукою виживання в нових екологічних умовах: помічено, що всі члени стада павіанів, навіть підлеглі, мають більшу тривалість життя, ніж самотні особини. Припускають, що найближчі попередники гомінідів мали нахил до використання природних предметів-посередників. За даними "молекулярного годинника", вони жили приблизно 8—6 млн років тому.

Австралопітеки — безпосередні попередники людей

б—4 млн років тому на земній кулі з'явилися австралопітеки — прямоходячі мавпи, "озброєні палицею що їх іноді називають також мавполюдьми.

Кісткові рештки австралопітеків (близько 500 особин) походять з Південної Африки (карстові печери Таунг, Макапансгат, Стеркфонтейн, Кромдрай та Сварткранс) та Східної Африки, а саме: Танзанії (Олдувайська ущелина, Летолі, Гарусі, Пенінж), Кенії (Кооба Фора, Імерет, Канапої, Лотагам, Лукайно, Західна Туркана), Ефіопії (Хадар у так званому Афарському трикутнику, басейн р. Омо) тощо. Місцезнаходження цих викопних гомінідів зосереджені здебільшого в області Східноафриканського рифту — зони гірського розлому, що тягнеться від Червоного моря до півдня Африканського континенту.

Австралопітеки були першими істотами на Землі ("мавполюдьми"), які засвоїли прямоходіння. За будовою тазового пояса та кісток нижніх кінцівок вони значно ближчі до людей, ніж до сучасних мавп. Щоправда, ранні австралопітеки ще не могли повністю розгинати ноги в тазостегнових суглобах і пересувалися досить повільно, короткими кроками. Виявлені в Летолі (в шарі вулканічного попелу) викопні відбитки стоп свідчать про те, що прямоходіння почалося принаймні 3,8—3,6 млн років тому.

Припускають, що тіло ранніх австралопітеків було вкрите волоссям; згодом волоссяний покрив зник, а натомість з'явилися пітні залози, які захищали організм від перегріву на відкритій місцевості.

Череп австралопітеків поєднував примітивні та прогресивні риси. З одного боку, він характеризувався спадистим лобом, великим валиком, що нависав над очними орбітами, випнутим уперед обличчям, пласким і широким ("мавпячим") носом та скошеним підборіддям, з іншого — відносно меншим лицевим і більшим мозковим відділами, параболічною формою зубної дуги, "узором дріопітека" на нижніх молярах. Що ж стосується пересічного об'єму мозку, то він складав близько 520 см³. Це значно менше, ніж у сучасних людей (1450 см³), але більше, ніж у шимпанзе (345 см³) чи горили (420 см³).

Нижні кінцівки австралопітеків були довшими, ніж верхні, слугуючи виключно для пересування; верхні звільнялися для трудової діяльності.

Р. Дарт, Р. Брум, Л. Лікі, Д. Джогансон та інші дослідники розрізняли серед австралопітеків дві великі групи: грацильних, або ранніх, та масивних, або пізніх.

Грацильні австралопітеки представлені двома біологічними видами (підвидами) — австралопітек африканський та австралопітек афарський, які характеризувались невеликими

розмірами та масою тіла. Так, зріст особини, сліди якої були виявлені в Летолі, становив приблизно 103 см, а знаменитої Люсі — 108 см. Загалом він, мабуть, не перевищував 120 см. Відповідно невеликою була й вага: від 25 до 40 кг. Мозок мав об'єм здебільшого 440—450 см³. Грацильні австралопітеки належали до всеїдних форм, у харчовому раціоні яких значне місце займала м'ясна їжа.

Найбільш ранні знахідки кісткових решток цієї групи гомінідів (фрагмент нижньої щелепи з Лотагама та плечова кістка з Канапої) датуються 5,5—4,5 млн років тому, але більшість з них припадає на період 4—2,9 млн років.

Серед масивних австралопітеків також розрізняють два біологічних підвиди: австралопітека могутнього та австралопітека бойсового, або зинджантропа. Вони визначалися вищим зростом (до 160 см), більшою вагою тіла (до 70 кг). Череп мав більші розміри, а на тім'яних кістках містився розвинений гребень, до якого прикріплювалися могутні жувальні м'язи. Корінні зуби були вкриті товстим шаром емалі, але здебільшого вони сильно стерті. Це свідчить про те, що дані істоти харчувалися переважно твердою, жорсткою їжею, зокрема зернами злаків. Масивні австралопітеки жили близько 2,5— 1,5 млн років тому.

На думку більшості сучасних фахівців, подальша еволюція предків Homo sapiens пов'язана лише з грацильними австралопітеками. Що ж до гілки масивних австралопітеків, то вона належить до бічного, безвихідного відгалуження. Імовірною причиною вимирання цих істот була відсутність в їхньому раціоні достатньої кількості м'ясної їжі. Це не стимулювало роботу мозку і розвиток "предметної" діяльності.

Грацильні австралопітеки — безпосередні попередники людей — жили невеликими ізольованими популяціями, котрим, вочевидь, була властива плінність чоловічої та стабільність жіночої частин. Вони займалися збиранням рослинної їжі: жорстких, твердих і волокнистих зерен і плодів, їли м'ясо вбитих хижаками тварин і, можливо, самі полювали на них, використовуючи природні дерев'яні, кам'яні та кістяні предмети. На думку Р. Дарта, австралопітек африканський був творцем так званої остеодонтокератичної культури (культури кісток, зубів та рогів), однак зафіксовані ним сліди використання кісток для виконання певних операцій ще не дають підстав для окремого виділення такої археологічної культури. Припускають, що австралопітеки могли цілеспрямовано розколювати каміння. За

даними Дж. Гарріса та Д. Джогансона, найдавніші у світі кам'яні знаряддя, віднайдені на стоянці Гона в Афарській пустелі, були виготовлені 2,9— 2,7 млн років тому.

Австралопітеки вели бродячий спосіб життя, часом здійснюючи досить значні переходи. Деякі з них, імовірно, перебиралися на територію Європи та Азії, де відомі близькі до них форми: гігантопитек у Північній Індії та мегантроп на о. Ява. Але основним ареалом цих прямоходячих мавп, які остаточно вимерли приблизно 850 тис. років тому, залишалась Африка.

Морфологічні особливості «людини вмілої» та її місце в еволюційній історії людства

В 1960 р. в першому, найдавнішому шарі Олдувайської ущелини, що датується 2— 1,7 млн. років тому, Льюїс Лікі виявив кісткові рештки гомінідів (нижню щелепу з зубами та дві тім'яні кістки жіночої особини 11—12 років; ключицю й кістки рук ще двох особин, дорослої та молодой; більшу частину кісток ноги четвертої особини) у супроводі десяти кам'яних знарядь зі слідами штучної обробки. За розмірами тіла (зріст до 120 см, вага —25— 40 кг) та будовою зубів ці істоти нагадували грацильних австралопітеків, відрізняючись від них відносно великим об'ємом мозку — 645—660 см³.

Кістки стопи свідчили про те, що за локомоцією ця група гомінідів упритул наблизилася до сучасних людей, утримуючи тіло в майже цілком випрямленому положенні. Що ж до кисті, то в її будові поєднувались як мавпячі, так і людські риси. Так, за гнучкістю пальців вона нагадувала кисть тих порід мавп, які пересувались, опираючись на руки. Водночас великий палець був протиставлений іншим, а нігтьові фаланги мали ознаки, які вказують на початок формування широких пальцевих подушечок і добре розвинутого дотикового апарату. Це свідчить про те, що згадані істоти були спроможні виготовляти знаряддя праці. На думку англійського вченого Дж.Нейпіра, їм було властиве так зване силове охоплення, коли предмет згрібається всією жменею і затискується нею, немов обценьками. Для підтвердження своєї гіпотези він провів експеримент, власноруч виготовивши чопер — примітивне кам'яне знаряддя з грубими сколами, використовуючи лише силове охоплення.

Інші дослідники припускають, що прадавні "олдувайці" вже мали не лише силове, а й "точне" охоплення, що давало змогу не лише виготовляти грубі знаряддя, а й ретельніше обробляти їх.

Л. Лікі кваліфікував свої знахідки як належні до роду Ното, надавши їм видову назву *Nomo habilis* — "людина вміла". Однак Ле Гро Кларк (США), В. Якимов, В. Кочеткова (СРСР)

та інші вчені не погодились з цим, вказавши на близькість цих істот із грацильними австралопітеками.

Згодом нові кісткові рештки Homo habilis були виявлені на східному пустельному березі о. Туркан у Кенії, де з 1969 р. протягом тривалого часу працювала експедиція під керівництвом Р. Лікі. Особливого розголосу набув череп № 1470 (за інвентарним реєстром Національного музею в Найробі, де він зберігається), знайдений разом із кістками нижніх кінцівок. Він характеризувався відсутністю надочного валика, а головне — значно вищим, ніж у своїх оддувайських "родичів", об'ємом мозку — близько 780 см³. Зріст кенійського створіння, яке жило 1,89— 1,88 млн років тому, становив 1 5 6 - 160 см.

Ця та інші знахідки змусили скептиків змінити своє ставлення до "людини вмілої", визнавши її приналежність до роду Ното. Цьому сприяло і подальше розширення географії знахідок: у Східній Африці вже відомо близько двох десятків кісткових решток представників даного біологічного виду. До нього іноді відносять і телантропа, що мешкав на півдні Африканського континенту, та чадантропа з Центральної Африки.

Більшість знахідок Homo habilis датуються 2— 1,7 млн років тому. Це дало підстави висунути гіпотезу про те, що відокремлення "людської" лінії гомінідів від спільного з австралопітеками еволюційного стовбура сталося приблизно 2,5—2 млн років тому.

Який же спосіб життя вела "людина вміла"? Зауважимо, що реконструкція життєдіяльності найдавніших представників роду Ното здійснюється на підставі комплексного аналізу, по-перше, палеоекологічних даних, які дають певне уявлення про природнокліматичні умови кінця пліоцену — початку плейстоцену; по-друге, викопних кісткових решток; по-третє, предметів матеріальної культури та залишків фауни, знайдених на стоянках Homo habilis; по-четверте, етологічних спостережень за поведінкою людиноподібних мавп і т. ін.

З— 2 млн років тому тип природного середовища в Олдуваї загалом не відрізнявся від сучасної екосистеми долини Серенгеті в Танзанії, де переважають відкриті степові простори з острівцями зелені на берегах дрібних озер із солонуватою водою. Ці умови вимагали неабиякої пластичності морфологічного типу та поведінки гомінідів, не всі з яких змогли пристосуватися до них.

Homo habilis були першими істотами на Землі, які перейшли до систематичного виготовлення штучних знарядь із каменя, кістки та інших матеріалів. Ці знаряддя належать

до олдувайської, або оло- ванської археологічної культури, носії якої жили 2,5— 1,5 млн років тому.

Характерною рисою олдувайської культури є наявність базових стоянок, де члени первісних колективів ділили між собою їжу, виготовляли знаряддя праці. Більшість розкопаних стоянок були розташовані поблизу джерел питної води. На думку Дж. Кларка, це пояснюється кількома обставинами, а саме: відсутністю засобів для транспортування і збереження води; сприятливішими умовами полювання, оскільки тварини також трималися біля води; необхідністю постійно вгамовувати спрагу, викликану регулярним уживанням сирого м'яса. Крім того, густий рослинний покрив на берегах водоймищ захищав Homo habilis від спеки та хижаків. На одній із стоянок у першому шарі Олдувайської ущелини виявлені сліди найдавнішого житла — майже чотириметрове у діаметрі коло із каменів, що колись підтримували гілки, на яких трималася хижина. Ці необроблені камені — манупорти — також могли слугувати для захисту їстівних припасів під час нападів хижаків. Цікаво, що навіть шимпанзе намагається захиститися від леопардів, кидаючи палиці або каміння.

Під час розкопок базових стоянок в Олдуваї було виявлено багато примітивних штучних знарядь, виготовлених із гальки, кварциту, вулканічної лави, а саме: чопери (галька з однобічним оббиванням), чопінги (камінь або галька, оббиті з обох боків, що мали загострений край), скребки з відщепів, відщепи з кількома сколами, сфероїди — оббиті з усіх боків камені округлої форми, які слугували для метання. Вважають, що кам'яні знаряддя олдувайського типу використовувалися для свіжування та розтину туш тварин, різання м'яса, роздроблювання кісток і видобування мозку. Крім того, ними могли заточувати палиці, за допомогою яких відкопували їстівне коріння або руйнували нори дрібних тварин під час полювання на них. У найдавнішому шарі Олдувайської ущелини виявлені також окремі кістки з боріздками та відшліфованими поверхнями, які утворюються під час шкребіння шкіри або копання землі. Подібні кістки знайдені й у Стеркфонтейні (Південна Африка). Що ж до кам'яних знарядь олдувайського типу, то їх виявлено також на стоянках Ношо habilis у Марокко, Тунісі, Кенії, Ефіопії; знаряддя, близькі до них за формою та способом обробки, віднайдені на території Південної Азії; штучно оброблені камені, схожі на олдувайські, походять з окремих стоянок Якутії, Туви, Китаю, Закавказзя.

Очевидно, колективи Homo habilis (первісні стада) склалися з кількох сімей, які включали самиць і дітей, та трьох-чотирьох самців. Такі колективи, як і спільноти

людиноподібних мавп, не мали постійного складу і були відкриті для чужаків. Самиці доглядали за дітьми та підлітками (тривалість дитинства "людини вмілої", виходячи зі строків прорізування зубів, була майже такою ж, як і сучасної), передаючи їм навички, необхідні для життя в колективі, та готуючи до самостійного існування. Крім того, самиці збирали рослинну їжу в околицях базової стоянки, використовуючи для її перенесення шматки кори та шкіри. Самці та бездітні самиці брали участь у колективному загінному полюванні на дрібних та середніх тварин — молодих антилоп, свиней, ящірок, що їх вбивали або голими руками, або за допомогою палиць чи каменів (до речі, так і досі полюють бушмени пустелі Калахарі). Вважають, що Homo habilis уживали також м'ясо загиблих великих тварин. Підставою для такого припущення є знахідка у верхній частині найдавнішого шару Олдувайської ущелини кістяка слона гарної збереженості в супроводі 123-х кам'яних знарядь. Крім того, на деяких базових стоянках виявлено окремі розрізнені кістки великих тварин. Це свідчить про те, що Homo habilis приносили сюди вже розчленовані шматки туш і розподіляли здобич серед членів стада. Життєспроможність колективів перших представників роду Homo значною мірою залежала від використання знарядь праці та від передання наступним поколінням навичок обробки природних матеріалів.

Формування людини сучасного фізичного типу

Вдосконалення фізичного типу людини відбувалося за плейстоцену, що розпочався близько 2 млн років тому. В цей час тривало загальне похолодання, яке розпочалося ще в кінці третинного періоду. Суттєве пониження температури супроводжувалось періодичними наступами та відступами льодовиків у північних широтах Європи, Азії й Америки. Під час найбільшого зледеніння, що сталося приблизно 250— 100 тис. років тому, потужний шар суцільної криги скував майже 30 % поверхні земної кулі, опустившись на нашої території до широти сучасного Дніпродзержинська. Розрізняють чотири послідовні льодовикові епохи, назви яких походять від назв річок у Швейцарії: гюнц, міндель, рисс, вюрм. Під час наступу льодовика в прилеглих до нього зонах утворювалися заболочені рівнини й тундри, які південніше змінювались холодними лісами і лісостепами. В помірних широтах Європи та Азії в цей час з'являлись арктичні тварини: мамонти, волохаті носороги, північні олені, печерні ведмеді та ін. У тропічних широтах Африки та Азії спостерігалась аридизація клімату (посуха), внаслідок якої зменшувалася площа джунглів і збільшувалася площа саван та степів.

Неодноразові зміни природних умов у кінці третинного — протягом четвертинного періодів прискорювали розвиток предків сучасних людей.

Архантропи — найдавніші люди

Приблизно 1,5 млн. років тому на земній кулі з'явилися перші "справжні" люди — архантропи (від грец. archaios — давній та anthropos — людина).

Важливим осередком формування людей була Східна Африка, де в 1960 р. в другому (нижньоплейстоценовому) шарі Олдувайської ущелини ЛьюїсЛіківиявив мозковий череп так званого олдувайського пітекантропа разом із грубими кам'яними знаряддями. Місткість його порожнини складала приблизно 1000 см³, тобто була значно вищою, ніж у Homo habilis. Згодом у цьому ж місці була знайдена й нижня щелепа (№ 730), визначальною рисою якої є наявність помірно розвинутого підборідного виступу — морфологічної особливості, властивої людям сучасного фізичного типу. Велике наукове значення мало відкриття Р. Лікі на західному березі о. Туркана (стоянка Наріокомате III). Учений розкопав майже повний скелет підлітка, котрий визначався дуже великою довжиною кінцівок. Розрахунки показали, що в дорослому віці ця людина, яка жила близько 1,5 млн років тому, могла сягнути зросту 180 см.

Місцезнаходження архантропів відомі й у Північно-Західній Африці на території сучасних Алжиру та Марокко. Тут у 1954— 1956 рр. французький палеонтолог К. Арамбур розкопав кісткові рештки (три нижні щелепи й тім'яну кістку) так званих атлантропів, що мешкали приблизно 360— 115 тис. років тому. Вони характеризувалися великими розмірами нижніх щелеп і корінних зубів, товстими стінками черепа та значним об'ємом мозку (близько 300 см³), нагадуючи ранніх європейських гомінідів.

Одним із найважливіших осередків гомінізації була ПівденноСхідна Азія, де, як відомо, ще в кінці минулого століття Е. Дюбуа вперше виявив зуби, черепну кришку і стегнову кістку архантропа, помилково назвавши його пітекантропом. Згодом на о. Ява голландський палеонтолог В. Кенігсвальд та індонезійський геолог С. Сартано відкрили нові кісткові рештки первісних людей, які датуються 1,2—0,5 млн. років тому. Ще більш ранню дату має дитячий череп із Моджокерто (1,7 млн. років).

Яванські пітекантропи характеризувалися досить високим зростом (165— 175 см), загальною масивністю кісток і значним розвитком м'язового рельєфу, невисоким склепінням черепа, місткість якого коливалась від 750 до 975 см³ (в середньому, 930 см³), спадистим

лобом із сильно розвинутим надбрівним рельєфом, вигнутою потиличною кісткою, відсутністю підборідного виступу на нижній щелепі, наявністю діастеми — проміжка між зубами, притаманного архаїчним морфологічним формам. Цікаво, що властивий пітекантропам фізичний тип зберігався на Яві принаймні ще 100 тис. років тому у так званого явантропа.

Ще одним осередком формування людини сучасного фізичного типу була територія Китаю, де з 1921 по 1937 р. у печері Котцетанг поблизу селища Чжоукоудянь біля Пекіна експедиція під керівництвом шведського геолога Й. Андерссона та канадського анатома Девідсона Блека виявила кісткові рештки понад 40 чоловіків, жінок та дітей, включаючи п'ять черепів, дев'ять фрагментів черепних кришок, шість фрагментів лицевих кісток, 14 нижніх щелеп, 152 зуби, дві стегнові та одну плечову кістки. За будовою черепа ця істота, названасинантропом, тобто китайською людиною, загалом нагадувала пітекантропа, однак мала більший об'єм мозку, що варіює від 880 до 1220 см (пересічна величина — 1055 см³). За розрахунками німецького анатома Карла Вайдеірайха, зріст чоловікасинантропа становив 163 см, а жінки — 152 см. Жила ця група архантропів 500—400 тис. років тому.

Ще архаїчнішою будовою визначалися ранні архантропи Південного Китаю (юньнанська та лантьянська людина), місткість черепної коробки яких дорівнювала 775—783 см³.

Що ж до Європи, то тут поодинокі групи першолюдей уперше з'явилися, вочевидь, близько 1,5 млн. років тому. Проте масове заселення континенту відбулося значно пізніше. 450—200 тис. років тому найдавніші люди, судячи з географії археологічних пам'яток, уже досить широко освоїли Південь, Центр та Схід Європи. Їхні кісткові рештки виявлені у Німеччині (Гайдельберг, Більцингслебен), Франції (Араго), Греції (Петралона), Угорщині (Вертешселлеш) і т. д.

Характерною рисою фізичної будови найдавніших "європейців" є поєднання архаїчних та прогресивних ознак. Так, нижня щелепа з каменоломні с. Мауер біля Гайдельберга, описана німецьким ученим О. Шйотензаком (1908), визначається дуже великими розмірами, загальною масивністю і відсутністю підборідного виступу, тобто рисами, властивими типовим архантропам. Разом із тим ця "гайдельберзька людина", яка жила близько 500 тис. років тому, за будовою зубів нагадує пізніші викопні форми.

У 1971 р. французькі археологи, подружжя Анрі та Марі-Антуа- нетт Люмле віднайшли у печері Араго поблизу м. Тотавель у Східних Піренеях череп 20-річного чоловіка, який загинув приблизно 450 тис. років тому. Загалом у його зовнішності переважали архаїчні риси (сильний розвиток надбрівного рельєфу, випнуте вперед широке обличчя, довга вузька мозкова коробка та ін.), однак будова ендокраіа свідчить про прогресивний розвиток мозку.

Ще своєріднішим поєднанням архаїчних і "сапієнтних" рис характеризується потилична кістка 30-літньої людини з Вертешселлеша поблизу Будапешта, що датується 350 років тому. Американський антрополог А. Тома з'ясував, що череп "вертешселлешця" назагал характеризувався архаїчними ознаками (товсті стінки, сильний розвиток рельєфу), однак мав цілком сучасний об'єм мозку — приблизно 1400 см³.

Це ж стосується і черепа, знайденого в печері Петралона біля м. Салоніки. Визначаючись товстими стінками мозкової коробки, скошеним лобом з розвинутим надбрівним рельєфом, широким лицем і вигнутою потиличною кісткою, він разом із тим мав значну місткість — 1230 см³. Вік знахідки — близько 300 тис. років.

Загалом усі без винятку різновиди архантропів (олдувайський та яванський пітекантропи, атлантропи, деякі ранні гомініди Європи, синантропи та ін.) належать до виду Homo erectus ("людина прямоходяча"), що мешкав на земній кулі приблизно 1,5— 0,3 млн років тому. Порівняно з Homo habilis архантропи характеризувалися значно більшими розмірами тіла (середній зріст чоловіків — 160— 170 см) і об'ємом мозку (в середньому 1029 см³). Крім того, їм були властиві масивна будова черепа зі спадистим лобом, сильно розвинутим надочним та потиличним рельєфом; прогнатне, тобто випнуте вперед, обличчя із плоскими носовими кістками; важка нижня щелепа без підборідного виступу та великі зуби.

З архантропами пов'язана ашельська археологічна культура, або ашельська епоха розвитку первісної культури, яка розпочалася приблизно 1,5 млн і завершилася близько 150 тис. років тому. На думку багатьох учених, цю епоху можна розділити на два великих періоди: давній, або ранній, ашель (1,5 млн. — 400 тис. років тому) та пізній ашель (400— 150 тис. років тому).

Визначальною рисою ашельської археологічної культури є поширення кам'яного рубила — масивного знаряддя мигдалеподібної форми з двобічною обробкою, яке виготовляли з

кременю, кварциту тощо. Крім того, відомі також клівери — сокироподібні рубила з прямим чи вигнутим лезом, скребла, скребки, свердла тощо.

Уже в ранньому ашелі першолюди розселилися в багатьох регіонах Старого Світу, включаючи Європу (до 50-ї паралелі). Хоча цей історичний період за часом збігається з гюнцьким та міндельським зледеніннями, клімат Євразії ще залишався відносно теплим.

Значні площі займали ліси, які поширювалися трохи південніше, ніж тепер. У південних районах переважали стеги та лісостеги, а в Центральній Азії — напівпустелі та пустелі. Поряд із тваринами помірного клімату (бізоном, кабаном, благородним оленем, лосем, косулею, ведмедем, вовком тощо) в Євразії в ранньому та середньому плейстоцені жили теплолюбні південний слон, етрусський носоріг, великий гіпопотам, кінь Стенона, шаблезубий тигр та ін. Що ж до Африки, то тут переважали савани, напівсавани та тропічні джунглі, де мешкали теплолюбні тварини.

Колективи архантропів, чисельність котрих, вочевидь, коливалася від 35—40 до 75—90 особин, загалом вели рухомий спосіб життя, вільно пересуваючись з місця на місце. Це пояснюється пошуками харчових ресурсів, оскільки в екологічних умовах раннього палеоліту "кормова територія", яка забезпечувала продуктами харчування одну людину, становила 25 км². Однак уже принаймні в середньому ашелі з'явилися обжиті стійбища, де першолюди жили протягом тривалого часу. Кілька з них (площею від 28—38 до 180—300 м²) було досліджено в Олоргесаїліє (Кенія), де знайдено понад тонну кам'яних знарядь та манупортів — необроблених каменів (Г. Айзек). На думку вчених, це свідчить про те, що архантропи перебували тут принаймні два—три місяці. Крім того, вони могли повертатися туди й пізніше.

Найдавніші стійбища архантропів розташовані переважно на берегах річок та проток, навколо озер і на морських узбережжях. Цікаво, що на деяких з них простежуються залишки штучних споруд. Наприклад, на стоянці біля водоспаду Каламбо (Замбія) були знайдені викладені напівколом камені, які, очевидно, слугували фундаментом огорожі від вітру; в Латамне (Сирія) — вапнякові брили, що могли бути залишками якихось більших за розмірами споруд; у Терра-Аматі (Франція) — рештки 21-ї халабуди — легких жител, споруджених із жердин. За спостереженнями А. Люмле, ці житла мали овальну форму; їхня довжина сягала 7—15, а ширина — 4—6 м. На долівках халабуд містилися ямки діаметром

близько 30 см: очевидно, в них були закопані стовпчики, які підпирали стелю. Залишки штучних споруд виявлено також на стоянці Азих (Азербайджан) та в Назареті (Ізраїль).

Архантропи могли селитись і протягом тривалого часу мешкати в печерах, які захищали їх від негоди та холоду: сліди їхнього перебування залишилися в Печері Вогнищ у Південному Трансваалі (Південноафриканська Республіка), в печері Котцетанг поблизу селища Чжоукоудянь (Китай), про яку вже йшлося, в печері Ла Кан де Лараго біля м. Тотавель (Франція) тощо.

Важливу роль у життєдіяльності першолюдей відіграло збиральництво. На думку вчених, у тропічних та субтропічних зонах воно давало змогу отримати близько 60—80 % харчового раціону, а в тих регіонах Старого Світу, де переважав помірний клімат, — близько 20—40 %. Водночас в ашельську епоху дедалі більшого значення набуло загінне полювання на великих тварин. Про це, зокрема, свідчать розкопки стоянок Торральба та Амброн в Іспанії, де виявлені рештки понад 75 слонів. Ефективність полювання забезпечувалася багатьма чинниками, а саме: спільними узгодженими діями членів первісних колективів, наявністю досконалих знарядь, зокрема дерев'яних списів, використанням вогню. Цікаві спостереження зробив американський антрополог К. Гоуелл в Амброні: на його думку, прадавні мисливці підпалювали траву, щоб гнати слонів у потрібному напрямку. Крім того, під час полювання на великих тварин вони послуговувалися палаючими головешками та списами з обпаленими загостреними кінцями.

Археологічні дослідження в печері Котцетанг показали, що синантропи регулярно застосовували вогонь для господарських потреб: попіл і дрібні часточки вугілля трапляються майже повсюдно, а в одній із галерей товщина шару попелу сягає 7 м. Це ж стосується і першолюдей Європи: у центрі кожної з халабуд, розкопаних у ТерраАматі, знайдені залишки вогнищ (ями діаметром 30—50 см або місця, вимощені галькою), захищені від північно-східного вітру кам'яною огорожею. Сліди використання вогню виявлені також у печерах Ескаль (Франція), на стоянках Вертешселлеш (Угорщина), Лантьян (Китай) та на інших ашельських місцезнаходженнях.

Вогонь захищав архантропів від холоду та хижаків. Він значно поліпшував смакові якості м'яса, а головне — термічна обробка сприяла кращому засвоєнню їжі людським організмом і, як наслідок, удосконаленню фізичної подоби першолюдей. "Зміна характеру харчування, — писав з цього приводу М. Нестурх, — відбилася на будові різних органів

людського тіла... Ослабнув і скоротився жувальний апарат і лицевий відділ, видозмінився зубний ряд. Останні перетворення йшли корелятивно з потоншенням стінок мозкової коробки і зменшенням зовнішнього рельєфу черепа, які в свою чергу були пов'язані з прогресивним розвитком і збільшенням розміру головного мозку. Вплив нового складу їжі, більш концентрованої в розумінні багатства на складні хімічні органічні сполуки, мав сприятливо відбитись і на головному мозкові.

З архантропами пов'язаний новий етап у розвитку суспільних відносин. У колективах первісних людей, яким доводилося спільно долати труднощі в боротьбі за існування, поступово утверджувалися нові, суто соціальні зв'язки. Значно поглибилася господарська спеціалізація статево-вікових груп. Наприклад, вогонь у печерах скоріше за все підтримували літні особини. В надрах ашельської доби, вочевидь, містяться витоки прагромади — основного типу соціальної організації палеоантропів, або неандертальців, — творців мустьєрської культури, яка зародилася 150— 100 тис. років тому.

Палеоантропи — давні люди

Палеоантропи досить широко розселились у Старому Світі, освоївши ті регіони, котрі були недоступні їхнім пращурам — архантропам. В Африці сліди перебування давніх людей віднаходять не лише в саванах та напівсаванах, а й у важкодоступних тропічних лісах, напівпустелях та пустелях. Поселення палеоантропів відомі на території Передньої Азії, Іраку, Туреччини, Ірану, Афганістану, Кавказу, країн Південно-Східної Азії, Південного Китаю. Вони мешкали також у Центральній Азії, на півдні Сибіру та Далекого Сходу, на Японських островах. В їхній ареал входила Південна, Центральна та значна частина Східної Європи. Окремі пам'ятки, залишені палеоантропами, розташовані навіть неподалік від Полярного кола (наприклад, на р. Чусовій у Приураллі).

Завдяки систематичним розкопкам, які ведуться майже півтора століття, на сьогодні відомі кісткові рештки приблизно 300 палеоантропів, значна частина яких походить з Європи. Серед європейських палеоантропів розрізняють дві групи: ранніх, яких називають також пресапінсами чи пренеандертальцями, та пізніх, або "класичних".

Кісткові рештки ранніх неандертальців, що мешкали приблизно 200—100 тис. років тому, походять з місцезнаходжень Сванскомб (Велика Британія), Штайнгайм та Ерінгсдорф (Німеччина), Монте-морен та Фонтешевад (Франція), Саккопасторе (Італія). У зовнішності цієї групи давніх людей досить химерно поєднувались архаїчні риси та ознаки, притаманні

сучасним людям. Наприклад, череп із Ерінгсдорфа, з одного боку, характеризується наявністю добре розвинутого надбрівного валика, сплющеною потилицею, відсутністю підборідного виступу, а з іншого — відносно високою мозковою коробкою місткістю близько 1450 см³ та досить опуклим лобом. Деякі вчені вважають, що саме від ранніх палеоантропів походять люди сучасного фізичного типу.

Що стосується "класичних" неандертальців, значно поширених у Європі 80—35 тис. років тому, то їхні кісткові рештки виявлені в Німеччині (Неандерталь), Франції (Ля-Шапель-о-Сен, Ле Мустье, Ля Феррасі та ін.), Бельгії (Ля Нолетт, Спі-сюрль'Орно), Іспанії (Херона), Італії (Монте-Черчіо), на Гібралтарській скелі та в деяких інших регіонах континенту. Судячи з географії місцезнаходжень, ці давні люди жили у прильодовиковій зоні, тобто південніше 52—50° північної широти, де проходила межа останнього (вюрмського, або валдайського) льодовика. Через це фізичний тип пізніх європейських палеоантропів характеризується багатьма ознаками, пов'язаними з адаптацією до суворих кліматичних умов, а саме: загальною масивністю кісток, дуже широкими плечами, помірним зростом (у середньому 155—156 см), укороченими передпліччям та гомілкою, вигнутою стегною кісткою та ін.

Череп "класичних" неандертальців мав видовжену форму, спадикий лоб із великим надочним валиком, приплюснуту потилицю з добре розвинутим рельєфом. Обличчя високе, ніс широкий, підборідний виступ або відсутній, або ледве простежується, зуби характеризуються наявністю великої внутрішньої порожнини (тавродонтизм). Місткість мозкової коробки дуже велика — приблизно від 1350 до 1700 см³ (пересічна величина 1400—1500 см³).

Загалом пізні європейські палеоантропи мали досить своєрідний зовнішній вигляд. До речі, сучасні дослідники відмовилися від колишніх уявлень про цих істот як незграбних, згорблених, які пересувалися на напівзігнутих колінах і не мали жодного стосунку до родоводу людства. Ці уявлення склалися на підставі вивчення скелета неандертальця з печери Буффія поблизу с. Ля Шапель-о-Сен (Франція), відкритого Марселеном Булем у 1908 р. І лише в наші дні з'ясувалося, що на будову кісток "шапельця" вплинули де-які наслідки.

Дуже цікаві результати були отримані під час розкопок так званої Печери Людожерів поблизу м. Крапіна в Хорватії, де в 1889—1905 рр. Г. Корянович-Крамбергер виявив близько 600 фрагментів кісток палеоантропів у супроводі мустьєрського інвентаря. Більшість кісток

були штучно розтрошені, а тому кількість похованих у печері з'ясувати не вдалось. Очевидно, їх було кілька десятків. Аналіз палеоантропологічних матеріалів показав різку грань між двома типами черепів: масивними, з похилим лобом і сильно розвинутим рельєфом, та з прямим лобом і надбрівними дугами замість суцільного валика. На думку автора розкопок, у печері певний час співіснували представники двох "рас" неандертальців — "класичної" і "власне крапінської", що характеризувалася довершеною фізичною будовою. Зауважимо, що з цим погоджуються не всі дослідники: дехто дотримується гіпотези про "битву під Крапіною", тобто двобій між палеоантропами та людьми сучасного фізичного типу.

Кісткові рештки палеоантропів були виявлені також на території Африки. Так, у 1921 р. в печері горба Брокен-Гілл у Замбії (колишня Північна Родезія) знайшли череп, фрагменти таза та окремі кістки нижніх кінцівок істоти, яку назвали "родезійською людиною". В її фізичному типі поєднувалися архаїчні та прогресивні риси, а саме: об'єм мозкової коробки становив 1325 см³, сильний розвиток рельєфу на потилиці і водночас дуже спадистий лоб, великий "дахоподібний" надочний валик, що за своїми розмірами та масивністю має аналога серед інших гомінідів. Одночасно з "родезійською людиною" на півдні та сході Африканського континенту мешкали палеоантропи з виразними "сапієнтними" рисами.

Численні пам'ятки давніх людей відомі на території Центральної Азії. Так, у 1938 р. в печері Тешик-Таш біля м. Байсун на півдні Узбекистану російський археолог А. Окладников розкопав кісткові рештки хлопчика-палеоантропа віком 8—10 років. Більшість антропологів дійшли висновку, що в його морфологічній будові спостерігається переплетення рис давніх та сучасних людей. До перших належать сильний розвиток надочного рельєфу, виступання вперед середньої частини обличчя тощо, до других — структура ендокрана, кінодонтія (тобто вузька порожнина зубів) і т. ін. За розрахунками В. Бунака, об'єм мозку дорослого "тешикташця" становив би не менше 1600 см³.

Особливу роль у процесі антропогенезу відіграла територія Передньої Азії — своєрідний міст між Африкою, Азією та Європою. Не випадково тут є пам'ятки майже всіх хронологічних зрізів палеоліту. В 1931—1936 рр. у печерах Схул і Табун на горі Кармел біля м. Хайфа та в печері Джебел-Кафзех поблизу Назарета були виявлені кісткові рештки 13-ти палеоантропів, які жили 100—70 тис. років тому.

Передньоазійських, або "палестинських", палеоантропів можна розділити на дві групи. Одна з них, чисельніша, за більшістю ознак будови черепа нагадує "класичних"

неандертальців Європи; другій (черепи Схул IV, V, Кафзеф) властиві риси людей сучасного фізичного типу: високе склепіння, місткість якого складає 1550— 1600 см³, відносно випуклий лоб та менш виражений надочний рельєф. На деяких нижніх щелепах фіксується помірно розвинутий підборідний виступ. Крім того, носії даного комплексу були високі на зріст (180— 182 см у чоловіків) та мали "тропічні" пропорції тіла (певна видовженість гомілки й передпліччя відносно стегна і плеча), що їх пов'язують з доброю координацією рухів, здатністю швидко бігати, далеко й високо стрибати тощо. За цими рисами вони нагадують кроманьйонців — представників найчисельнішої групи неоантропів ("нових людей"), поширеної в Західній Європі за доби верхнього палеоліту.

Серед антропологів немає одностайної думки, яка б пояснювала відмінності в морфологічній будові передньоазійських палеоантропів. Згідно з однією гіпотезою, властиве їм мозаїчне переплетення архаїчних та прогресивних рис є результатом еволюційного розвитку палеоантропів, які були безпосередніми попередниками людей сучасного фізичного типу. За іншою, це пояснюється змішуванням місцевих популяцій "класичних" неандертальців із прийшлими групами неоантропів.

Цікаві знахідки були зроблені в печері Шанідар (Іран), де американський антрополог Р. Солецкі виявив кісткові рештки дев'яти давніх людей, близьких до "класичних" європейських неандертальців.

Із палеоантропами пов'язані завершальні етапи ашельської культури, а також мустьєрська культура, або епоха, яка розпочалася приблизно 150 тис., а завершилася 40— 35 тис. років тому.

Мустьєрська "крем'яна індустрія" налічувала кілька десятків типів знарядь. Найбільш поширеними з них були скребло, придатне для скобління, шкребіння та різання; скобель, котрий застосовувався для обробки дерева та кісті; гостроконечники (кинджали, наконечники списів, шила) — універсальні знаряддя для полювання та обробки туш убитих тварин та ін. Лише на території Франції археолог Ф. Борд виділив 60 типів кам'яних знарядь мустьєрської доби.

Застосовувалися також кістяні та дерев'яні знаряддя. Так, на стоянці Зальцгіттер-Лебенштадт (Німеччина) виявлено уламки гострого, кістяного кинджала завдовжки 70 см та ратище з рогу оленя; на стоянці Лерінген (Німеччина) — спис довжиною 244 см, кінець якого був загострений і загартований вогнем, тощо.

З'явилися й перші знаряддя, зроблені з кількох матеріалів: дерева, кістки, каменю. Наприклад, на одному з місцезнаходжень Центральної Африки знайдені рештки дубини з кам'яним наконечником; у печері Покала біля Трієста (Італія) — фрагменти бойової сокири з крем'яним лезом; на стоянці Заскельна IV (Україна) — крем'яний наконечник списа завдовжки 11,7 см і т. ін.

Палеоантропи успішно полювали на великого звіра — мамонтів, носорогів, бізонів, ведмедів; на середнього — північних оленів, коней, віслюків, баранів, сайгу; а там, де це було можливо, й на морських тварин — тюленів, пінгвінів і т. д. Цікаво, що на окремих стоянках переважають кістки певного виду тварин, що може свідчити про спеціалізацію мисливських колективів.

Полювання складало основу життєдіяльності тих груп палеоантропів, котрі жили в умовах прохолодного або помірною клімату. Що ж до тодішніх мешканців тропічних та субтропічних зон, то провідну роль в їхньому харчуванні відігравали продукти збиральництва: плоди, їстівне коріння, мушлі тощо.

Палеоантропи добре оволоділи вогнем. До того ж вони навчилися не лише використовувати природні укриття, а й будувати житло. Залишки одного з них на високому схилі правого берега Дністра неподалік від с. Молодова (Кельменецький р-н Чернівецької обл.) виявив у 1961 р. львівський археолог О. Черниш. Який же вигляд мала ця споруда, що, за даними радіовуглецевого аналізу, була збудована приблизно 44 тис. років тому?

На думку фахівців, вона нагадувала ярангу або чум сучасних північних народів. Основою конструкції слугувала овальна викладка із великих кісток мамонта, яка огорожувала площу 40 м². До кісток кріпилися жердини, що утворювали каркас, обтягнутий шкурами тварин, очевидно мамонтів. За спостереженнями автора відкриття, молодоське житло складалось із двох кімнат і мало дві легкі прибудови із заходу та сходу. Товщина культурного шару, сліди двох великих вогнищ та більше десятка багать свідчать про те, що люди жили тут доволі довго — в такому житлі було тепло й затишно навіть під час суворої зими льодовикового періоду.

Рятуючись від холоду, європейські "мустьєрці" часто селилися в печерах, іноді будуючи в їхніх галереях штучні житла. Залишки одного з них виявив А. Люмле в печері Лазарет (Франція). Це була споруда довжиною 11 і шириною 3,5 м, укрита шкурами тварин. Вона складалася з двох кімнат, в одній з яких збереглися сліди двох багать. Цікаво, що вхід до

печери був захищений від вітру кам'яною стінкою. Висловлювались думки, що саме в добу мустьє давні "європейці" вперше почали виготовляти одяг із шкур тварин.

Загалом за виробничими навичками та інтелектом палеоантропи залишили далеко позаду своїх попередників — архантропів. Очевидно, вони вже могли формулювати певні поняття і, відповідно, виражати їх мовними засобами. Спільна боротьба за існування, колективні форми полювання, звукова мова, хай навіть у примітивній формі, все це посилювало соціальну згуртованість первісних колективів — нрагромад, сприяло подоланню тваринних інстинктів.

Наведемо такі факти: на 16-ти із 25-ти кістяків ранніх неандертальців, виявлених в Європі, є сліди смертельних травм, завданих їхніми сучасниками, і-канібалізму (основа деяких черепів розтрощена — це робилося для того, щоб дістати і з'їсти мозок). Що ж до черепів пізніх "мустьєрців", кількість яких значно більша, то пошкодження, пов'язані з людоджерством, виявлені лише на одному з них (печера Монте-Черчіо в Італії).

На завершальні етапи доби мустьє припадають також перші зафіксовані наукою прояви такої суто людської риси, як турбота про одноплемінників. Яскравою ілюстрацією нових взаємин у колективах неандертальців є результати вивчення одного з чоловічих кістяків із печери Шанідар в Ірані (поховання Шанідар 1). Ще за життя ця людина отримала тяжке пошкодження лівого ока (його сліди збереглися на зовнішній поверхні очного яблука) і, на думку фахівців, осліпла. Права рука невдахи була ампутована вище ліктя, а та частина ліктьової кістки, яка залишилася, вкрай атрофована. До цього слід додати сильний артрит правої щиколотки, зрощений перелом однієї з кісток правої стопи і, нарешті, цілком стерті зуби. І при всьому цьому неандерталець дожив принаймні до 40 років і загинув лише внаслідок обвалу печери! Природно, що без постійної підтримки інших людей він не зміг би проіснувати й кількох днів. Ще один приклад: принаймні в останні роки свого життя неандерталець із печери Ля Шапелль-о-Сен внаслідок враження хребта деформуючим артритом не міг брати участі в полюванні. Утім він регулярно вгамовував свій голод та спрагу, залишаючись повноправним членом первісного колективу.

У свідомості палеоантропів вже з'явилися абстрактні уявлення, пов'язані з повсякденним життям, господарством, цілеспрямованістю дій при виготовленні знарядь праці та спорудженні житла. Замислювались вони і над сутністю буття, створивши у своїй уяві абстрактну картину навколишньої дійсності. Неандертальців хвилювала смерть

одноплемінників: саме за доби мустьє з'явилися перші поховання, сліди котрих зафіксовані в Ле Мустьє, Ля Шапелль-о- Сен, Ля Феррасі, Спі-Сюрль'Орно, Шанідарі, Табуні, Схулі, Кафзеху, Тешик-Таші тощо. Небіжчиків ховали за певним ритуалом: їх розміщували головою на захід чи на схід, поруч клали крем'яний гостроконечник або якийсь інше знаряддя, оточували кістками тварин, а іноді накривали кам'яною плитою чи лопаткою мамонта. Справжньою сенсацією стало поховання Шанідар IV: у могилі небіжчика, який помер приблизно 60 тис. років тому, знайшли букети квітів! Причому з восьми видів рослин, виявлених біля кістяка, п'ять мали цілющі властивості, один був їстівним, а ще один — і цілющим, і їстівним водночас.

Узагальнюючи дані, отримані під час розкопок мустьєрських поховань, А. Окладников показав доволі широке коло уявлень первісної людини, яке знайшло відображення у згаданих вище ритуалах: Всесвіт із чотирма частинами світу; Сонце — джерело життя, тепла, світла; культ промислового звіра як один із проявів культури Природи; шанування самої Людини, а, можливо, й віра в потойбічне життя.

З розвитком абстрактних уявлень пов'язаний і властивий неандертальцям культ печерного ведмеда, сліди якого зафіксовані на багатьох мустьєрських пам'ятках Європи: в альпійських печерах Драгенло г і Перерсгеле давні люди складали черепи ведмедів у спеціальні кам'яні ящики; в печері Регурду у Франції — в кільцевий опалубок з кам'яних брил; у печері Зальцгофен в Австрії — в нішеподібні заглибини в підлозі і т. ін. Ймовірно, з цим пов'язана і печера Ільїнка на Одещині, де під час розкопок виявлено череп ведмеда у кам'яному завалі та щелепу, яка стояла на чотирьох плитах вапняку, впираючись верхнім кінцем у склепіння.

У неандертальців існувала ще одна суто людська сфера діяльності, що, на думку багатьох фахівців, свідчить про зародження первісного мистецтва. На деяких мустьєрських пам'ятках Франції знайдені шматочки червоної вохри — фарби мінерального походження, яку первісні люди в подальшому широко використовували у своїх ритуалах. У гроті Пеш де л'Азе шматки вохри заточували, мов олівець; на інших стоянках їх розтирали у порошок, яким згодом фарбували тіло; у гроті Ля Феррасі відкрито кам'яну плиту, на якій збереглися нанесені вохрою плями та смуги. Тут, а також у гроті Ле Мустьє, з яким, власне, й пов'язана назва мустьєрської культури, виявлено трубчасті кістки тварин з нанесеними крем'яним різцем паралельними лініями. Не виключено, що ними вели певний рахунок. Та чи не

найвиразнішим зразком первісного мистецтва мустьєрської доби є профіль тварини, прокреслений крем'яним ножом на променевої кістці зубра, знайдений на одній із стоянок Тернопільщини — у Пронятині. Тварину зображено на повний зріст, із прямими лапами, запалим черевом і вигнутою спиною. Якість зображення свідчить про високу художню майстерність первісного митця (О. Ситник).

Наприкінці мустьєрської доби неандертальські прагромади стали настільки згуртованими, що усвідомили свою єдність і почали протиставляти себе іншим колективам. Поступово вони перетворилися на замкнуті групи родичів, котрі схрещувалися між собою. Внаслідок цього збіднювалася спадкова основа, консервувався фізичний тип, втрачалася здатність до еволюційних змін. Криза пізньомустьєрської прагромади була подолана лише після утвердження нових стосунків між-колективами первісних людей. Це сталося за доби верхнього палеоліту.

НЕОАНТРОП: АНТРОПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Ще кілька десятиліть тому появу людини сучасного фізичного типу беззастережно пов'язували з рубежем мустьє — верхнього палеоліту (40— 35 тис. років тому), коли відбулися важливі зміни у розвитку матеріальної та духовної культури, остаточно утвердився родовий лад, виникло мистецтво і значно ускладнилися релігійні уявлення. Саме цим часом датуються найдавніші знахідки кісткових решток первісних людей, черепи яких характеризуються високим опуклим лобом, надбрівними дугами (замість властивого архантропам та палеоантропам суцільного валика) та наявністю підборідного виступу. Однак нові палеоантропологічні відкриття та успіхи молекулярної біології змусили багатьох учених переглянути усталені погляди. Так, згідно з гіпотезою американського дослідника Вілсона, в основі якої лежить генетичний аналіз, найдавніші Homo sapiens з'явилися приблизно 200 тис. років тому в Африці, південніше Сахари, звідкіля близько 100 тис. років тому почали розселятися в різні куточки земної кулі. Чимдалі більше прихильників знаходить припущення про дуже раннє виділення "сапієнтної" лінії в еволюції гомінідів, витоки якої іноді пов'язують з істотами, схожими з австралопітеками, або принаймні з архантропами. У зв'язку з цим у фаховій літературі зверталася увага на наявність підборідного підвищення на нижній щелепі "кенійської людини", яка жила 2 млн років тому; на досить грацильну будову лоба деяких "родичів" цієї істоти; на редукцію зубів мудрості в архаїчного лантьянського синантропа та ін. Активно обговорювалося питання про роль ранніх європейських гомінідів у формуванні

людини сучасного фізичного типу. Більшість сучасних учених погоджується з думкою про те, що саме в Європі 400— 250 тис. років тому остаточно виокремилися дві лінії — пресапієнсів та пренеандертальців, а перші "справжні сапієнси" постали приблизно 100 тис. років тому. Однак загалом питання про час появи на Землі безпосередніх пращурів сучасних людей ще дуже далеко від остаточного вирішення.

Де ж уперше з'явилися неоантропи? З цього приводу існує дві основні групи гіпотез: моноцентризм та поліцентризм.

Перша гіпотеза в розгорнутому вигляді була викладена Я. Рогінським у другій половині 40-х років і здобула чимало прихильників серед радянських учених. Згідно з нею, процес формування неоантропа відбувався в одній, щоправда, досить широкій зоні, яка охоплювала Північно-Східну Африку, Передню Азію, Південну та Південно-Східну Європу. Звідтіля неоантропи розселилися в інші регіони земної кулі. Саме цим, на думку дослідника, можна пояснити морфологічну спорідненість людських рас, відмінності між якими зводяться до другорядних ознак, та відсутність прямого зв'язку між фізичним типом давніх та сучасних людей у багатьох регіонах.

Інші варіанти моноцентризму розробляють сучасні західноєвропейські та американські вчені (/7. Ендрюс, Г. Брейер, Л\ Шотт, Г. Стрінгер та ін.), які дотримуються афроєвропейської концепції прабатьківщини сучасних людей. Згідно з нею, пращури неоантропів — протокроманьйонці — вперше з'явилися на Африканському континенті, звідкіля згодом мігрували до Європи. На думку Л. Шотта, вони характеризувалися мозаїчним переплетенням архаїчних та прогресивних ознак фізичної будови. Переселившись на територію Європи, африканські першолюди започаткували дві морфологічні лінії — *Homo sapiens sapiens* та *Homo sapiens neandertalensis*, причому морфологічні особливості пізніх, "класичних" неандертальців сформувалися під впливом ізоляції та генного дрейфу. Схожих поглядів дотримується П. Ендрюс, який виводить родовід неоантропів лише від західних (африканських) архантропів. На його думку, за нижнього палеоліту відбулися дві хвилі міграцій африканських першолюдей до Європи через Передню Азію; внаслідок першої сформувалися "класичні" неандертальці, внаслідок другої — "прогресивні" палеоантропи типу Схул— Кафзех, від яких походять неоантропи. Важливим аргументом на користь цієї гіпотези є "тропічні" пропорції тіла передньоазійських палеоантропів та найчисельнішої групи верхньопалеолітичної людності Європи — кроманьйонців.

Ще більше прихильників мають гіпотези поліцентризму, одну з яких уперше обгрунтував наприкінці 30-х років німецький вчений Ф. Вайденрайх на основі аналізу палеоантропологічних матеріалів. Він виділив чотири основних осередки формування неоантропа, а саме: Східну Азію, де синантроп, трансформований у "синонеандертальця", став пращуром монголоїдних народів Азії та індіанців Америки; Південно-Східну Азію — ареал пітекантропів, морфологічний тип яких ліг в основу фізичних рис австралоїдів; Південну Африку, де простежується еволюційна лінія від "родезійської людини" до негроїдів та капоноїдів — носіїв бушменського типу; Передню Азію — колыску "прогресивних" неандертальців, що від них походять кроманьйонці Європи. В основі концепції Вайденрайха лежить автогенетична теорія еволюції, яка визнає внутрішню здатність організмів до цілеспрямованого поступу. Так, головною тенденцією розвитку гомінідів учений вважав збільшення маси мозку, що спричинювало зміни в будові черепа та обличчя предків сучасних людей. Формування фізичного типу Homo sapiens у різних регіонах земної кулі, за Вайденрайхом, йшло неоднаковими темпами: у Європі він з'явився раніше, ніж, скажімо, у Південно-Східній Азії.

Близькі погляди розвивав американський учений К. Кун. Щоправда, він виокремлював не чотири, а п'ять центрів формування Homo sapiens. Два з них містяться в Африці: на півночі та в центрі континенту, де сформувались капоноїди, нині зосереджені на півдні, та на півдні, де склалися негрські народи, що згодом перемістилися на північ. Зауважимо, що Кун намагався "пристарити" предків сучасних європейців та африканців, ведучи їхній родовід не від палеоантропів, як це робив Вайденрайх, а від архантропів. Через те окремі вчені вважали, що схема Куна може бути використана для обгрунтування расистських теорій, хоча сам автор категорично відмежовувався від цього.

Своє бачення проблеми походження неоантропа виклав у працях 60—70-х років відомий угорський дослідник А. Тома, який виділив три основних осередки сапієнтації: західний — європеїднонегроїдний — та східні — монголоїдний та веддоавстралоайноїдний.

Формування західного центру Тома пов'язує з міграціями африканських першолюдей на територію Європейського континенту. Ці пересування відбулися за плейстоцену під час наступу льодовиків, коли між Африкою та Європою існували суходольні переходи. Кожна нова хвиля переселенців витісняла своїх попередників на околиці ойкумени, де вони

мешкали невеликими ізольованими групами. Так, нащадки пресапієнсів і ранніх неандертальців під тиском "класичних" неандертальців були змушені переселитися до Південно-Східної Європи, поклавши початок формуванню західної групи неоантропів. Згодом окремі популяції цих людей повернулися у центральні та західні райони Європейського континенту, а інші просунулися в Передню Азію. Тут вони змішалися з місцевими палеоантропами, що стало основною причиною мозаїчного переплетення прогресивних та архаїчних ознак, властивого "палестинським" неандертальцям. У західному осередку сапієнтації сформувалися протоєвропеоїди та протонегроїди.

Поштовхом до виникнення східних центрів, за Тома, стали міграції західносибірських першолюдей до Центральної Азії. Тут вони змішалися з популяціями, близькими до синантропів, що спричинило появу протомонголоїдів. Згодом вони вирушили на південний схід континенту, де виник іще один осередок формування неоантропів — веддоавстралоайноїдний.

В основі даної схеми лежать теоретичні уявлення про кібернетичний механізм зворотного зв'язку між розвитком мозку та культурою. Слід мати на увазі, що Тома допускав еволюційні зміни в межах одного виду — Homo sapiens, до якого він відносив не лише неоантропів та палеоантропів, а й архантропів.

У радянській антропології упродовж 60— 80-х років активно розроблялася гіпотеза дицеїтризму, тобто двох первинних осередків формування людини сучасного фізичного типу, — західного, або євроафриканського, та східного — азійського (В. Алексеев). Для її обґрунтування використовувалися краніологічні дані, які засвідчують певну морфологічну та хронологічну спадкоємність первісних людей у деяких регіонах Євразії. Виникнення кількох незалежних центрів формування Homo sapiens В. Алексеев пояснював визначальною роллю соціальних чинників на пізніх етапах процесу антропогенезу.

Загалом донедавна більшість учених схилилися до поліцентризму, однак останні відкриття в галузі молекулярної біології змушують знову повернутися до думки про формування людини сучасного фізичного типу в одному центрі.

Верхньопалеолітична людність

У 1868 р. у гроті поблизу містечка Кро-Маньйон у долині р. Везер (Франція) виявили п'ять кістяків у супроводі знарядь праці та прикрас первісної людини. Згодом подібні відкриття були зроблені на інших місцезнаходженнях, які датуються добою верхнього

палеоліту (від 40— 35 до 12—10 тис. років тому). Пам'ятки цього часу залишені неантропами — людьми сучасного фізичного типу, які належали до виду Homo sapiens, але відрізнялися між собою за деякими другорядними ознаками.

Серед європейських неантропів найчастіше виділяють три морфологічних варіанти — кроманьйонський, гримальдійський та брюнський, найпоширенішим з яких є перший.

Загалом кроманьйонці, кісткові рештки яких знайдені на території Франції, Великої Британії, Італії, Чехії, Росії тощо, — це яскраві носії "сапієнтних" рис, про що свідчать високе склепіння черепа, дуже висока його місткість (до 1700— 1800 см³), прямий лоб, відсутність надбрівного валика і наявність чітко окресленого підборідного виступу. Поряд із цим вони характеризувалися деякими специфічними ознаками, а саме: різко вираженою доліхокранією, яка поєднувалася з дуже широким і низьким обличчям, сильним розвитком надбрівних дуг, дуже низькими вугластими орбітами, вузьким прямим або трохи випуклим носом, що різко виступає з площини обличчя, дещо сплосченими вилицевими кістками та масивними нижніми щелепами. Ще однією особливістю кроманьйонців є дуже високий зріст. Так, у п'яти дорослих чоловіків, кістяки яких були виявлені в 1872— 1894 рр. поблизу м. Ментона (Італія), він коливається від 179 до 194 см. Усім їм також були властиві "тропічні" пропорції тіла, тобто відносно висока довжина передпліччя та гомілки порівняно з плечовою та стегною кістками. На кістках рук та ніг сильно розвинутий м'язовий рельєф, що свідчить про неабияку фізичну силу.

Цікаво, що більшість кістяків характеризується своєю будовою великогомілкової кістки: вона різко сплюснена з боків і має великий передньо-задній діаметр (П. Брока). На думку багатьох учених, це пов'язано з постійними навантаженнями ікроножних м'язів під час бігу: адже основою господарської діяльності кроманьйонців було полювання на прудких тварин.

Характерні риси гримальдійського типу неантропів уперше були виявлені на кістяках з парного поховання у "Гроті дітей" поблизу Ментони, розкопки якого проводилися 1901 року. Скелети належали дорослій жінці та юнакові 16— 17 років (імовірно, матері та сину), яким були властиві доліхокранія, відносно широке обличчя, а головне — досить широкий, слабо виступаючий ніс, масивна нижня щелепа з помірно розвинутим підборідним виступом і яскраво виражена прогнатність верхньої щелепи. Поховані визначалися невисоким зростом — 155— 157 см.

Близьким комплексом ознак характеризується також чоловік 20—25 років, кістяк якого був знайдений у 1954 р. на стоянці Маркіна Гора поблизу с. Костьонки (Росія).

Загалом, гримальдійському типові притаманне поєднання "кроманьйонських" та деяких негроїдних рис. У зв'язку з цим відомий російський вчений Г. Дебець відносив цей тип до найдавніших груп неантропів — спільних пращурів сучасних європеїдів та негроїдів. Однак повторна реконструкція черепів із "Грота дітей", здійснена чеським антропологом Є. Влчком, показала, що широконосіть та прогнатизм "гримальдійців" були дещо перебільшеними. На цій підставі Влчек висунув тезу про те, що в них переважали риси південних європеїдів.

Брюиський тип виділено на підставі краніологічних матеріалів (понад 20 черепів), виявлених у кінці минулого — на початку нинішнього століття в Моравії поблизу міст Брно (німецька назва — Брюнн), Брюкса та Пржедмосця. Представники даного типу були менш масивні, ніж кроманьйонці. За деякими специфічними особливостями будови черепа (відносно низьке склепіння, спадистий лоб із сильно розвинутим надбрів'ям, слабкіше виступання носа) вони тяжіють до неандертальців (М. Матейка).

Архаїчні риси морфологічної будови були властиві також деяким групам неантропів на теренах Східної Європи, що підтверджують знахідки черепних кришок на р. Підкумок поблизу П'ятигорська, на березі р. Сходня поблизу Москви та на Хорошенському острові на Волзі. Окремі "неандерталоїдні" ознаки виявлено на черепах дітей із парного поховання на стоянці Сунгир поблизу Владимира (Росія), хоча загалом вони належали людям сучасного фізичного типу.

Наведені факти свідчать на користь тих учених, які наголошують на відсутності жорсткого зв'язку між неандертальцями і добою мустьє та неантропами й добою верхнього палеоліту. Очевидно, перші "справжні сапієнси" дійсно з'явилися задовго до рубежу 40—35 тис. років тому, а останні палеоантропи часто долали його. Так, нещодавно кісткові рештки "класичного" неандертальця в супроводі верхньопалеолітичного інвентаря були виявлені в місцезнаходженні Сен-Сезер (Франція).

Крім описаних вище, на теренах Європи за верхнього палеоліту мешкали представники ще кількох морфологічних варіантів неантропа (В. Бунак).

На Африканському континенті в даний історичний період переважали популяції людей, зовнішньо схожих на сучасних бушменів та готентотів — носіїв так званого койсанського, або

боскопського, комплексу ознак (довга та низька черепна коробка, широкий ніс, який досить слабо виступає з площини обличчя, тощо). Наведені риси властиві черепах із Асселяра (Алжир), Сінга (Судан), Фіш-Хука (Південно-Африканська Республіка). Крім того, у Тропічній та Південній Африці (місцезнаходження Флорисбад, Кеп-Флетс та ін.), судячи з досить фрагментарних і погано датованих матеріалів, був представлений також протоавстралоїдний масивний тип, поширений також в інших регіонах Старого Світу.

Неоднорідними в антропологічному плані були верхньопалеолітичні популяції Азії, серед яких виділяють кілька типів (деякі вчені вважають їх варіантами одного протоморфного типу, на основі якого згодом сформувалися сучасні расові комплекси). Так, на одній із ділянок Верхньої печери в місцезнаходженні Чжоукоудянь виявлено кісткові рештки трьох осіб: чоловіка зрілого віку, череп якого мав деякі монголоїдні ознаки, та двох жінок — старшої, що характеризувалася наявністю меланезійського (австралоїдного) компонента, та молодшої, якій були притаманні деякі північноазійські (ескімоські) риси. На думку Ф. Вайденрайха, тут були поховані члени однієї родини: чоловік та дві його дружини — вихідці з різних регіонів Азії. Однак ці висновки викликали критичні зауваження інших дослідників.

На стоянці Афонтова Гора поблизу Красноярська (Сибір) знайшли фрагмент лобової кістки й носового відростка, будова яких свідчить про сплюсненість обличчя — ознаку, властиву сучасним монголоїдам; з печери Міногава в Японії походить череп, що має риси схожості з синантропом.. На особливу увагу заслуговують кісткові рештки жінки 15 — 17 років з печери Ніа на півночі о. Калімантан (Індонезія), які датуються 40—38 тис. років тому. За деякими ознаками вона була схожою з сучасними папуасами — представниками австралоїдної меланезійської раси. Щ о ж до черепів з Вадьяка на індонезійському острові Ява, то в їхній будові (значні розміри обличчя, верхня частина якого сплюснена, сильний розвиток надбрівних дуг, альвеолярний прогнатизм тощо) переважають австралоїдні та деякі "нейтральні" риси, що їх неможливо пов'язати з сучасними расами.

Добою верхнього палеоліту датуються також окремі черепи, виявлені на території Австралії (стоянки Тальгай, Когуна, Кейлор), яким також притаманне поєднання "нейтральних" та австралоїдних ознак.

Деякі американські археологи датують верхньопалеолітичним часом черепи зі стоянок Лагоа-Санта і Санта (Бразилія), Пунін (Еквадор), котрим властиві високе склепіння черепа,

помірний розвиток рельєфу, прогнатизм. Однак ці дати викликають серйозні заперечення, і питання про фізичний тип найдавнішої людності Америки залишається відкритим.

Доба верхнього палеоліту характеризується значними досягненнями в розвитку матеріальної та духовної культури первісних людей. У цей час постали нові технічні прийоми обробки кременю, а саме: виготовлення заготовок за допомогою "посередника" із кістки чи рогу, віджимне ретушування, так звана техніка пікетажу (обробка каменю шляхом численних ударів по його поверхні) та ін. Кам'яний інвентар став значно різноманітнішим — аж до 100 типів знарядь: різців, скребачок, скребел, наконечників тощо. Дедалі ширше використовувалися кістка, ріг, бивень мамонта. З них виготовляли наконечники списів, гарпуни, шила, проколки, голки, шпильки, тесла, мотики, землерийки, молоткоподібні вироби та ін. Поширилися комбіновані знаряддя (наприклад, трубчасті кістки тварин, у пази яких вставлялися крем'яні леза), з'явилися перші механізми — списометалки, що значно збільшували відстань, на якій мисливець міг уразити ціль.

Як і їхні попередники — неандертальці, люди доби верхнього палеоліту часто жили в печерах та гротах: сліди їхнього перебування в цих природних укриттях зафіксовані майже повсюдно у Старому та Новому Світі. Поряд із цим у помірних зонах вони споруджували штучні житла, які розрізнялися за розмірами, формою, конструкцією. Так, на території України (Мізин на Десні, Межиріч на Росі, Добраничівка в басейні Супоні, Радомишль на Тетереві) відомі округлі житла сферичної форми діаметром 5 — 6 м, що зовні нагадують яранги сучасних мешканців полярної зони. "Фундаментом" таких споруд слугували присипані землею черепи, лопатки і щелепи, каркасом — бивні мамонтів і товсті жердини, вкриті шкурами тварин. На деяких місцезнаходженнях поблизу довгочасних жител розташовувалися літні будівлі, від яких залишилися сліди вогнищ. Тут же, на житловому майданчику, обробляли кремій та кістку. Крім того, неподалік були спеціальні ями, призначені для зберігання кісток та бивнів мамонта. Житло, місце виготовлення знарядь та ями-сховища утворювали єдиний господарсько-побутовий комплекс.

Важливо мати на увазі, що неоантропи споруджували не окремі житла, а справжні поселення — до 10— 15 споруд різних розмірів, де люди мешкали протягом тривалого часу. Наприклад, Мізинське поселення, яке складалося з п'яти жител, існувало приблизно 23— 25 років (С.Бібіков). Чисельність мізинської общини — близько 35 осіб. Це був порівняно

невеликий колектив, оскільки, на думку вчених, чисельність верхньопалеолітичних громад могла сягати 100 – 125 осіб.

На багатьох пізньопалеолітичних стоянках виявлено значну кількість кісток великих і середніх тварин — мамонтів, волохатих носорогів, бізонів, коней, північних та благородних оленів, вепрів, сайгаків, кіз; хижаків — вовка, бурого й печерного ведмедя, лисиці, песця; гризунів — зайця, байбака. Це свідчить про те, що основою господарства тогочасної людності було полювання. Первісні мисливці володіли прийомами загінного полювання, вдало використовуючи особливості рельєфу. Так, в Амвросіївці (Україна) вони загнали в яр і перебили величезне стадо бізонів. В облаві, під час якої загинуло майже 1000 тварин, брали участь близько 100 осіб (Підоплічко). 100— 150 тис. диких коней було вбито під скелею поблизу Солютре у Центральній Франції. Існує припущення, що під час полювання на мамонтів верхньопалеолітичні мисливці використовували штучні пастки — ловильні ями.

В окремих регіонах Західної Європи (наприклад, у ПівденноЗахідній Франції) важливу роль у харчовому раціоні відігравала риба.

Іноді на верхньопалеолітичних стоянках знаходять кістки птахів: очевидно, їх ловили за допомогою спеціальних пристроїв.

Верхньопалеолітична людність уміла обробляти шкури тварин і шити з них одяг. Про це свідчать як скульптурні зображення, так і залишки прикрас, виявлені в похованнях. Розрізняють принаймні два різновиди хутряного одягу доби верхнього палеоліту: комбінезони хутром назовні, які щільно облягали тіло (реконструйовані за статуєткою із сибірської стоянки Буреть); плащі з кістяними заколками, штани, взуття і т. ін. (реконструйовані за розміщенням прикрас на одязі в похованнях дорослого чоловіка та дітей на стоянці Сунгир).

Верхній палеоліт — епоха розквіту первісного мистецтва: печерного живопису, скульптури, гравіювання, які вражають своєю майстерністю, емоційним забарвленням, виразністю та динамізмом.

Основу сюжетів становили зображення звірів, рідше людей (переважно жінок). За формою та стилем пам'яток мистецтва на теренах Євразії розрізняють кілька областей: франко-кантабрійську (Кантабрійські гори на півночі Іспанії, Піренеї та Дордонь у Франції), де зосереджена більшість зразків реалістичного печерного живопису та гравіювання; середземноморську (Італія, південь Франції та Південно-Східна Іспанія), для якої

характерна деяка схематичність мистецьких творів і наявність великої кількості зображень кистей рук людини; східну (від Центральної Європи до Сибіру), де переважають скульптурні зображення та орнаментальне гравіювання на кістці.

Значне місце в мистецтві верхнього палеоліту займали жіночі статуетки, виготовлені здебільшого з бивня мамонта, іноді з каменю, вапняку, бурштину. Близько 20-ти фігурок "Венер" завбільшки в основному 5— 10 см знайдено в Мізині. Чимало подібних скульптурних зображень виявлено на територіях Франції, Чехії, Росії і т. д., що, на думку дослідників, пов'язано з культом жінки в даний історичний період.

Особливе захоплення викликає печерний живопис — зображення мамонтів, бізонів, гірських козлів, коней тощо, розташовані здебільшого у глибині галерей. На думку вчених, ці ділянки печер відігравали роль культових місць, де первісні люди здійснювали магічні обряди, пов'язані з полюванням: вони "вбивали" зображення звірів дротиками, сподіваючись на успіх у реальному житті. В пов'язаних з печерним живописом магічних обрядах і чаклунських церемоніях простежуються зачатки первісних форм релігії — анімізму (віри в існування душі), фетишизму (наділення предметів надприродною силою) і тотемізму (віри у магічний зв'язок та кривну спорідненість роду з якимось видом тварин). Можливо, фігури напівлюдей-напівтварин у печері Трьох Братів (Франція) символізують міфічних предків, які опосередковують зв'язок між колективом людей і певним видом тварин.

Зачатки релігійних вірувань простежуються і в поховальних обрядах верхньопалеолітичних людей: у позі небіжчиків, звичаї посипати їхні тіла червоною вохрою, класти в могили знаряддя та прикраси.

За доби верхнього палеоліту люди вперше освоїли території Америки та Австралії. Як же заселялися ці континенти?

Почнемо з Америки, де, як відомо, ніколи не мешкали людиноподібні мавпи і зовсім відсутні сліди перебування давніх гомінідів. Усі найдавніші археологічні пам'ятки Америки (Тлапакоя в долині Мехико, Техас-Стріт у Техасі та ін.) датуються верхньопалеолітичним часом. Окремі повідомлення про більш ранні сліди людської діяльності, що час від часу з'являються на сторінках популярних видань, після належної перевірки не дістають підтвердження.

Поява первісних людей у Новому Світі пов'язана з Берінгією — великою зоогеографічною областю, яка існувала протягом останнього (вюрмського, або

вісконсинського) зледеніння, коли чверть Євразії та три чверті всієї Північної Америки були
вкриті кригою. До її складу входили сучасні Чукотка, Камчатка та Західна Аляска, які
сполучалися між собою суходольним мостом завширшки близько 1000 км. Приблизно 11—
10 тис. років тому, коли через глобальне потепління значно піднявся рівень Світового океану,
Берінгія перестала існувати.

За верхнього палеоліту в Берінгії мешкали малочисельні групи первісних мисливців —
вихідці з тихоокеанського узбережжя та центральних регіонів Азії, які полювали на мамонтів,
волохатих носорогів, вівцебиків, бізонів тощо. Мігруючи за табунами великих трав'янистих
тварин, люди могли перебратися на територію Нового Світу лише двічі: між 28—25 тис. та
13— 10 тис. років тому, коли у зв'язку з потепліннями прохід у гірському масиві між
Західною Аляскою та незамерзаючими областями Америки не був закритий кригою.

Одним із найважливіших аргументів на користь азійської прабатьківщини індіанців
Америци є дані антропології. Так, за жовтуватим кольором шкіри, темним жорстким
волоссям та темними очима, широким обличчям, лопатоподібною формою верхніх різців
індіанці нагадують типових представників великої монголоїдної раси. Водночас
американоїдам властиві сильне виступання носа із площини обличчя (яке до того ж менш
плескате, ніж у азійських монголоїдів) і майже повна відсутність епікантуса. Чим же
пояснюються ці відмінності?

Деякі антропологи вважають: первісні люди потрапили на Американський континент
тоді, коли "класичні" монголоїдні риси (плескате обличчя, слабо виступаючий ніс, вузький
розріз очей) ще не сформувались. Висловлювалася думка, що прамонголоїдам був
властивий протоморфний, відносно "нейтральний" комплекс морфологічних ознак, який
поєднував риси кількох рас. Він і зберігся в індіанців Америки в умовах тривалої ізоляції (Я.
Рогінський).

Інакше пояснює своєрідність фізичного типу корінного населення Америки В. Алексеев.
Посилаючись на свідчення китайських хронік та дані палеоантропології, отримані протягом
останніх десятиліть, він указує на наявність у деяких регіонах Центральної Азії (Тува, західні
райони Монголії тощо) давньої європеїдної домішки, коріння якої, мабуть, сягає доби
верхнього палеоліту. На цій підставі вчений припускає, що серед переселенців на
Американський континент могли бути популяції змішаного монголоїдно-європеїдного типу,
який зберігся й донині.

Окремі вчені обстоювали тезу про те, що в Америку змогла перебраться лише невелика, чисельністю в кілька десятків чи, щонайбільше, сотень, жменька людей, нащадки яких згодом поступово освоїли майже весь континент (Е. Гутон, Г. Дебець та ін.). На користь цієї гіпотези наводилися дані з концентрації фенотипів груп крові системи АВО, а саме: різке переважання серед індіанців Америки групи 0. Однак це може бути наслідком дії генетично-ав- томатичних процесів в умовах тривалої ізоляції або вищеплення рецесивних генів на околицях ареалу будь-якого біологічного виду (теоретичне обґрунтування цього процесу дав визначний російський біолог М. Вавилов). Як відомо, група крові 0 якраз і є рецесивною, а Новий Світ упродовж тривалого часу залишався задвірками ойкумени.

Згідно з сучасними уявленнями, територія Америки заселялася через Берінгію двома, а то й трьома хвилями людей, які близько 8—7 тис. років тому досягли півдня материка. Не виключено, що деякі переселенці проникли на континент через острови Тихого океану. На користь останнього припущення свідчить наявність певної негроїдної (австралоїдної) домішки в деяких індіанських племен Південної Америки, Та все ж її частка в антропологічному складі американоїдів є незначною.

Складним був також процес освоєння первісними людьми території Австралії, яка також не входила до тієї обширної зони, де відбувалося формування Homo sapiens. Найдавніші сліди людської діяльності на цьому континенті віддалені від сучасності приблизно на 35 — 30 тис. років, що свідчить про його первісне заселення на самому початку верхньопалеолітичної доби. Завдяки досягненням геологічної науки нині досить детально реконструйована мережа дрібних острівків та мілин, що в кінці плейстоцену з'єднувала великі острови Індонезії та простягалася до Австралії. Вона й стала тим шляхом, яким вирушили з півночі перші переселенці на віддалений континент. Згідно з даними палеоантропології, праавстралійці здебільшого характеризувалися рисами австралоїдного комплексу (масивність будови черепа в поєднанні з низьким лицем, широконосістю та альвеолярним прогнатизмом), у більш-менш вираженій формі поширеного в острівному світі Південно-Східної Азії вже на початку верхнього палеоліту. Вважають, що заселення Австралії відбувалося кількома хвилями. Ймовірно, перші переселенці були витіснені з континенту племенами, які перебували на вищому щаблі культурного розвитку. Останнім притулком найдавніших австралійців став о. Тасманія, де їхні далекі нащадки були по-звірячому винищені англійськими колонізаторами у другій половині ХІХ ст.

ВУЗЛОВІ ПРОБЛЕМИ АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ

Виходячи з загальнотеоретичних міркувань найдавніші гомініди — мавполюди, які першими почали використовувати спочатку природні, а потім і штучні знаряддя, — мали з'явитися у відкритій місцевості, подібній до сучасних саван, багатій на водні ресурси, рослинну і особливо тваринну поживу. Про це свідчать також етологічні спостереження: двоногість рідко трапляється в тих популяціях шимпанзе, котрі живуть у непрохідних джунглях, і значно частіше — у мешканців менш густих тропічних лісів. Експериментальним шляхом доведена необхідність м'ясної їжі для нормального розвитку головного мозку: за довготривалої відсутності достатньої кількості білків відбувається порушення ультраструктури нейронів його кори. Іншою важливою вимогою до екологічної ніші найдавніших гомінідів була наявність скелястого ландшафту, розсіпів каміння, з якого виготовлялися перші знаряддя. І нарешті, вдосконалення фізичної подоби давніх мавполюдей відбувалося шляхом природного відбору корисних мутацій, викликаних стресами природного середовища — коливаннями радіаційного рівня, напруги геомагнітного поля і т. ін. Як відомо, згадані природні катаклізми найчастіше спостерігаються у тих регіонах земної кулі, які характеризуються активною тектонічною діяльністю (землетруси, виверження вулканів тощо).

Ці загальнотеоретичні міркування, а також палеонтологічні знахідки та археологічні відкриття останніх десятиліть дають підстави зробити висновок про те, що праатьківщиною людства найімовірніше був Африканський континент, і в першу чергу — область Східноафриканського рифту. На користь даної тези свідчать такі аргументи:

-наприкінці третинного періоду на терені Східної Африки склався комплекс умов, сприятливих для "олюднення" мавп, а саме: зникнення лісів і поширення рівнинного ландшафту, наявність багатих водних ресурсів та різноманітної фауни, підвищення рівня радіації, викликане розломами земної кори й частими виверженнями вулканів. Нові природні умови сприяли переходу частини вищих приматів до прямоходіння, зростанню ролі м'ясної їжі в їхньому харчовому раціоні, вдосконаленню руки та мозку, застосуванню природних, а згодом і штучних знарядь, і врешті-решт — активній трудовій діяльності:

- саме у Східній Африці виявлені численні рештки дріопітеків, австралопітеків — двоногих мавп, або мавполюдей, "габілісів" і близьких до них форм — перших представників роду Номо на Землі, архантропів, або найдавніших людей, тощо. До того ж

саме з цього регіону земної кулі походять найдавніші в світі знаряддя, виготовлені з гальки. Тут же отримані унікальні дані, які дають змогу простежити зміни у фізичному типі та матеріальній культурі першолюдей. Наприклад, нижня половина шару II Олдувайської ущелини містить кісткові рештки "габілісів" у супроводі знарядь праці олдувайської культури, а верхня — рештки архантропа, поруч з яким знайдені ашельські знаряддя;

- слід ураховувати також те, що Африка й нині є ареалом найближчих тваринних "родичів" людей — шимпанзе та горили, які пізніше, ніж інші, відокремилися від спільної з людьми еволюційної лінії.

Крім африканської, існує також південноазійська гіпотеза прабатьківщини людства. Вона ґрунтується на таких підставах: по-перше, у цьому регіоні земної кулі виявлено численні кісткові рештки високорозвинутих приматів кінця третинного періоду: рамапітеків, удабнопітеків, гігантопітеків та ін.; по-друге, наприкінці міоцену — на початку пліоцену через аридизацію клімату відбулося масове переселення з Центральної Азії до Європи, Африки та ПівденноСхідної Азії високорозвинутих приматів, які вже значною мірою пристосувалися до життя та пересування на відкритих просторах і стояли на порозі гомінізації; по-третє, Південно-Східна Азія була ареалом однієї з найчисленніших груп архантропів — яванських пітекантропів, а також їхніх попередників — мегантропів, котрі за своєю будовою близькі до африканських австралопітеків; по-четверте, у Південно-Східній Азії мешкають сучасні людиноподібні мавпи — гібони та орангутани. Зауважимо, що південноазійська гіпотеза нині має значно менше прихильників, ніж африканська.

Останнім часом виникла ще одна гіпотеза про місцезнаходження прабатьківщини людства — сибірська, автором якої є російський археолог І.О. Мочанов. Спираючись на знахідки знарядь, близьких за формою до олдувайських, на стоянках Дірінг-Юрах та Улалінка, він висловив припущення, що першолюди могли постати одночасно в екстремальних умовах кількох регіонів земної кулі: у Східній Африці з її постійними екологічними катаклізмами та в Сибіру, де 2 млн років тому була така ж низька температура повітря, як і тепер. Однак віддаленість Сибіру від основних осередків гомінізації, зумовлена несприятливими кліматично-географічними умовами, відсутність будь-яких палеоантропологічних доказів "олюднення" мавп у цьому регіоні, невизначеність стратиграфії знахідок згаданих кам'яних знарядь не дають змоги прийняти цю гіпотезу.

Рухливі сили антропогенезу

Питання про рушійні сили антропогенезу вперше детально розглянув Ч. Дарвін у книзі "Походження видів та статевий відбір" (1871) та статті "Про вираження емоцій у людини й тварини" (1872). Поширюючи на людину дію біологічних закономірностей, учений дійшов висновку про вирішальну роль природного відбору м переході пращурів людей до прямоходіння, в удосконаленні руки, розвиткові мозку та членороздільного мовлення. Разом із тим деякі "людські" риси могли виробитись у процесі постійних вправ і закріплення корисних властивостей спадковим шляхом. Особини з досконалішими морфологічними характеристиками мали більше шансів вижити, ніж інші, і з часом їхній фізичний тип починав домінувати в колективі. Постійні вправи відігравали особливо важливу роль у розвитку прямоходіння та здатності голосових органів до членороздільного мовлення. Ще один важливий чинник процесу антропогенезу, за Дарвіном, — це статевий відбір, який сприяв розвиткові звукового мовлення і особливо втраті предками людей суцільного волосяного покриву на тілі. Торкаючись цього питання, він писав: "... Чоловік, а скоріше спочатку жінка позбавились волосся заради краси", тобто в процесі статевого відбору. Цей же чинник, на думку вченого, вплинув також на формування расових особливостей.

Загалом Дарвін значно перебільшував спорідненість людини з твариною, не розуміючи соціальної сутності людей. Він намагався довести, що витоки людської моралі, трудової діяльності, мови, відчуття краси слід шукати виключно в суспільних інстинктах тварин.

На відміну від Дарвіна Ф. Енгельс — один із основоположників марксизму — приділяв винятково велику увагу соціальним чинникам гомінізації. Він створив трудову теорію антропогенезу, викладену в статті "Толь праці в процесі перетворення мавпи в людину" (вперше опублікована в 1884 р.). Сутність трудової теорії можна виразити словами автора: праця "є першою основною умовою людського існування, — і це в такій мірі, що ми у певному сенсі повинні сказати: праця створила саму людину". Енгельс послідовно проводив думку про те, що праця стала визначальним чинником переходу до прямоходіння, формування руки, мозку, свідомості, здатності до мовного спілкування, соціальності людей.

Загалом теза про важливу роль трудової діяльності в процесі антропогенезу не викликає істотних заперечень з боку сучасних дослідників. Разом із тим багато з них висловлюють сумніви щодо абсолютизації праці як основного чинника виникнення та еволюції людини. Зауважується, що праця є лише одним із проявів суспільної

життєдіяльності людей, складником триєдиної якості, властивій людині (соціальність, трудова діяльність, свідомість) (Г. Горак).

У сучасній науці міцно утвердилася думка про те, що вирішальний вплив на "олюднення" мавпи та вдосконалення фізичної подоби гомінідів справили природні умови. Зазначається, що в кінці міоцену — на початку пліоцену (5,5— 5 млн років тому) в глобальному стані природи відбулися значні зміни, пов'язані з загальним похолоданням. У цей час Антарктида вперше була похована під суцільним льодовим куполом, зона похолодання охопила Тихий, Індійський, Північний Льодовитий океани. Внаслідок поширення льодовика рівень Світового океану упав на 70 м (О. Величко). Щ о ж до Африканського континенту, то тут сталася аридизація клімату (посуха). Це спричинило зменшення площ лісів і збільшення розмірів відкритих трав'янистих обширів, схожих із сучасними саванами та степами. Нові природні умови активізували перехід частини вищих приматів до прямоходіння, з'явилися двоногі мавпи, або мавполюди, — австралопітеки. Значне місце в раціоні частини цих істот посіла м'ясна їжа, потреба в якій стимулювала розвиток полювання, поліпшення двонової ходьби, збільшення маси та вдосконалення функцій мозку. Пристосовуючись до нових умов життєдіяльності, австралопітеки почали використовувати природні предмети — дрючки, камені, уламки кісток, що стали прообразами штучних знарядь праці. "Предметна" діяльність (іноді її помилково називають "знаряддевою") сприяла вдосконаленню верхніх кінцівок, еволюції нервової системи й поведінки безпосередніх попередників людини.

Новий зсув кліматично-природних умов відбувся у пізньому пліоцені (близько 2 млн років тому). Північний Льодовитий океан узявся кригою, і з тих пір обидва полюси Землі вкриті нею. Середня температура січня в Центральній Європі була на 15—20° нижча, ніж тепер, а липня — на 3—5°. Повсюдно зменшилася площа лісів, поширилися відкриті степові простори. Ці зміни збіглися в часі з виділенням нової еволюційної лінії, що врешті-решт завершилася появою "людини вмілої".

Деякі сучасні вчені вважають, що причиною морфологічних змін, пов'язаних з переходом частини вищих приматів до прямоходіння, були мутації. Однією з причин мутацій могло стати різке підвищення рівня радіації в області Східноафриканського рифту, де наприкінці третинного періоду сталися розломи земної кори й часті виверження вулканів. Особливо активно цю тезу обстоює російський археолог Г. Матюшин, який поширює дію

мутагенних чинників не лише на ознаки прямоходіння, а й на інші анатомічні зміни перших гомінідів (втрату великих ікол, збільшення маси мозку тощо). Однак, за словами О. Хрисанфової, "палеонтологічні матеріали поки що не дуже узгоджуються з цією гіпотезою, оскільки мозок ранняв австралопітеків мав цілком понгідні розміри, зубна система також характеризується багатьма примітивними рисами, включаючи досить великі ікла, а пропорції кінцівок близькі до типу ... поширеного в попередні епохи". Зауважимо, що уповільнені темпи морфологічного прогресу і збереження ряду примітивних ознак були властиві не лише австралопітекам, а й першим представникам роду Homo. Та все ж мутагенні чинники відіграли певну роль у процесі антропогенезу, особливо на ранняв етапах "олюднення" мавп.

Формування фізичного типу Homo sapiens проходило в тісному зв'язку з розвитком людського суспільства. Хоча морфологічні зміни гомінідів мали суго біологічне підґрунтя, втім у процесі еволюції закріплювалися передусім ті спадкові ознаки, котрі сприяли трудовій діяльності й утвердженню чимраз довершеніших форм суспільних відносин.

У ході еволюції постійно виникали суперечності між консервативністю фізичного типу гомінідів і необхідністю його вдосконалення, яка була зумовлена тиском соціальних чинників. Наприклад, "предметна" діяльність вимагала довершенішої будови кисті та ускладнення функцій мозку. Ці суперечності з часом поступово розв'язувалися. Разом із тим взаємозв'язок між фізичною організацією та трудовою діяльністю первісних людей був досить гнучким, що не дає змоги встановити пряму залежність між ними.

З розвитком суспільних відносин роль природного відбору як принципу еволюції поступово зменшувалася. Більшість учених вважають, що його дія припинилася 40—35 тис. років тому. Саме на рубежі нижнього та верхнього палеоліту вже "сформувалася генетична програма виду H. sapiens, яка істотно не змінилася від того часу" (О. Хрисанфова). Людина набула потенційної можливості адаптуватися до будь-яких кліматично-географічних умов без зміни своїх видових рис. Подальший розвиток людського суспільства зумовлювався виключно соціальними чинниками.

Лекція 5. Сучасне людство

МІНЛИВІСТЬ МОРФОФІЗІОЛОГІЧНИХ ОЗНАК

Всі сучасні люди належать до одного біологічного виду — Homo sapiens, більшість ознак якого є поліморфними, тобто характеризуються наявністю кількох варіантів. У міжгруповому розподілі цих ознак простежуються певні закономірності: деяким з них

властива безперервна, іншим — уривчаста, "мозаїчна" мінливість. Характер мінливості ознак визначається типом успадкування та впливом умов зовнішнього середовища на їхнє формування. Безперервна мінливість властива полієнним ознакам, що визначаються кількома або багатьма генами. Щодо ж до уривчастої мінливості, то вона здебільшого притаманна моногенним ознакам, які контролюються одним геном.

Волосяний покрив і пігментація

Форма і ступінь жорсткості волосся на голові людини належать до найбільш варіабельних ознак населення земної кулі. Так, пряме жорстке волосся властиве популяціям Центральної, Східної та Північної Азії, індіанцям Америки; пряме м'яке — більшості європейців. Жорстке кучеряве волосся переважає в Африці, за винятком північних районів цього континенту, серед папуасів Нової Гвінеї, меланезійців; хвилясте — в аборигенів Австралії та деяких групах Південно-Східної Азії.

Щодо ж до розвитку третинного волосяного покриву, то найслабший ріст бороди спостерігається на півночі та на сході Азійського континенту (в монголів, якутів, евенків, бурятів та ін.), а також в індіанців Америки. Максимальний розвиток цієї ознаки властивий айнам, що нині мешкають лише на півночі японського острова Хоккайдо, аборигенам Австралії, людності Передньої Азії та Закавказзя, де в окремих групах середній бал близький до 4.

Географічний розподіл росту волосся на грудях у чоловіків загалом відповідає варіаціям розвитку бороди, хоча в деяких популяціях Сибіру зв'язок між цими ознаками послаблюється.

Чіткі географічні закономірності, пов'язані з інтенсивністю сонячного випромінювання, простежуються в мінливості кольору шкіри. Темно-коричневі, шоколадні відтінки переважають у тропічній зоні земної кулі серед африканців центральної, східної, південної частини континенту, папуасів Нової Гвінеї, меланезійців, аборигенів Австралії та ін. По мірі віддалення від тропіків пігментація шкіри стає менш інтенсивною. Найсвітліші відтінки властиві людності Північної Європи, де забарвлення шкіряного покриву іноді забезпечується лише просвічуванням кровоносних судин. Гама переходів між цими крайніми варіантами дуже складна: навіть у територіально близьких групах спостерігаються відхилення в напрямку оливкових, жовтуватих або червонуватих відтінків.

Майже повсюдно, за винятком Північної Європи, на земній кулі переважають темні барви волосся. Світле волосся властиве мешканцям Скандинавії: світловолосими є майже 75 % норвежців. Однак уже в Центральній і особливо Південній Європі, переважає темна пігментація волоссяного покриву. Що ж до корінної людності інших континентів, то світле волосся трапляється там лише у вигляді індивідуальних відхилень.

Міжгрупова мінливість кольору очей здебільшого збігається з варіаціями барви волосся. Та все ж світлі відтінки райдужини поширені значніше, ніж світле волосся. Найбільше світлооких (до 70—80%) зосереджено в Північно-Західній Європі. Однак у Південній Балтії мешкають люди, в яких дуже світле волосся поєднується зі світло-карими очима.

Розміри голови й будова обличчя

Географічний розподіл головного показника серед населення земної кулі має дуже мозаїчний характер. Доліхокефалія переважає серед аборигенів Австралії, більшості темношкірих африканських груп (щоправда, в деяких племен тропічної зони спостерігається суббрахікефальна форма голови), населення Меланезії, Індії, Пакистану. Вона поширена і в деяких регіонах Європи: у Скандинавії та Середземномор'ї.

Брахікефалія властива мешканцям Центральної Європи, Балкан, Закавказзя, Передньої, Центральної та Південно-Східної Азії, багатьом групам індіанців Америки.

Морфологічна висота обличчя варіює від 104 мм у лопарів до 140 мм у якутів, фізіономічна — від 170 мм в африканських пігмеїв до 198 мм в ескімосів. Виличний діаметр варіює від 122 мм. у мбунду Південно-Східної Азії до 153 мм у нгансанів Таймиру. Дуже вузьке обличчя властиве багатьом африканським групам (пігмеям, племенам Ефіопії тощо), населенню Південної Європи та Індії, широкіше — людності Північної та Центральної Азії, Північної Америки та окремим, здебільшого брахікефальним, популяціям Балканського півострова, Альп тощо.

Певні географічні закономірності простежуються при аналізі вертикального профілювання обличчя. Прогнатизм властивий екваторіальним групам Африки, аборигенам Австралії, мешканцям Південно-Східної Азії. Він трапляється також серед алеутів та європейських народів.

Що ж до горизонтального профілювання обличчя і виступання вилиць, то пласке вилицювате обличчя характеризує більшість етнічних груп Центральної, Північної та Східної

Азії, а також бушменів півдня Африканського континенту. Різке горизонтальне профілювання, що здебільшого супроводжується помірною шириною та слабким виступанням вилиць, переважає серед європейських популяцій, особливо південних. Обличчя африканців здебільшого середньопрофільовані у горизонтальній площині.

Істотні відмінності має форма носа населення земної кулі. Вузкий ніс властивий більшості етнічних груп Європи, Передньої та Центральної Азії, Північної Індії, а також ескімосам, що мешкають на Алясці, півночі Канади та в Гренландії. Дуже широкий ніс є характерною рисою зовнішності темношкірих африканців (особливо пігмеїв басейну р. Конго), андаманців та інших низькорослих груп Південно-Східної Азії, деяких індіанських племен Центральної та Південної Америки. Проміжне становище між крайніми — лепторинними й хамеринними — варіантами займають мешканці Центральної, Східної, Північної Азії та індіанці Північної Америки.

Значно варіює серед населення земної кулі й ступінь виступання носових кісток. Низьке перенісся з широким профілем властиве популяціям Центральної, Східної та Північної Азії, багатьом групам темношкірих африканців; високе, з вузьким чи середнім профілем — європейцям, індіанцям Америки, ескімосам.

Досить мозаїчний характер має географічний розподіл форми спинки носа. Опукла спинка носа, що здебільшого поєднується з високим переніссям, найчастіше трапляється на Кавказі, Балканах, в Альпах, Передній Азії; увігнута — серед населення Великих Зондських островів і в аборигенів Австралії.

Екваторіальним групам Африки та Австралії властива також кругла, квадратна чи трикутна форма носового отвору, яка поєднується з поперечним положенням ніздрів і високими крилами носа. Що ж до народів Європи, Північної Африки, Передньої та Центральної Азії, то в них переважають овальна форма, поздовжнє положення осі ніздрів і низькі крила носа.

Добре вивчені відмінності у будові губ. Відомо, що високолицим групам Північної Європи, Сибіру та Далекого Сходу притаманні високі (19 — 21 мм), а низьколицим популяціям Південної Європи, Кавказу, Індонезії та Африки — низькі (13— 15 мм) губи.

Характерною рисою екваторіальних груп Африки, аборигенів Австралії, меланезійців, мешканців Великих Зондських островів, Індокитаю та Південної Індії є товсті губи, випнуті вперед. Водночас в Європі, на півночі Азії та серед індіанців Північної Америки переважає

низька висота слизистої оболонки, яка на Європейському континенті здебільшого поєднується з опістохейлією — вертикальним положенням верхньої губи.

Значні відмінності спостерігаються в будові м'яких тканин очної ділянки обличчя. Так, переважній більшості людності Центральної, Східної та Північної Азії властива наявність так званої "монгольської складки" — епікантуса, яка досягає максимального розвитку в ламурів (до 100 %), китайців (понад 70 %) та ін. Що ж до європейців, африканців (за винятком бушменів), аборигенів Австралії, мешканців Океанії, то в них ця ознака трапляється рідко.

Зріст, пропорції, вага тіла, фізичний розвиток

За підсумками обстежень 320 популяцій, середній зріст населення земної кулі становить 165 см у чоловіків та 154 см у жінок. Статеві відмінності здебільшого становлять 9— 12 см.

Найменший зріст (140— 145 см у чоловіків та 136— 138 см у жінок) властивий пігмеям (негрилям) Центральної Африки — жителям важкодоступних тропічних лісів басейну р. Конго. Дуже низький зріст (нижче 150 см) характеризує бушменів Південної Африки та пігмеїв (негритосів) Південно-Східної Азії (Індокитай, Філіппінський архіпелаг, Нова Гвінея) та Андаманських островів.

Високий зріст (вище 170 см) переважає на півночі Європи (серед норвежців, шведів, шотландців та ін.). Острівці високорослості трапляються також на Балканах (чорногорці) та Кавказі (осетини). Найбільша довжина тіла зафіксована у негроїдних популяцій верхів'їв Нілу, де вона перевищує 180 см у чоловіків.

Що ж до пропорцій тіла, то міжгрупові відмінності в розподілі даної характеристики поки що вивчені недостатньо. За наявними даними, брахіморфний тип поширений серед лопарів та ескімосів, мезобрахіморфний — серед полінезійців, доліхоморфний — серед багатьох африканських груп, мезодоліхоморфний — серед населення Цейлону.

Пересічна вага тіла на теренах колишнього СРСР, за підсумками досліджень учених НДІ та Музею антропології Московського університету ім. М. В. Ломоносова, складала 66 кг у чоловіків і 59 кг у жінок. Варіації цієї ознаки серед населення земної кулі мають доволі безсистемний характер.

Що ж до окружності грудей, то в чоловіків 25—40 років — представників 32 етнічних груп колишнього СРСР вона становила 91 см, а у жінок цього ж віку — 88 см.

Помічено, що міжгрупові відмінності ваги тіла й окружності грудей значною мірою відповідають географічному розподілу довжини тіла.

Одонтологічні ознаки

Дослідження показали, що в міжгруповій мінливості одонтологічних ознак простежуються певні географічні закономірності. Виділені територіальні комплекси (одонтологічні типи), порівняння яких дає змогу отримати цінну інформацію про генетичні стосунки давніх та сучасних популяцій. Одонтологічні типи включають "нейтральні" ознаки й ознаки редуційного комплексу.

До нейтральних ознак належать лопатоподібна форма верхніх медіальних різців, дистальний гребінь тригоніда і колінчаста складка метаконіда на першому нижньому молярі, міжкореневий затік емалі на другому верхньому і нижньому молярах. Вони є дуже давніми й стабільними структурами, що диференціюють людство на рівні так званих "расових стовбурів" — західного (європейці та корінне населення Африки) та східного (азійці й корінна людність Австралії та Океанії). Так, у межах західного стовбура лопатоподібні різці здебільшого не перевищують 15 %, а в Центральній та Східній Азії ця ознака складає 75—100 %. Дистальний гребінь в Європі, як правило, не вище 10—15 %, а в Азії варіює від 30 до 40 %. Мешканцям Європи властиві низькі відсотки колінчастої складки (переважно до 10—15 %), а серед азійських народів вони сягають 40%.

Редуційний комплекс зубної системи охоплює абсолютні розміри зубів, кількість та розміри горбиків, узор коронки молярів, природжену відсутність зубів (гіподонтію) і т. п. На відміну від "нейтральних" ознак їм властива значна епохальна мінливість, пов'язана зі впливом зовнішнього середовища. З'ясовано, що редуційні процеси (зменшення розмірів зубів, кількості горбиків коронки молярів і т.п.) стають більш інтенсивними по мірі наближення до сучасності.

В різних місцях ойкумени редуційні процеси перебігали неоднаковими темпами. Це спричинило істотні відмінності в географічному розподілі ознак редуційного комплексу зубної системи. Наприклад, азійським народам загалом властиві значно нижчі відсотки чотиригорбикових і вищі — шестигорбикових форм першого та другого молярів. У людності Європи частіше трапляється й така редуційна структура, як горбик Карабеллі.

За підсумками масштабних досліджень останніх десятиріч на теренах Європи та суміжних регіонів було виділено три основних територіальних одонтологічних комплекси (типи), а саме: північний гранильний, середньоевропейський та південний грацильний.

Північний грацильний тип характеризується доволі своєрідній поєднанням "західних" та "східних" характеристик зубної системи а саме: дуже високих частот чотиригорбикових форм перших нижніх молярів (іноді понад 20 %) та підвищеним відсотком колінчастіі складки метаконіда — до 30 %. Крім того, тут частіше, ніж в інших регіонах Європи, трапляються лопатоподібні форми верхніх рі щі (10— 15%). Дане поєднання ознак поширене серед фіномонних народів (карелів, вепсів, комі, марійців та ін.), естонців, фінків частини латишів, німців, шведів. Риси північного гранильного типу простежуються також серед росіян північно-західних областей (лппро пейської частини Російської Федерації, білорусів північно-східної частини Білорусії, деяких тюркомовних народів (наприклад, бані кирів).

Середньоевропейський тип визначається низьким рівнем редукції нижніх молярів, основним показником якого є невисокі частоти чотиригорбикових перших нижніх молярів (до 10 %), і дуже низькі значення "східних" ознак: лопатоподібних різців — до 10 % дистального гребеня тригоніда — до 5— 6 %, колінчастої складки метаконіда — до 10 %. Таке поєднання одонтологічних характеристик притаманне литовцям, частині латишів, більшості білорусів, росіянам центральних та південних областей Європейської частини Російської Федерації та ін.

Носіям південного грацильного типу властиві високі частоти чотиригорбикових перших нижніх молярів (15—20 %) і високі — дистального гребеня тригоніда — до 10— 15 %. Крім того серед них переважають помірні величини горбика Карабеллі (до 30 %). Південний грацильний тип поширений серед етнічних груп Кавказу (азербайджанців, грузинів, чеченців тощо), Балкан (болгарів, македонців, греків та ін.), Передньої та Середньої Азії (йорданців, узбеків, таджиків тощо).

Дерматогліфічні ознаки

Попри індивідуальний характер папілярних узорів долоні та пальців, у міжгруповому розподілі цих характеристик простежуються певні закономірності. Це перше за все стосується нашого типу узорів і, відповідно, дельтового індексу. Так, європейцям і африканцям властиві відносно невисокі значення DІ10, що зумовлено збільшенням кількості дуг і зменшенням

завитків та величини дельтового індексу характеризують корінне населення А і Америки, Австралії та Океанії.

Аналіз географічного розподілу цієї ознаки на Європейському континенті показав, що її величина збільшується з півночі на південь і з заходу на схід. Зокрема, низькі значення $D|10$ (близько 11—12) притаманні етнічним групам Скандинавії, Великої Британії, Німеччини, півночі Східної Європи, відносно високі (13—14) — Поволжя.

Міжгрупові відмінності простежуються і в розподілі інших дерматогліфічних ознак. Наприклад, європейцям характерне відносно високе, а азійцям — низьке розташування головних ліній долоні А, В, С, D, що вплинуло на величину індексу Каммінса. Крім того, європейцям властиві вищі, ніж азійцям, відсотки узорів на гіпотенарі й додаткових міжпальцевих узорів і, навпаки, нижчі — осьових карпальних трирадіусів.

За даними Г. Вайльдера, Г. Каммінса та ін., за частотою узорів на гіпотенарі індіанці Америки (3,7—20,5 %) близькі до етнічних груп Центральної та Північної Азії, а негри Африки (10,9—39,6 %) — до європейців.

Гематологічні ознаки

Численними дослідженнями засвідчена нерівномірність розподілу груп крові системи АБО серед населення земної кулі. Так, група 0 (I) різко переважає в індіанців південного заходу США та Південної Америки (до 100 %) і досить часто трапляється в аборигенів Австралії (на північному сході континенту — до 80—90 %). Група А (II) поширена на Європейському континенті, в Австралії та Океанії, досягаючи світового максимуму серед полінезійців острова Таїті (близько 60 %). В африканських народів вона не перевищує 20 %. Відносно високі відсотки групи В (III) властиві населенню Центральної та Південно-Східної Азії (20—30 %). Група АВ (IV) загалом рідко трапляється серед народів земної кулі і цілком відсутня в індіанців Америки.

Система MN. Близько половини жителів Євразії та Східної Африки мають обидва фактори — M і N, а в іншій половині вони розподілені приблизно порівну. В індіанців Південної Америки переважає група M, яка сягає 85 %. Що ж до людності Західної Африки, аборигенів Австралії та папуасів Нової Гвінеї, то в них, навпаки, переважає антиген N. До того ж у пігмеїв Нової Гвінеї група M відсутня взагалі.

Система резус. Різке переважання резус-позитивності властиве населенню Центральної, Східної та Південно-Східної Азії (монголам, китайцям, японцям та ін.), індіанцям Америки,

аборигенам Австралії, мешканцям Полінезії, де частота антигена D зазвичай перевищує 80 %, а в деяких випадках сягає 100 %. У Південній, Південно-Західній Азії та Африці (південніше Сахари) його концентрація знижується до 70—80 %; ще нижча вона в Північній Африці та на Європейському континенті.

Середня кількість резус-негативних осіб у Європі складає приблизно 15 %. Світовий максимум цієї ознаки (40— 50 %) властивий баскам — невеликій за чисельністю етнічній групі, що мешкає в Північно-Західній Іспанії та Південно-Східній Франції.

Дієго-фактор найчастіше трапляється в індіанців Південної Америки (до 40 %), значно рідше — Північної Америки (5— 10 %), дуже рідко — серед етнічних груп Східної та Південно-Східної Азії. Він відсутній в Європі, Африці, Центральній Азії, Австралії та Океанії.

ЗАГАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО РАСИ

Головні принципи расових класифікацій

Серед сучасного населення земної кулі розрізняють окремі таксономічні підрозділи, яким властиве певне сполучення спадкових ознак фізичної будови (генофонд). Починаючи з першої половини ХІХ ст. ці підрозділи позначаються термінами "раса", "географічна раса", "расовий комплекс", "расовий тип" і т. п. Загалом раси — це великі групи людей, об'єднані спільністю походження та комплексом подібних морфологічних рис. Останнім часом для характеристики рас дедалі ширше застосовуються також деякі фізіологічні ознаки (групи крові та ін.).

Усі сучасні расові класифікації базуються на ієрархічному принципі: кілька основних — великих — рас діляться на малі раси та антропологічні типи. При визначенні їхньої кількості беруться до уваги межі поширення, спільність походження та ступінь морфологічної схожості певних комплексів фізичної будови. Загальноприйнятою є теза про таксономічну нерівноцінність расових ознак: з-поміж них виділяють давні, які охоплюють великі ареали

(наприклад, кучеряве волосся у Тропічній Африці, різко виступаючий ніс у Європі, Західній Азії), та пізні, котрі характеризуються "мозаїчною" мінливістю.

Значний вплив на розвиток расознавства мала класифікація, запропонована Й. Денікером у 1902 р. Він виділив шість великих груп (стовбурів), які включають 29 локальних (малих) рас (табл. 19). Класифікація французького вченого побудована на суто морфологічних принципах (причому найбільш цінними ознаками він вважав форму волосся та колір шкіри). Це її перевага й недолік одночасно: з одного боку, на відміну від своїх

попередників Денікер цілком відмовився від етнографічних, лінгвістичних чи психологічних характеристик, а з іншого — недостатньо враховував роль географічного фактора, що й призвело до певних прорахунків; наприклад, негроїдні австралійці потрапили до однієї групи з європеоїдними асирійцями.

Подальший розвиток расознавства пов'язаний з утвердженням еволюційного принципу, за яким сучасні расові комплекси виникли на різних етапах історичного розвитку людства. Одним із перших його застосував нідерландський мандрівник і вчений Штратц (1904). Розділивши раси на давні — "протоморфні", перехідні — "метаморфні" та пізні — "архіморфні", він відніс до протоморфних бушменів, негрів, негритосів, полінезійців, частину американських індіанців; до метаморфних — "жовто-світлошкірі" народи Східної Європи й Західного Сибіру й "чорно-світлошкірі" Індії та Індокитаю; до архіморфних — більшість сучасних європеоїдів, монголоїдів і негроїдів.

Еволюційний принцип був розвинутий Е. Ейкштедтом (1934), який розділив людство на три великі групи — лейкодермів (світлошкірих), ксантодермів (жовтошкірих) та меланодермів (чорношкірих), виокремивши в їхніх межах головні расові комплекси ("кола рас"): ізольовані "бічні" раси, що відділилися ще на ранніх етапах расоутворення; "перехідні", котрі поєднують риси кількох рас; і так звані "своєрідні", які ухиляються від головного расового стовбура .

На думку фахівців, схема Ейкштедта загалом досить вдало поєднує морфологічні, географічні та еволюційні підходи до расової систематики. На близьких принципах базуються також класифікації В. Бунака (1956) та Г. Дебеця (1958). Вони мають вигляд еволюційних куща й дерева. Обом схемам властива потрібна ієрархія: стовбур, з якого ростуть великі гілки (сучасні великі чи архаїчні малі раси, що у свою чергу розгалужуються на менші малі раси чи антропологічні типи). Переплетіння гілок на схемі Г. Дебеця, за автором, відбиває процеси змішування у расотворенні.

Великого поширення у фаховій, навчальній та науково-популярній літературі набула расова класифікація московських учених Я. Роеїнського та М. Левіна, вперше вміщена ними у підручнику "Антропология" (1955). Тут виділено три великі раси: екваторіальна, або австрало-негроїдна; євразійська, або європеоїдна; азійсько-американська, або монголоїдна, в рамках яких виокремлюються малі раси. Так, євразійська раса складається з атлантико-балтійської, середньоєвропейської, індо-середземноморської, біломоро-балтійської та

балкано-кавказької; екваторіальна — з бушменської, негрільської, негрської, меланезійської, ведоїдної, австралійської; азійськоамериканська — з північноазійської, арктичної, далекосхідної, південноазійської, американської. Між євразійською й екваторіальними расами розміщуються "перехідні" — південноіндійська та ефіопська, між євразійською та азійсько-американською — південносибірська та уральська, між екваторіальною й азійсько-американською — курильська та полінезійська. В основі даної класифікації лежать географічний, морфологічний і частково еволюційний принципи. Вона зручна й доступна для сприймання, однак значно поступається тим, які повніше враховують ієрархію расових комплексів.

Попри розмаїття расових класифікацій, перелік котрих можна було б продовжити, між ними є багато спільного. Як правило, вони розрізняють три великі угруповання: європеоїдів (лейкохроїдів, кавказоїдів, євразійців), що поділяються на світло- й темнопігментовані варіанти; монголоїдів (ксантохроїдів, азійсько-американську расу) з далекосхідними, північно-, південноазійськими, американоїдним та ескімосоїдним типами; негроїдів (меланхроїдів, екваторіальну, або негро-австралоїдну, расу) із власне негроїдним, бушменським, австралійським, меланезійським і пігмейським, чи негрільським, типами. До рангу самостійних або змішаних рас часто потрапляють ефіопська (східноафриканська), ведоїдна, дравідська (південноіндійська), айнська (курильська), полінезійська, уральська та південносибірська. Малі раси, кількість яких у різних класифікаціях коливається здебільшого від 20 до 30, розділяються на антропологічні типи, а ті у свою чергу — на популяції, тобто ареальні групи людей, пов'язані між собою спільністю походження. Усі сучасні вчені дотримуються видової єдності людства, розглядаючи раси як таксономічні одиниці виду Homo sapiens. Підкреслюється, що в його рамках раси вільно схрещуються між собою й дають плодюче потомство.

Коротка морфологічна характеристика основних расових груп

Майже половину населення земної кулі охоплює велика європеоїдна раса. Вона характеризується світлим або трохи смуглявим кольором шкіри; світлим, змішаним і темним забарвленням очей; м'яким, здебільшого прямим чи хвилястим, рідше — кучерявим волоссям, колір якого варіює від світлих до темних відтінків; вузьким прямим, опуклим або ввігнутих носом із середнім чи високим переніссям; вузьким або середнім за шириною лицем, добре або середньо профільованим як у горизонтальній, так і у вертикальній

площинах. Складка верхньої повіки досить розвинута у північних групах і майже відсутня на півдні Європи; епікантус трапляється рідко, головним чином на півночі та на сході ареалу даного расового комплексу. Третинний волосяний покрив виражений добре або середньо. Зріст варіює від дуже високого до середнього, пропорціям тіла властива мезоморфія. Лопатоподібні різці, як правило, відсутні або не перевищують 5—7 %. Дельтовий індекс низький.

Основним ареалом проживання носіїв великої європеїдної раси до географічних відкриттів кінця XV — XVI ст. була територія Європи, Північної Африки, Передньої та Центральної Азії. Тепер ця раса широко представлена також на Американському континенті (особливо в Північній Америці), у Сибіру й на Далекому Сході, в Австралії та в Південній Африці.

Велика монголоїдна раса, риси котрої властиві приблизно чверті населення земної кулі, характеризується смуглявою шкірою жовтуватих відтінків; темним, іноді чорним, із синюватим вилицком, жорстким прямим, іноді хвилястим волоссям; здебільшого плескатим обличчям із помітно виступаючими вилицями; досить вузьким носом із невисоким або середнім за висотою переніссям; добре вираженими складкою верхньої повіки та епікантусом, який в окремих групах властивий 90—95 % носіїв цієї раси; слабо розвинутою бородою й майже повністю відсутнім третинним волосяним покривом на тілі; середньою товщиною губ; в основному середнім зростом; дуже високим відсотком лопатоподібних різців (до 80—90 %) і завиткових узорів на кінчиках пальців. У американських індіанців, особливо на півночі континенту, ніс виступає досить сильно, а епікантус трапляється рідко. Монголоїдна раса поширена у Центральній, Північно-Східній і Південно-Східній Азії, а також в Америці.

Велика негроїдна раса, яка охоплює менше 10 % населення земної кулі, визначається темним (від брунатно-жовтуватого до жовто-бурого) кольором шкіри; карими, широко відкритими очима. Форма волосся — від дуже кучерявого до хвилястого, ніс дуже широкий з середньовисоким та низьким переніссям. Обличчя здебільшого вузьке або середнє за шириною, губи товсті, зубний відділ обох щелеп виступає вперед (альвеолярний прогнатизм); горизонтальне профілювання обличчя середнє або сильне; складка верхньої повіки розвинута слабо; епікантус у дорослих, як правило, відсутній. Зріст варіює від дуже високого до дуже низького. Крім того, між африканськими й австрало-Тихоокеанськими

популяціями спостерігаються значні відмінності в частоті лопатоподібних форм верхніх різців і величині дельтового індексу.

В минулому негроїдна раса була поширена в Африці південніше Сахари, в Азії (на Зондських та Філіппінських островах), у Меланезії, Австралії, Новій Зеландії й Тасманії. В ХІХ ст. тасманійці були повністю винищені англійськими колонізаторами. Внаслідок работоргівлі великі групи негрів — вихідців з Африки нині мешкають на Американському континенті.

Співвідношення расових, етнічних та лінгвістичних характеристик

Поняття "популяція", "раса", "етнос" мають одну спільну ознаку — єдність ареалу, яка принаймні існувала в минулому. Ця єдність стимулює активний обмін інформацією (генетичною — через шлюби, культурною — шляхом спілкування), сприяючи виробленню спільного генофонду й відносної одноманітності мовних і культурних характеристик.
Наслідком цих процесів є певні паралелі між фізичним типом та етнічними рисами, які на побутовому рівні сприяють утвердженню думки про внутрішній причинний зв'язок між зовнішністю людей та їхньою національністю.

Палеоантропологічні дані свідчать про те, що на ранніх етапах розвитку людського суспільства найдавніші етнічні спільності — роди і племена — за своїми фізичними рисами могли бути доволі однорідними. Однак безперервні міграції, які стали дуже інтенсивними вже в добу неоліту (VI— IV тис. до н. е.), сприяли активному змішуванню людських колективів, що спричинювало зміни в їхньому генофонді. Особливого розмаху метисація набула після Великих географічних відкриттів. Це привело до того, що нині межі расових та етнічних угруповань здебільшого не збігаються.

Сучасні етноси, як правило (хоча й не завжди), однорідні на рівні великих рас, рідше малих, дуже рідко — антропологічних типів. Наприклад, більшість європейських народів належить до однієї великої раси — європеоїдної. Однак в антропологічному складі французів, німців, італійців, поляків тощо виокремлюються різні морфологічні варіанти, які суттєво відрізняються між собою. Так, у Південно-Західній Франції поширені риси індо-середземноморської, у Південно-Східній — альпійської, у Північно-Західній — атланто-балтійської рас (типів).

Ще кращою ілюстрацією тези про незбіг етнічних і расових характеристик є американський народ: незалежно від кольору шкіри чи, скажімо, форми волосся всі

громадяни США — нащадки європейських колоністів, корінних жителів континенту й африканських невільників — мають однакову національну самосвідомість: американець.

Схожі закономірності простежуються й при зіставленні лінгвістичних та антропологічних класифікацій народів світу. В деяких випадках (особливо на рівні великих рас та мовних сімей) між ними справді можна провести доволі чіткі паралелі. Наприклад, більшість негроїдів Африки розмовляє мовами нігерійсько-кордофанської, а більшість монголоїдів. Азії — китайсько-тибетської мовних сімей. Однак мовна спорідненість ще не є запорукою схожості морфофізіологічних ознак.

Цю тезу можна проілюструвати прикладом з тюркомовними народами: деякі з них характеризуються яскраво вираженими монголоїдними рисами (якути), інші належать до південних європеїдів (азербайджанці, гагаузи), ще одні — до перехідних типів, що склались у процесі взаємодії кількох антропологічних компонентів (казахи, чуваші та ін.).

Отже, між расою, етносом і мовою немає внутрішнього причинного зв'язку. Є французький народ, але не існує "французької раси", є германські, слов'янські, тюркські мови, але немає "германської", "слов'янської" чи тюркської рас.

АНТРОПОЛОГІЧНА СТРУКТУРА

НАСЕЛЕННЯ ЗЕМНОЇ КУЛІ

Європа

Це — область поширення різновидів великої європеїдної раси, які, на думку багатьох фахівців, у загальних рисах склалися ще в добу неоліту (VI— II тис. до н. е.). Хоча сучасна європейська людність має вкрай мішаний характер, у розподілі деяких антропологічних ознак на континенті все ж можна простежити певні закономірності. Це насамперед стосується пігментації. Ще Томас Гекслі, вказавши, що північним європеїдам властиві світлі, а південним — темні відтінки забарвлення очей та волосся, розділив європейців на "ксантохроїв" і "меланхроїв". Крім того, з півночі на південь, з одного боку, поступово зростає кількість людей із хвилястим волоссям, посилюється розвиток третинного волосяного покриву, частіше трапляються смугляві відтінки шкіри, а з іншого — зменшується кількість осіб із увігнутою спинкою носа та з послабленим розвитком складки верхньої повіки. Крім того, північні європеїди масивніші за південних і мають нижчі очні орбіти.

Одну з перших спроб класифікувати населення Європи зробив американський антрополог /. Ріплей (1899). Він виділив тут три раси: тевтонську (високорослу,

світлопигментовану, доліхокефальну), поширену на півночі континенту; альпійську (середнього зросту, брахікефальну, більш темнооку й темноволосу), локалізовану в центральних, головним чином гірських, регіонах; середземноморську (темнопигментовану, середнього зросту, доліхокефальну), що складає більшість населення Південної Франції, Південної Італії, Сицилії, Сардинії тощо.

Майже одночасно з'явилася класифікація Й. Денікера (див. табл. 19), який виокремив у Європі шість основних рас:

1) північну (зріст 173 см, доліхокефалія, світла пігментація), до якої близька другорядна підпівнічна раса (мезокефалія, дещо увігнута спинка носа), поширена на півночі Німеччини, у Фінляндії, Латвії, Литві;

2) східну, яка характеризується низьким зростом (154— 163 см), брахікефалією, світлою пігментацією, увігнутою спинкою носа; ареалом цієї раси, до якої близька другорядна надвіслянська (мезокефальні низькорослі блондини), є Східна Європа;

3) іберійсько-острівну (довгоголова, темноволоса, зріст 161 — 162 см), поширену на Піренейському півострові, в Південній Італії, на Корсиці, Сардинії, Сицилії;

4) західну (зріст 163— 165 см, брахікефалія, відносно темна пігментація), локалізовану в деяких центральних, переважно гірських, регіонах Європи;

5) середземноморську (темноволоса, доліхокефальна, зріст 166 см), розселену вздовж морської лінії від Гібралтару до гирла річки Тібр;

6) адриатичну, або динарську (темноволоса, брахікефальна, зріст (168— 172 см), властиву населенню східного берега Адриатичного моря та півночі Балканського півострова; до неї, на думку автора, близька другорядна, нижча на зріст, темноволоса й брахікефальна піадріатична раса (Центральна Європа).

Більшість сучасних дослідників дотримується менш деталізованої схеми, виділяючи в Європі п'ять головних рас (або груп типів): атланти-балтійську, біломоро-балтійську (північні європеїди), індосередземноморську, балкано-кавказьку (південні європеїди), перехідну середньоєвропейську, тотожну альпійській та східній расам Ріплея й Денікера.

Атланти-балтійська раса локалізується на півночі Західної та Східної Європи. Вона представлена серед норвежців, шведів, шотландців, ісландців, данців, німців, фінів, естонців, латишів, литовців, поляків, росіян, білорусів. Крім того, її варіанти простежуються у Північній Франції та Італії. Носії атланти-балтійського комплексу ознак високі на зріст (вище 170 см),

світлопігментовані (до 75 % світлооких і 50 % світловолосих). Волосся м'яке, широкохвилясте і пряме; третинний волосяний покрив розвинутий помірно. Головний показник — на межі долихо- й мезокефалії. Ніс прямий, вузький, із високим переніссям; обличчя здебільшого вузьке або середнє за шириною, однак на півночі Німеччини фіксується широколиций варіант із тенденцією до сплюснення обличчя. На думку М. Чебоксарова, це свідчить про вплив дуже давнього монголоїдного компонента, витоки котрого сягають неолітичної доби.

У багатьох регіонах Північної Європи наведені ознаки тісно переплітаються з рисами біломоро-балтійської раси, поширеної серед північних росіян, литовців, латишів, естонців, північних білорусів, карелів, комі-зирян та ін. Це найбільш депігментована група антропологічних типів. Порівняно з попередньою вона характеризується також меншим зростом, слабшим розвитком третинного волосяного покриву, тенденцією до брахікефалії, ширшим і нижчим обличчям із коротким носом, який нерідко має увігнуту спинку (до 30—40 %). Висловлювалось припущення, що носії цих рис у минулому широко розселилися не лише на півночі Східної Європи, а й у центральних і західних регіонах Європейського континенту (В. Бунак).

Найчисельнішою в Європі нині є середньоевропейська раса, яка обіймає величезну територію від Атлантичного океану на заході до Волги на сході (так званий "пояс шатенів"). Її різновиди представлені серед німців, чехів, словаків, поляків, австрійців, росіян, українців, котрим загалом властиві мішаний, іноді — досить темний колір очей, пряме і хвилясте волосся, переважання брахікефалії, середні розміри обличчя, помірний розвиток третинного волосяного покриву. Ніс здебільшого прямий, перенісся високе. Зріст, як правило, середній. У деяких регіонах півдня й південного сходу європейської частини Росії й особливо в Україні відчувається значний вплив понтійського (південноєвропеїдного) темнопігментованого компонента. Крім того, в Поволжі й Приураллі помітна домішка монголоїдних рис, що виявляється у збільшенні діаметра вилиць, інтенсивнішому розвитку складки верхньої повіки, появі епікантуса.

Індо-середземноморська раса в Європі поширена серед іспанців і португальців, південно-західних французів, італійців, південних греків. Їй притаманні смуглявий колір шкіри, темне хвилясте волосся, здебільшого карі очі (хоча в окремих групах змішані відтінки складають 10—25 %), прямий і вузький ніс із високим переніссям, середній розвиток

третинного волосяного покриву, доліхоабо мезокефалія, переважно середній зріст. Складка верхньої повіки розвинута слабо, епікантус відсутній. Пропорції тіла часто лептосомні.

Так само темнопігментованою є балкано-кавказька раса, поширена головним чином серед етнічних груп гірського поясу Європи (Альпи, Балкани, Карпати). Вона визначається також брахікефалією, хвилястим волоссям, широким обличчям із сильно випнутим носом (часто з опуклою спинкою), значним розвитком третинного волосяного покриву, високим зростом.

Крім наведених вище груп антропологічних типів, деякі фахівці виділяють в Європі ще одну — лопарську расу, носіями якої нині є лопарі (саами). Характерними рисами цієї невеликої етнічної групи, що займає схід Скандинавії та Кольський півострів, є світла шкіра із смуглявими відтінками, м'яке, пряме або широкохвилясте темне волосся, здебільшого темне забарвлення очей (змішані відтінки їх складають приблизно 30— 40 %), слабкий розвиток третинного волосяного покриву, великі розміри голови, низьке обличчя, короткий ніс із широкими крилами, низький зріст (у середньому 155— 156 см), приземкуватість, короткі ноги й довгі руки. Своєрідність зовнішнього вигляду лопарів — нащадків дуже давнього населення Північної Європи — настільки вразила Франсуа Берньє, що він надав їм ранг великої раси. Нагадаємо, що й Бюффон дотримувався схожих поглядів.

В антропологічній літературі можна також натрапити на опис так званоїпалеоевропейської раси, осередки котрої розкидані на Британських островах (особливо в Ірландії), в Бельгії, Центральній Німеччині, Скандинавії та в інших регіонах. Носіям цього комплексу властиві високий зріст, широкі плечі, розвинута грудна клітка, висока голова, широкий і високий лоб із сильно розвинутим надбрів'ям, дещо сплющене обличчя із середнім або великим носом (його спинка має пряму або ввігнуту форму), широкою й високою нижньою щелепою з випнутим підборіддям. Третинний волосяний покрив на обличчі й на тілі розвинутий середньо. Очі світлі (нерідко із блакитним відтінком) або змішаного забарвлення. Колір шкіри дуже світлий, із веснянками.

Схожі морфологічні риси, більшість яких була властива верхньопалеолітичному й мезолітичному населенню Європи, представлені також у гірських регіонах Балкан (особливо в Чорногорії), Кавказу, рідше — Карпат, де вони відрізняються темнішою пігментацією й опуклою спинкою носа. За даними палеоантропології, ще в III— II тис. до н. е. вони були поширеними серед скотарсько-землеробських племен степової зони Євразії.

Азія

Населення цього величезного континенту нині включає представників усіх трьох великих рас, однак чисельно переважають монголоїди. Палеоантропологічні знахідки свідчать про те, що антропологічні типи основного ареалу великої монголоїдної раси (Центральна та Східна Азія) загалом склалися принаймні в добу неоліту. Помічено, що в міжгруповому розподілі деяких ознак людності Азії простежуються певні закономірності. Так, забарвлення волосся темнішає із заходу на схід, а пігментація шкіри посилюється в напрямі екватора. На півдні Азії частіше трапляється хвилясте волосся й рідше — сплюснені обличчя та епікантус.

Більшість сучасних дослідників розрізняють дві гілки "класичних" монголоїдів: тихоокеанську, яка охоплює далекосхідну й південноазійську раси, та північну (північноазійська та арктична раси).

Далекосхідна раса переважає серед китайців і корейців. Вона характеризується прямим жорстким дуже темним волоссям, темним забарвленням очей, високим плескатим середнім за шириною обличчям, досить довгим носом із прямою спинкою, який слабо або помірно виступає з площини обличчя, розвинутою складкою верхньої повіки, наявністю епікантуса (який властивий близько 70 % дорослих осіб), високим мезокефальним черепом, середнім розвитком третинного волосяного покриву й середнім зростом. Особливий варіант далекосхідної раси представлений серед японців. їм притаманні сильніший розвиток третинного волосяного покриву, хвилясте волосся, товсті губи, менший зріст. Це дає підстави вважати, що у формуванні їхнього антропологічного типу брали участь морфологічні компоненти тихоокеанського походження (М. Левін).

Південноазійська раса поширена на півдні Китаю (південні китайці, мяо, яо та ін.), в Індокитаї (в'єтнамці, сіамці тощо), на Зондських островах (яванці, зондці та ін.) і в суміжних регіонах. Вирізняється темнішим кольором шкіри, ніж попередня. Череп невеликих розмірів, відносно широкий, лоб опуклий. Обличчя досить низьке, менш плескате, епікантус трапляється рідше (15—50 %), губи овстіші, ніс ширший, зріст невисокий. Деякі фахівці (зокрема Я. Рогінський, М. Левін) вважали, що південноазійська раса є перехідною між монголоїдними та австралоїдними типами.

Північні монголоїди займають величезну територію від Єнісею на заході до арктичного й тихоокеанського узбережжя на сході, однак їхня загальна чисельність є невисокою.

Північноазіпська мала раса представлена багатьма корінними народами Сибіру, Монголії, Північного Китаю: евенками, якутами, бурятами, халха-монголами та ін. Її риси: пряме жорстке, іноді — досить м'яке волосся чорного або темно-русявого кольору, світліша, ніж в інших монголоїдів, шкіра, темне, нерідко — світло-каре забарвлення райдужної оболонки ока, дуже плоске, високе й широке обличчя. Ніс здебільшого вузький, із низьким переніссям; розріз очей вузький, що пов'язано із сильним розвитком складки верхньої повіки й епікантуса (50— 80 %); губи тонкі. Зріст середній або невисокий. Дуже цікавим є поєднання різних ознак у представників байкальського варіанта цієї раси — північних евенків, юкагірів та ін. З одного боку, вони характеризуються яскраво вираженими монголоїдними рисами будови обличчя, з іншого — мають найсвітлішу серед монголоїдів пігментацію (світла шкіра, до 40—50 % мішаних відтінків забарвлення райдужини очей).

Арктична раса в Азії поширена на Чукотському півострові та в деяких суміжних регіонах серед чукчів, ескімосів, коряків та ін. До її характеристик належать пряме жорстке темне, як у тихоокеанських монголоїдів, волосся, карі очі; обличчя менш плоске, часто прогнатне; ширина вилиць помірна; епікантус трапляється рідше (від 30 до 50 %); ніс довший, ніж у представників північноазійської раси, перенісся вище. Зріст загалом невисокий, тіло й руки коротші, ноги довші, грудна клітка округліша.

Значні контингенти корінного населення Азії входять до великої європеїдної раси, представленої багатьма різновидами індо-серед-земноморської та балкано-кавказької групи типів. Перша з них поширена серед арабів Близького Сходу й Аравійського півострова, азербайджанців Східного Закавказзя, курдів і персів Ірану, белуджів Пакистану, афганців-патанів Афганістану, туркменів, таджиків та узбеків Середньої Азії, сикхів, пенджабців Індії та ін. друга — серед вірменів, грузинів, осетинів Кавказу, турків та асирійців Передньої Азії та ін. Крім того, великі групи європеїдної людності Східної Європи (особливо росіян) нині мешкають у Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані.

На північному заході Азійського континенту, де здавна стикалися хвилі монголоїдного та європеїдного населення, поширені перехідні — уральська й південносибірська раси.

Уральська раса простежується в Приураллі, Заураллі й Західному Сибіру. Для неї характерні світлий колір шкіри, темне або темнорусяве пряме чи широкохвилясте, часто досить м'яке волосся, здебільшого мішані відтінки забарвлення очей (60—70%), невелике відносно широке, низьке, помірно сплюснене обличчя. Ніс прямий бо з увігнутою спинкою,

нерідко з піднятим кінчиком; епікантус трапляється відносно рідко (10—30%); товщина губ середня. Третинний волосяний покрив розвинутий досить слабо. Зріст середній або низький. Наведене сполучення ознак притаманне хантам, мансі, селькупам, сибірським татарам. Крім того, воно в більш чи менш вираженій формі простежується серед башкирів, удмуртів, марійців, окремих етнічних груп Алтаю.

Ареал південносибірської раси — степи Казахстану, гірські райони Тянь-Шаню, Алтайсько-Саянське нагір'я. Їй властива світла або смуглява шкіра; волосся здебільшого пряме, жорстке, трохи темніше, ніж у представників уральських типів; забарвлення очей, як правило, мішане. Обличчя досить високе й широке, ніс із прямою, іноді опуклою спинкою; епікантус трапляється порівняно рідко; форма голови брахікефальна. Зріст середній.

За ступенем вираженості європеїдних та монголоїдних ознак у межах уральської раси розрізняють кілька варіантів. Найєвропеїдніший з них представлений уйгурами (нащадками стародавнього європеїдного населення Центральної Азії), найбільш монголоїдний — киргизами. Проміжне становище між цими групами займають казахи.

У Південній Індії, у Шрі-Ланці, на півострові Малакка й деяких островах Індонезії поширена ведоїдна раса, що її часто розглядають як грацильний варіант австралоїдів. Носіям даного комплексу ознак (ведам, гілеменам, мунда, тоалам, малангам та ін.) властиві помірно темні відтінки шкіри, густе чорне хвилясте волосся, товсті або середні за товщиною губи, помірний прогнатизм, середня ширина носа; слабкий третинний волосяний покрив. Зріст середній або низький. За палеоантропологічними матеріалами, в минулому ведоїдні типи були поширені значно більше, ніж тепер.

В окремих регіонах півострова Малакка, на Філіппінських та Андаманських островах поширена ще одна австралоїдна раса — меланезійська, що складається принаймні з чотирьох варіантів. Так, андаманці, аета з філіппінського острова Лусон і семанги — мешканці Малакки належать до пігмейського (негритоського) типу, головними ознаками котрого є дуже низький зріст (близько 145—150 см), темні шкіра, очі й так само темне кучеряве волосся, відносно слабкий розвиток третинного волосяного покриву, широкий ніс, помірний прогнатизм.

Проміжне становище між європеїдними індо-середземно-морськими та австралоїдними ведоїдними типами займає південноіндійська, або дравідська раса (таміли, телуги та інші етнічні групи півдня Індостану), якій властиве таке поєднання ознак: темна

шкіра з коричневим відтінком, хвилясте, трохи кучеряве темне волосся, карі очі, слабкий або середній розвиток третинного волосяного покриву, середній або невисокий зріст, середньої ширини обличчя з досить широким, але значно вузьким, ніж у негроїдів Африки та австралійців, носом.

Своєрідними рисами зовнішності визначаються айни — давні мешканці Японських островів, Курил і Сахаліну (нині локалізовані на Півночі японського острова Хоккайдо).

На думку вчених, айнська, або курильська, раса утворилася в результаті взаємодії монголоїдного й тихоокеанського морфологічного компонентів. Із монголоїдами айнів зближують плескате обличчя, наявність епікантуса, жорсткість волосся, із австралоїдами та полінезійцями — досить смуглява шкіра, товсті губи, відносно широкий ніс, хвиляста форма волосся, значний розвиток третинного волосяного покриву. Цікаво, що айни займають ізольоване становище з-поміж етнічних груп Азії не тільки за своїм фізичним типом, а й за мовою та культурою. Незначна домішка курильської раси відзначена лише в нивхів, ульчіві, деяких інших народів Нижнього Приамур'я й острова Сахалін.

Америка

Переважну більшість сучасного населення цього континенту становлять нащадки європейських колоністів — носіїв великої європеїдної раси. Крім того, тут проживають близько 50 млн. негрів, предки котрих завозилися работоргівцями з Африки (в основному з Гвінейського узбережжя та з Анголи). Великі групи людності Центральної й Південної Америки представлені іспано-ндіанськими й португало-ндіанськими метисами, а також мулатами. Що ж до корінних жителів континенту — індіанців та ескімосів, то чисельно вони значно поступаються іншим етнічним і расовим групам.

До появи європейців (кінець XV ст.) понад 90% індіанців Америки зосереджувалися в гірських областях Південних Кордильєрів, на півострові Юкатан і в Андах, де склалися високорозвинуті землеробські цивілізації та виникли ранньокласові держави ацтеків, майя та інків. Всі інші регіони заселялися малочисельними племенами, які займалися мисливством, рибальством і збиральництвом. У процесі європейської колонізації багато індіанських народів були повністю знищені, а чисельність інших значно скоротилася. В наші дні їхня етнічна самобутність і расовий тип найкраще збереглися в середовищі великих індіанських народностей півдня Мексики й Андської зони, а також маленьких племен, ізольованих від зовнішнього світу у важкодоступних тропічних лісах басейнів річок Амазонка й Оріноко.

Окремі групи індіанців мешкають у Північній Америці, де вони, як правило, витіснені в резервації.

Ескімоси заселяють арктичне узбережжя й острови Канади і Гренландії.

Що ж до сучасних фахівців, то вони здебільшого обмежуються виділенням однієї малої раси — американської (різновиду великої монголоїдної раси). З азіатськими монголоїдами її зближують жов- тувато-бурий колір шкіри, пряме жорстке чорне волосся, карі очі, слабкий розвиток третинного волосяного покриву, помітне виступання вилиць, високі очні орбіти, добре або середньо розвинута складка верхньої повіки, високий відсоток лопатоподібних різців і завиткових узорів на кінчиках пальців. Разом із цим у них досить рідко трапляється епікантус (лише в окремих популяціях досягаючи 10 %). Чи не найхарактернішою рисою зовнішності представників багатьох місцевих племен, особливо північноамериканських, є різко випнутий ніс, який надає їм схожості з європейцями.

В антропологічній літературі неодноразово зазначалися також деякі екваторіальні особливості окремих груп корінних жителів Америки: досить темна шкіра (племена Каліфорнії та Арізони), хвилясте волосся (індіанці бакаїрі басейну Амазонки), значний розвиток третинного волосяного покриву (індіанці сіріоно — мешканці півдня континенту), прогнатизм і досить великі розміри зубів (населення багатьох регіонів Америки).

Що ж стосується ескімосів, то вони є типовими представниками арктичної раси.

Африка

В антропологічному складі корінного населення Африки виокремлюються такі малі раси: індо-середземноморська, поширена на північ від Сахари; негрська, властива мешканцям Судану, центральних регіонів й більшої частини півдня континенту; негрільська, що трапляється у тропічних лісах басейну р. Конго; бушменська — на південному заході — й ефіопська, яка охоплює більшість населення Сомалійського півострова та Ефіопського нагір'я.

Риси індо-середземноморської раси — однієї з гілок південних європеїдів — представлені серед землеробської арабської людності й кочових берберських племен, яких античні джерела називали "лівійцями". Між цими групами відзначені певні відмінності: бербери трішки нижчі на зріст, який у кабілів становить близько 165 см, більш широколиці. Крім того, вони характеризуються переважанням прямої спинки носа, яка в арабів часто має випуклу форму, й наявністю світлоокого й відносно світловолового компонента, походження котрого не з'ясовано. Припускають, що його могли принести вандалі — -германське плем'я,

що вторглося в Північну Африку під час Великого переселення народів. Однак ще на давньоєгипетських фресках траплялися зображення світлооких "лівійців".

Цікаві дані були отримані під час вивчення антропологічного складу сучасного населення Канарських островів, яке характеризується середнім зростом (близько 165 см) й дуже широким обличчям — ширшим, ніж в іспанців, арабів та берберів. За цією ознакою воно близьке до гуанчів — жителів островів, яких уперше побачили португальці, відкривши Канари на початку XIV ст. За даними палеоантропології, серед гуанчів виокремлювалося два типи — вузьколиций, властивий індо-середземноморцям, та широколиций, з розвинутими надбрівними дугами та низькими орбітами, схожий з мезолітичними вибірками Північної Африки. Отже, сучасні мешканці Канарських островів, які розмовляють іспанською мовою, успадкували деякі риси своїх попередників — гуанчів, які в свою чергу є нащадками прадавньої людності Африканського континенту.

Негрська раса загалом характеризується темним забарвлення шкіри, волосся та очей, жорстким, спірально закрученим волоссям, високим прямим і опуклим лобом зі слабо розвинутим надбрів'ям. Обличчя дещо сплюснене, вузьке й досить низьке, очні орбіти високі. Ніс широкий, із низьким і сплюсненим переніссям, губи товсті, нижня частина обличчя випнута вперед, тобто прогнатна. Третинний волосяний покрив розвинутий слабо.

Серед представників негроїдної раси розрізняють кілька типів, пов'язаних з кольором шкіри, який варіює від світло-коричневого до темно-шоколадного; рисами обличчя (насамперед товщиною губ та шириною носа) й довжиною тіла, міжгрупова мінливість котрої становить 162— 180 см. Найбільш темношкірі та високорослі групи — суданці й нілоти, що визначаються також меншою довжиною й шириною носа.

Негрільська раса представлена малочисельними пігмейськими племенами. Перші згадки про них містять твори античних авторів — Геродота, Гомера, Гесіода, які приписували їм зріст 50 см (саме слово "пігмей" давньогрецькою означає "лікоть", а ця міра приблизно складає 46 см). Однак знайомство європейців з пігмеями відбулося лише в 70-х роках минулого століття.

За багатьма ознаками (кучерява форма волосся, темний колір волосся та очей) представники негрільської раси близькі до сусідніх негрських груп, відрізняючись від них дуже низьким зростом, ще ширшим носом з опуклою спинкою, який помітно випинається з площини обличчя, сильним розвитком волосяного покриву на обличчі й тілі, дещо світлішою

шкірою. Негрилям властиві також специфічні пропорції тіла, які характеризуються малою довжиною тулуба, короткими ногами й довгими руками. Між негрильською та пегрською расами існує чимало перехідних типів, які сформувалися внаслідок шлюбних контактів.

Деякі вчені прагнули обґрунтувати тезу про існування в минулому "єдиного пігмейського пласту", залишки якого представлені пігмеями Африки, негритосами Південно-Східної Азії та пігмеями Нової Гвінеї. Однак вона не узгоджується з даними дерматогліфіки, які засвідчили істотні відмінності між цими групами за пальцевими узорами й візерунками на міжпальцевих подушечках.

Дуже своєрідний комплекс ознак властивий буїтенській, або койсанській, расі, представленій бушменами і готентотами. Деякі з них (різко виражена кучерявість й мала довжина волосся на голові, слабко виражений третинний волосяний покрив) зближують їх з негрськими популяціями. Поряд із цим, згаданим групам властивий жовтувато-бурий колір шкіри, який у жінок світліший, ніж у чоловіків; відносно низьке дещо сплюснене обличчя, більш сплюснений і менш широкий ніс; зморщеність шкіри обличчя; наявність епікантуса й добре розвинутої складки верхньої повіки, малий зріст — трохи вище 150 см у чоловіків. Жінкам властиве характерне випинання сідниць, пов'язане з жировими відкладеннями (стеатопігія).

В минулому бушменська раса була поширена більше, ніж тепер. Починаючи із XVII ст. її носії були поступово витіснені на південь континенту народами банту. В XIX ст. велику частину бушменів і готентотів знищили європейські колонізатори.

Значні контингенти африканської людності належать до ефіопської раси. Сформувавшись на перетині індо-середземноморських і негрських типів, вона поєднує в собі їхні риси, а саме: темний колір шкіри, відтінки котрого варіюють від світло-коричневого до темношоколадного; темне забарвлення очей і волосся, що має кучеряву або дрібнохвилясту форму; слабкий розвиток третинного волосяного покриву. Обличчя вузьке, ніс здебільшого неширокий, із досить високим переніссям. Губи середньої товщини, прогнатизм виражений слабко. Форма голови, як правило, доліхокефальна. Зріст вищий за середній або високий (165— 174 см), кінцівки видовжені. Різні варіанти цієї раси представлені серед сучасних сомалійських, суданських і кенійських груп.

Особливе місце на антропологічній карті Африки займає населення о. Мадагаскар — мальгаші, фізичний тип яких склався за участю негроїдних груп і популяцій

південноазійського походження, що з'явилися тут у I тис. до н. е. На заході острова переважають негроїдні, в центральних і південних регіонах — монголоїдні риси.

У Південно-Африканській Республіці поряд з негроїдними народами нині мешкають великі групи європеїдів — здебільшого нащадки колишніх колоністів — бурів (голландців) та англійців, а також багато вихідців з Індії та інших азійських країн.

Австралія та Океанія

Переважну більшість сучасного населення Австралії становлять нащадки європейських колоністів. Корінні мешканці — аборигени, загнані у важкодоступні, мало придатні для життя регіони, разом із метисами не перевищують 1 % усієї людності континенту. Аборигени належать до окремої гілки негроїдів — австралійської раси, яка характеризується темно-шоколадним або шоколадно-чорним кольором шкіри (загалом трохи світлішим, ніж у африканських негрів), широкою дрібнохвилястим волоссям (із варіацією забарвлення від коричневого до чорного). В деяких групах, що мешкають у пустелях Західного плато, в дітей часто спостерігається світле, навіть біляве волосся (з віком воно темнішає). Очі темно-карі; їхній розріз широкий, але очне яблуко посаджене дуже глибоко. Обличчя низьке, лоб спадикий, із розвинутими надбрівними дугами. Ніс із середнім чи відносно широким переніссям і дуже широкими крилами. Губи середньої товщини. Щелепи помітно виступають уперед. Підборідковий виступ розвинутий слабо. Форма голови доліхокефальна. Характерною рисою австралійців, яка одразу впадає у вічі, є значний розвиток третинного волосяного покриву на тілі й ще сильніший на обличчі. Зріст середній або високий. На думку багатьох фахівців, австралійська раса є реліктом дуже давньої протоморфної форми, ближчої до вихідного типу людства, ніж усі інші раси. Оселившись на Австралійському континенті ще у верхньому палеоліті, носії даного комплексу ознак в умовах ізоляції зберегли його до наших днів. Деякі вчені надають австралоїдам рангу великої раси, до кола котрих відносять також меланезійців і веддів.

Меланезійська мала раса поширена на Новій Гвінеї та островах Меланезії. Внаслідок ізоляції мешканців цих територій, розділених водними просторами, в її межах виділяють кілька варіантів. Одним із них є папуаський, детально описаний М. Миклухо-Маклаєм. Папуасам Нової Гвінеї властиві темне забарвлення шкіри, очей та волосся, що має спіральну або дрібнохвилясту форму, коротке, досить широке обличчя, великий ніс зі своєрідним гачкоподібним вигином спинки й опущеним кінчиком, помірний розвиток третинного

волосяного покриву, загалом досить низький зріст. Як бачимо, вони помітно відрізняються від своїх сусідів — австралійців.

Що ж до власне меланезійського типу, який переважає серед етнічних груп островів Меланезії (Адміралтейства, Соломонових, Санта-Крус та ін.), то він характеризується помірно кучерявим волоссям, темно-коричневим кольором шкіри, досить широким і прогнатним обличчям із прямою спинкою носа. Схожі риси притаманні негритоським популяціям.

У минулому меланезійська раса була поширена також на о. Тасманія, де на час відкриття його голландським мореплавцем Я. Тасманом у 1642 р. мешкало близько 15 тис. чоловік. На початку ХІХ ст. англійці почали інтенсивно освоювати острів, по-звірячому знищуючи корінне населення. Остання тасманійка — Труганіна — померла в 1876 р. Збереглися зображення й описи тасманійців, які свідчать про темне забарвлення їхньої шкіри, глибоко посаджені карі очі, спіральньо-кучеряве волосся темного кольору, широке обличчя з добре вираженим альвеолярним прогнатизмом, випнутими губами й дуже розвинутими носо-губними борознами. Ці риси не мають аналогій серед аборигенів Австралії.

Ще одна дуже своєрідна раса — полінезійська — поширена в Новій Зеландії, на островах Полінезії та Мікронезії. Вона характеризується світло-коричневим кольором шкіри (часто із жовтуватим відтінком), темним слабкохвилястим або прямим волоссям, темними очима, слабким розвитком третинного волосяного покриву на тілі й середнім — бородами. Обличчя велике, гармонійної будови; вилиці виступають, ніс відносно широкий, губи середні за товщиною. Епікантус трапляється рідко. Зріст здебільшого високий. Через оригінальне поєднання ознак, властиве полінезійцям, їх відносили і до європеоїдів, і до монголоїдів, і до австралоїдів. Нині більшість дослідників схильні вважати їх носіями "пом'якшених" рис австралоїдних і монголоїдних типів.

Лекція 6. Історична антропология України

НАЙДАВНІША ЛЮДНІСТЬ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Найдавніші сліди життєдіяльності людей на теренах України належать до ранньоашельської епохи. Ще кілька десятиліть тому вважалося, що витоки первісних міграцій на її простори слід шукати на південному сході (у Кавказькому регіоні). Однак дослідження багатошарової стоянки біля с. Королеве в Закарпатті, найнижчий шар якої датується часом гюнцького зледеніння (близько 1 млн років тому), істотно змінили ці

уявлення (В. Гладилін). Так, колекція ранньоашельських знахідок з Королеве, яка включає чопери, примітивні ручні рубила, різак тощо, виготовлені з місцевої вулканічної породи, знаходить аналогії серед палеолітичних знарядь Передньої Азії (Убейдія) та Чехії (Бечов). Це підводить до висновку про те, що шляхи первинного заселення території України проходили через Балкани та Центральну Європу. Освоєння людиною українських теренів тривало і в наступну історичну епоху: в Закарпатті, Прикарпатті, Поліссі, Наддніпрянщині, Північно-Західному Причорномор'ї, Криму, Донбасі, Приазов'ї відомо кілька сотень мустьєрських місцезнаходжень. Деякі з них склалися на місцевій ашельській основі, інші пов'язані з черговими хвилями міграцій, що відбулися вже в мустьєрський час (В. Станко).

У 1924— 1925 рр. російський археолог та антрополог Г. Бонч-Осмоловський виявив у гроті Кіік-Коба два неандертальських поховання: дорослого та дитини. Поховання дорослого містилося в центрі житлової площадки у прямокутній ямі, заглибленій у скельну породу. Небіжчик лежав на правому боці, з підігнутими ногами, головою на північний схід. Неподалік знайдено поховання немовляти. Кістки обох скелетів збереглися погано.

На думку сучасних фахівців, поховання дорослого, вочевидь, належало жінці 35—40 років зростом 155— 159 см. У морфологічній будові кістяка простежується чимало архаїчних рис, притаманних «класичним» неандертальцям. Так, будова кисті вказує на те, що людині, похованій у Кіік-Кобі, був властивий не «точний», а «силовий» обхват предметів. «Кіік-кобинець не брав, а охоплював предмет усією кистю і тримав його в кулаці, — писав з цього приводу Бонч-Осмоловський. — У цьому затиску була міць лещат».

Що ж до кістяка немовляти п'яти — семи місяців, то його пропорції відрізняються від пропорцій сучасних дітей: гомілка коротша, а передпліччя довше. Крім того, стінки кісток дуже грубі (Є. Влчек). Наведені риси, як відомо, характерні для пізніх неандертальців.

Фрагменти черепів дорослого та двох дітей віком 5 і 10— 12 років були віднайдені Ю. Колосовим на мустьєрських стоянках Заскельна V та Заскельна VI поблизу Білогорська. На думку Є. Данилової, в будові потиличної кістки дорослої людини з Заскельної V простежуються як деякі примітивні, так і «сапієнтні» риси (наприклад, слабо виражений потиличний валик).

Скелетні рештки «сапієнтних» палеоантропів знайдено також у Наддніпрянщині та Приазов'ї: стегнова та обидві плечові кістки з Романково поблизу Дніпропетровська, які належали людині зросту 171 см; плечовакістка з розмитого мустьєрського шару на березі

р.Самара; фрагменти черепів з-під Дніпропетровська; верхній моляр зі стоянки Ріжок I. Усі ці матеріали характеризуються поєднанням архаїчних та прогресивних рис. Так, «романківець» міг належати до ранніх неандертальців типу Ерінгсдорф та Крапіна чи «прогресивних» муст'єрців Палестини (О. Хрисанфова).

Багаторічні дослідження з'ясували, що в добу верхнього палеоліту територія України була заселена надзвичайно щільно: загальна кількість населення становила тут близько 60 тис. осіб. На сьогодні в її межах відомо близько 800 пам'яток даного історичного періоду, де виявлені унікальні господарсько-побутові комплекси з залишками жител із кісток мамонта, крем'яними та кістяними знаряддями, зразками первісного мистецтва тощо. Разом із тим антропологічні матеріали з верхньопалеолітичних місцезнаходжень України мають украй фрагментарний характер (уламки черепів і зубів із Чулатово 1, Новгород-Сіверського, Анетівки II, Пушкарів, Мізина; уламки плечових кісток з Новгород-Сіверського та Кормані IV і кістки лівої ноги з поселення Городок II), що не дає змоги відтворити морфологічні риси творців матеріальної та духовної культури цього періоду.

Певне уявлення про антропологічний тип верхньопалеолітичної людності України дають знахідки в інших регіонах Східної Європи: Подонні (Костьонки) та на Клязьмі (Сунгир).

Під час розкопок у Костьонках було виявлено чотири кістяки, два з яких належали дорослим чоловікам, а два — дітям.

Особливо цікаві результати були отримані під час вивчення кістяка 20—25-річного мисливця, що жив приблизно 30 тис. років тому. Він характеризувався невисоким зростом (близько 160 см), різкою доліхокранією, прямим лобом, дуже низьким обличчям, низькими орбітами, широким носом, що добре виступає з площини лиця, прогнатизмом. Поєднання доліхокранії, широконосості та прогнатизму вказує на наявність деяких екваторіальних (австралоїдних).

Інший антропологічний тип був притаманний 50-річному мисливцю з Костьонків II: вищий зріст — 165 см, видовжена форма мозкового відділу черепа, місткість якого — близько 1500 см³, дуже широке й низьке обличчя. На думку Г. Дебеця, за цими ознаками він схожий з кроманьйонцями Західної Європи.

Розкопки в Сунгирі дали змогу виявити два давніх поховання: одиночне, де містився скелет дорослої людини, та парне — з рештками двох дітей.

Доросле поховання належало мисливцеві 60—65 років, який визначався міцною і гармонійною фізичною статурою — дуже високим зростом (180 см) і широкими плечами. За деякими розрахунками, вага «сунгирця» становила близько 71 кг. Його череп характеризувався помірним нахилом лоба, значним розвитком надбрівних дуг, середньою величиною підборідного виступу. Висловлювалася думка, що за своїми морфологічними характеристиками «сунгирець» має певні аналоги серед неолітичних Предмостя — представників брьонського типу (В. Бунак), що, як відомо, характеризується деякими «неандерталоїдними» рисами.

Певні архаїчні особливості (надто в будові потилиці) були притаманні також хлопчиківі 11—13 років та дівчинці 9—11 років, похованих у супроводі дуже багатого інвентаря: двох списів довжиною 2,42 і 1,66 м, виготовлених із розщеплених і випрямлених бивнів мамонта; численних кістяних дротиків та кинджалів; крем'яних ножів; тисяч намистин із бивня мамонта, розміщення яких дало змогу реконструювати хутряний одяг давніх мешканців приполярної зони; кістяних голок; «жезлів» із рогів північних оленів з великими отворами на кінцях, що, очевидно, були символами влади, тощо.

Приблизно 12—10 тис. років тому на земній кулі відбулися глибокі кліматично-географічні зміни, спричинені загальним потеплінням. Льодовий панцер, що протягом тисячоліть сковував Європу, повільно відповз на північ і через деякий час звільнив береги глибокого прісноводного озера, яке існувало на місці сучасного Балтійського моря. Це величезне водоймище, рівень котрого був значно вищий від рівня Світового океану, було відгороджене від Атлантики гігантською крижаною греблею. Після прориву льодової перемички біля гори Білінген у Центральній Швеції рівень цього холодного прильодовикового озера впав на 30 м, і воно заповнилося теплими солоними водами Атлантичного океану. Це привело до різкого потепління й зволоження клімату. На теренах України, як і повсюдно у Північній півкулі, поступово склалася сучасна гідрофізична мережа й виникли ландшафтні структури помірної зони: ліс, лісостеп і степ. Розпочалася нова геологічна епоха — голоцен, яка триває й нині.

Початок голоцену в Наддніпрянщині збігся з початком нової історичної доби — мезоліту або середнього кам'яного віку. В нових кліматично-географічних умовах первісні громади освоїли й нові форми господарювання. Зникли мамонти, а з ними й колективне загінне полювання, яке донедавна складало основу життєдіяльності людей. Це спонукало

мисливців мезолітичної доби до індивідуального пошуку здобичі й винаходу лука — далекобійної дистанційної зброї, що мала неабияку вбивчу силу. Так, на стоянці Ігринь I поблизу Дніпропетровська знайшли хребець бізона, відросток якого пробито кістяним наконечником стріли наскрізь.

На теренах України на сьогодні відомо понад 300 мезолітичних місцезнаходжень. Серед них — і довгочасні поселення з залишками жител, де могли мешкати від 50—60 до 100—150 осіб, і короткотривалі стоянки, і поодинокі поховання, і колективні родові некрополі. Зібрані під час розкопок цих пам'яток остеологічні колекції не мають собі рівних у світі.

Уперше скелети людей мезолітичної доби були знайдені в Криму: в гротах Фатьма-Коба, де був похований чоловік зрілого віку, та Мурзак-Коба, де виявлено парне поховання — чоловіка зрілого віку та жінки 20—23 років. Дослідження показали, що всі вони характеризуються доліхокранією, широким обличчям, різко випнутим носом. Ці риси були властиві носіям так званого протоєвропейського, або пізньокроманьйонського, типу (Г. Дебець). Цікаво, що «мурзаккобинець» мав неправильний, «східчастий» прикус зубів, наслідком якого є випинання вперед нижньої щелепи. Висловлювалося припущення, що це — не природжена, а набута за життя ознака, пов'язана з давнім чинбарним виробництвом: для надання шкіряним ременям міцності й еластичності їх протягом тривалого часу жували. Це спричинювало стирання верхніх різців і утворення неправильного прикусу.

Що ж до жінки, похованої в Мурзак-Кобі, то їй, попри загальну масивність, властиві дуже гармонійні риси обличчя: високе чоло, тонкий ніс з горбинкою, великі мигдалеподібні очі, гарно окреслений рот, чітке, але м'яке підборіддя (М. Герасимов). Оглядаючи скелет на місці розкопок, археолог Є. Жиров звернув увагу на те, що на обох руках «мурзак-кобинки» відсутні нігтьові й середні фаланги мізинців. За характером пошкоджень на ближній фаланзі вчені дійшли висновку, що вони були відрубані ще в підлітковому віці, скоріше за все під час ініціацій — обрядів, пов'язаних з ритуальним посвяченням молоді в дорослі. Згідно з етнографічними даними, такі ритуали часто супроводжувалися важкими й болісними випробуваннями, коли підлітків змушували потерпати від болю, витримувати голод, спрагу і т. ін. Під час ініціацій юнаки й дівчата остаточно засвоювали правила суспільного життя, їх утаємничували в суть звичаїв, обрядів, релігійних уявлень первісних общин.

Важливі наукові дані були отримані під час вивчення палеоантропологічних матеріалів з колективних некрополів Дніпровського Надпоріжжя: Волоського (19 поховань), Василівського I (24 поховання) та Василівського III (45 поховань), розкопки яких у 1952—1955 рр. провели О. Бодяньський, В. Даниленко, А. Столяр та Д. Телегін.

Принаймні частина людей (надто дорослих чоловіків), похованих у цих могильниках, загинули насильницькою смертю. Так, біля деяких скелетів знайдені вістря крем'яних стріл — невеликих ножеподібних пластинок зі сколами на краях — та уламки кістяних наконечників списів. Іноді вони стирчали в кістках небіжчиків. Так, один із чоловіків, похованих у Волоському могильнику, загинув від удару стріли в другий шийний хребець. Воїни з потрійного поховання у Василівці III (скелети № 12, 37, 38), очевидно, потрапили в засідку і були вбиті одночасно пострілами в спину: в двох випадках зафіксовані сліди від ударів стріл, в одному — вістря стріли застрягло в ребрі небіжчика. У крижовій кістці іншого чоловіка (скелет № 32) стирчало кістяне вістря списа з крем'яними вкладеннями. Одна з жінок, також похованих у цьому могильнику (скелет № 19), померла від сильного удару по голові якимось тупим предметом, що засвідчує ушкодження тім'яної частини черепа. Що ж до округлого отвору діаметром 9 мм на тім'яній кістці черепа № 31, краї якого повністю облітеровані, то він, за висновками фахівців, з'явився внаслідок хірургічного втручання. Це — один з небагатьох випадків штучної трепанації черепа за доби мезоліту.

Наведені факти свідчать про те, що між мезолітичними племенами Наддніпрянщини існували напружені стосунки і відбувалися часті збройні сутички. Ймовірною причиною таких взаємин була неоднорідність етнічного складу цих племен. Дані висновки добре узгоджуються з підсумками антропологічних досліджень.

Зусиллями Г. Дебеця, Т. Кондукторової, І. Гохмана доведено, що в добу мезоліту в Дніпровському Надпоріжжі мешкали представники трьох антропологічних типів: давньосередземноморського, протоєвропейського та змішаного, який утворився в результаті їх метисації.

Давньосередземноморський тип представлений у найдавнішому могильнику поблизу с. Волоське. Висловлювалося припущення, що поховання в ньому здійснювались ще до початку голоцену степовими мисливцями на бізона, коня та інших стадних трав'яних тварин Північного Причорномор'я (Л. Залізник). Ця людність характеризувалася довгою, вузькою й високою мозковою коробкою, дуже високим, вузьким, добре профільованим обличчям,

різко випнутим носом та високими очними орбітами. На деяких черепах з Волоського могильника помітна також австралоїдна домішка (прогнатизм, широкий ніс, низькі орбіти). На думку Г. Дебця, волоська краніологічна серія має аналогії з матеріалами доби мезоліту-неоліту Кенії. Звичайно, це не означає, що люди переселилися на Дніпро зі Східної Африки, хоча, за словами дослідника, такі речі для віддалених історичних епох «не були чимось надзвичайним». Г. Дебець висловив припущення, що давньосередземноморський антропологічний тип сформувався в Передній Азії та Закавказзі, після чого його носії мігрували на північ та південь.

Протоєвропейський тип властивий небіжчикам із Василівки I і частині небіжчиків із Василівки III, похованим у зібганому положенні. Вони визначаються високим зростом, доліхокранією, високою мозковою коробкою, значним розвитком рельєфу, широким обличчям, середньої ширини носом, що добре виступає з площини л и ц я . Подібні морфологічні варіанти були поширені серед мезолітичної людності Центральної та Північної Європи (могильники Гоєдик у Франції, Лепинський Яр у Подунав'ї, Звейнеки в Латвії, Оленячий Острів у Карелії, Попово в Росії), генетичні витоки якої сягають пізнього палеоліту.

У фінальному палеоліті в лісостеповій та степовій зонах України з'явилися вихідці з Верхнього та Середнього Дніпра, які, очевидно, мали риси протоєвропейського типу. Вони витіснили з Надпоріжжя місцеву людність — носіїв культури Східного Гравету Причорномор'я, яким був властивий давньосередземноморський тип. У пониззі Південного Бугу, на Інгулі та у Приазов'ї прибульці змішалися з місцевими племенами (Л. Залізняк). Наслідком цих процесів, пов'язаних із формуванням кукрекської мезолітичної культури, була поява нового антропологічного типу, іцо характеризується доліхокранією, помірно широким обличчям, середнім за шириною носом. Він представлений невеликою серією випростаних кістяків могильника Василівка III (7 поховань).

Процес формування антропологічного складу мезолітичної людності Наддніпрянщини тривав тисячоліття: міграційні хвилі накочувалися то з півночі, то з півдня, то з заходу, то зі сходу, аж поки північноєвропеїдний (протоєвропейський) тип не став домінувати у цьому регіоні.

Неолітична доба — остання, завершальна стадія кам'яного віку, яка характеризується переходом від привласнювальних форм господарства (мисливство, рибальство, збиральництво) до відтворювальних (землеробства й тваринництва). У цей історичний

період люди domestikували майже всі види теперішніх свійських тварин, винайшли прогресивніші способи обробки каменю (шліфування, розпилування, свердління), навчилися виготовляти нові знаряддя праці — сокири, тесла, долота, а також глиняний посуд. Усе це викликало такі величезні зрушення в життєдіяльності первісної людини, що їх англійський археолог Гордон Чайлд назвав неолітичною революцією.

В межах України відомо понад 600 неолітичних місцезнаходжень. На думку багатьох фахівців, вони належать принаймні до семи археологічних культур; а саме: бузько-дніпровськоїтиської, лінійнострічкової кераміки, носії яких вже перейшли до землеробства й скотарства; ямково-гребінчастої кераміки, людність котрої займалася традиційними промислами — мисливством, рибальством і збиральництвом; сурсько-дніпровської, дніпровсько-донецької та кримської, що їм були характерні як традиційні, так і нові форми господарювання.

На особливу увагу серед різних категорій пам'яток неолітичної доби України заслуговують великі колективні некрополі: Маріупольський, Вільнянський, Вовницький, Деревський, Нікопольський, Лисогірський та інші, звідки походить понад 800 кістяків. Більшість із них зосереджено в районах Дніпровського Надпоріжжя, Приазов'я та Сіверського Дінця, тобто в ареалі південної групи племен дні-провсько-донецької культури, в середовищі якої деякі сучасні дослідники виділяють кілька археологічних культур.

Носії дніпровсько-донецької культури ховали своїх небіжчиків на спині, з випростаними, щільно зведеними ногами (які, вочевидь, зв'язували або сповивали) та трохи зігнутими руками. Кістяки, часто рясно посипані вохрою, залягають рядами, іноді у два, а то й у три «поверхи», часом по декілька в одній ямі (ймовірно, це були родичі). Місце поховання, мабуть, позначалося невисоким земляним горбиком. Поряд із тілами небіжчиків клали крем'яні або кістяні вироби; поховальний одяг прикрашався підвісками-нашивками із зубів оленя, перламутровими намистинами, прикрасами з ікол кабана тощо. В окремих могилах Нікопольського та Лисогірського некрополів зафіксовані скупчення черепів, що, вочевидь, засвідчує культ шанування черепів предків. Подібні культи добре відомі з етнографічних джерел; ще порівняно недавно вони існували в деяких корінних народів Сибіру й Далекого Сходу (наприклад, у юкагірів).

Антропологічні дослідження показали, що носії дніпровсько-донецької культури характеризувалися загальною масивністю, дуже сильним розвитком м'язового рельєфу,

переважно великими розмірами черепа, що мав здебільшого видовжену (доліхомезокранну) форму, дуже широким, середньої висоти, іноді — дещо сплющеним лицем, чітко окресленим носом.

Специфічною особливістю даної групи є значні розміри та загальна масивність кінцівок: за спостереженнями Г. Дебеця, ці люди були довгоногішими, ніж будь-який із сучасних народів, а кістки їхніх жінок навіть грубіші, ніж кістки сучасних чоловіків-москвичів. За розрахунками цього вченого, вага пересічного чоловіка з поховань дніпровсько-донецької культури (без урахування жирового прошарку) становила 75,5 кг, а зріст — 172— 174 см. Таке співвідношення ваги та зросту вказує на те, що неолітична людність України визначалася гармонійністю тілесної будови й неабиякою фізичною силою.

Ще однією специфічною рисою носіїв дніпровсько-донецької культури є винятково гарний стан зубної системи: відсутність випадків прижиттєвого випадання зубів та карієсу, який у Західній Європі та Північній Америці відомий ще з мезолітичної епохи. Зуби здебільшого дуже стерті, що свідчить про систематичне вживання грубої їжі. Багатьом черепам властивий «східчастий» прикус.

Більшість учених відносять південну групу племен дніпровськодонецької культури до особливого варіанта протоєвропейського типу — вовницького (В. Бунак), чи надпорізько-приазовського (А Гохман). Ще в середині 50-х років Г. Дебець висловив припущення, що його витоки слід шукати на півночі Європейського континенту. «Кісткові рештки людей пізнього палеоліту та мезоліту Східної Європи належать, принаймні у своїй більшості, людям південного походження, — писав він, — люди ж дніпровсько-донецької культури є переселенцями з північних областей або їхніми безпосередніми нащадками». Час підтвердив справедливість цієї тези.

За даними сучасних досліджень, антропологічні та археологічні аналоги носіїв дніпровсько-донецької культури простежуються в мезолітичних (Ведбек) та неолітичних (Ертебеле) могильниках Західної Балтії. Поява північних європеїдів у Наддніпрянщині пояснюється міграціями мисливсько-рибальських племен, які розпочалися приблизно 8 тис. років тому (Л. Залізняк). Просуваючись на схід та південний схід, вони досягли Подоння (Ракушков Яр), Поволжя (С'єзжеє) і навіть Приаралля (Тумек-Кичеджик).

Київська дослідниця / . Потехіна переконливо показала, що антропологічний склад племен дніпровсько-донецької культури склався переважно за участю двох морфологічних

компонентів: доліхокранного, з широким, різко профільованим обличчям, та мезокранного (мезобрахікранного), з іще ширшим, дещо сплосченим обличчям. Перший з цих складників, генетично пов'язаний з місцевими мезолітичними племенами, переважав на ранніх, а другий — на пізніх етапах формування даної історичної спільноти. Очевидно, прибульці з півночі поступово витіснили або асимілювали своїх попередників.

Природно, що між місцевою та прийшлою людністю відбувалися збройні сутички, які засвідчуються численними ушкодженнями на скелетах з неолітичних некрополів. Наприклад, на черепі № 16 із Василівки II зберігся слід від удару списа чи стріли; на черепі № 18 — округла ум'ятина від удару тупим предметом тощо. На черепі № 64 з Ясинуватки є пролом овальної форми, в середині якого збереглися ушкоджені кістки, що трохи зрослися. На деяких черепах зафіксовані сліди прижиттєвого хірургічного втручання — штучної трепанації, наявність чого свідчить про досить високий рівень медичних знань. Так, вивчення трепанаційного отвору діаметром 14 мм на черепі № 54 з Вовнигів показало, що він був зроблений швидкими обертами свердла, вістря якого мало напівокруглу чи кулеподібну форму. Така форма унеможлиблювала провалювання свердла всередину черепа й пошкодження мозку (/ . Гохман). Цікаво, що після цієї операції людина жила принаймні ще два роки.

Очевидно, серед неолітичних племен України були поширені не лише протоєвропейський, а й інші антропологічні варіанти. За аналогією з сусідніми регіонами можна припустити, що племена тиської, бузько-дністровської культур та культури лінійно-стрічкової кераміки характеризувалися рисами давньосередземноморського типу. Щ о ж до культури ямково-гребінчастої кераміки, то її носіям, мабуть, була властива певна монголоїдна домішка.

Наприкінці V — на початку IV тис. до н. е. деякі племінні групи, які жили на території України, освоїли мідь, усвідомивши її переваги перед традиційними матеріалами. Поява металевих виробів, що мали сталі форми, ознаменувала початок нової, перехідної історичної епохи — енеоліту, абомідно-кам'яного віку. На думку вчених, визначальними рисами енеоліту є подальший розвиток ранніх форм відтворювального господарства — землеробства скотарства, підвищення продуктивності праці, створення умов для регулярного міжплемінного обміну. Починається розклад первіснообщинного ладу,

спостерігається майнове розшарування, виділяється родоплемінна знать. Змінюються вірування, поховальні обряди та звичаї, виникають нові форми первісного мистецтва.

У IV — на початку III тис. до н. е. у Дніпровському Правобережжі та в деяких лівобережних районах Середньої Наддніпрянщини мешкали землеробсько-скотарські племена трипільської культури, у лісостеповій і, частково, степовій зонах Лівобережжя — середньостогівської культури, у степовому Причорномор'ї та в Криму — кеміюбинської культури.

Трипільська культура, яка сформувалася на початку IV тис. до н. е., проіснувала близько 1500 років. В її розвитку простежують три основних етапи: ранній (4— 3,6 тис. до н. е.), середній (3,6— 3,1 тис. до н. е.) та пізній (3,1—2,5 тис. до н. е.).

Ранній та середній етапи трипільської культури представлені лише поодинокими похованнями в межах поселень (Лука-Устинська, Солончени II, Верем'є, Незвіско, Ліпкани), з яких походять здебільшого фрагментарні матеріали. Заданими Г.Дебецята М. Герасимова,, черепи із Незвіско та Солонченів II характеризуються рисами протоєвропеїдного типу — масивною будовою мозкового відділу, широким обличчям тощо.

Більш репрезентативними є краніологічні та остеологічні серії, що походять з пізньотрипільських могильників: Вихватинського, Більче-Злоте та Чапаєвського.

Під час розкопок Вихватинського могильника, розташованого на березі Дністра поблизу м. Рибниця (Молдова), було виявлено понад 60 кістяків, щоправда, досить поганої збереженості. Дослідження показали, що люди, поховані тут, характеризувалися середнім зростом (165,5 см у чоловіків і 157,7 см у жінок), помірним розвитком м'язового рельєфу, доліхокранною формою черепа, гарно профільованим обличчям з невисокими орбітами й середнім за шириною носом, що виразно видається з площини лица. Подібне сполучення ознак загалом властиве південним європеїдам — представникам західного варіанта давньосередземноморського типу, що був досить поширений серед енеолітичної людності Балкан та деяких регіонів Центральної Європи. Поряд із цим у морфології «вихватинців» простежується й вплив протоєвропеїдного компонента.

Цікаві спостереження у процесі дослідження вихватинської серії зробила М. Великанова: на її думку, чоловічі черепи належать до давньосередземноморського, а жіночі — до «пом'якшеного» варіанта протоєвропейського типу, поширеного серед східних сусідів трипільців. Ці розбіжності помітні і в будові скелета: кістки чоловіків порівняно тендітні,

жіночі ж — відносно масивні. З цього можна зробити висновок, що між трипільськими племенами та їхніми сусідами-скотарями існували не лише господарські, а й шлюбні зв'язки.

Черепи з печери Більче-Злоте характеризувалися рисами давньосередземноморського типу.

Що ж до пізньотрипільського Чапаєвського могильника поблизу Києва, то отримані там матеріали свідчать про наявність двох морфологічних складників — масивного протоєвропейського та грацильнішого давньосередземноморського.

Отже, фізичний тип носіїв трипільської культури, чисельність яких в окремі періоди перевищувала 400 тис. осіб, був неоднорідним, склавшись у процесі взаємодії кількох морфологічних компонентів.

У середині IV тис., до н. е. Дніпровське Лівобережжя та басейн Сіверського Дінця замешкували скотарські племена середньостогівської культури, в межах якої нині часто виділяють кілька археологічних культур. Середньостогівці, що їх багато сучасних дослідників розглядають як перших індоєвропейців на теренах України, частково асимілювали, а частково відтіснили на північ дніпровсько-донецьку людність.

Найчисленніша краніологічна серія середньостогівської культури (12 черепів) походить із ґрунтового Олександрійського могильника на р. Оскол. Цим знахідкам притаманні значний розвиток м'язового рельєфу, доліхокранія, дуже широке, середньої висоти, гарно профільоване обличчя, тобто риси протоєвропейського типу (Т. Сурніна). Що ж до нових матеріалів з могильника Ігринь, то вони засвідчують наявність в антропологічному складі людності даної культури тендітнішого морфологічного компоненту (І. Потехіна).

Вчені вважають, що у фізичному типі мезолітичного, неолітичного та енеолітичного населення Лівобережжя простежується певна генетична спадкоємність. Крім того, антропологічні матеріали дають підстави для висновку про досить тісні контакти між середньостогівськими й трипільськими племенами.

Окрему групу енеолітичних пам'яток Нижньої Наддніпряни та Степового Лівобережжя становлять могильники новоданилівського типу, походження яких остаточно не з'ясоване. Здебільшого вони невеликі за розмірами: одне-два, іноді п'ять-шість поховань. Новоданилівські пам'ятки були залишені людьми з типово протоєвропейськими рисами, притаманними попереднім неолітичним племенам окреслених регіонів, фізичний тип яких у свою чергу мав місцеве мезолітичне підґрунтя (І. Потехіна). Це ж стосується й носіїв

нижньомихайлівської культури, які наприкінці IV тис. до н. е. освоїли південну смугу степів між Доном та Дунаєм.

У середині III тис. до н. е. в Криму, пониззі Дніпра та Південного Бугу поширилися племена кемі-обинської культури, походження якої багато дослідників пов'язують з Північним Кавказом. Кемі-обинці характеризувалися яскраво вираженою доліхокранією, значною висотою мозкового відділу черепа, розвинутим м'язовим рельєфом, вузьким і високим обличчям, різко профільованим у горизонтальній площині (С. Круї). Таке поєднання ознак має аналоги серед різних груп давньої людності Закавказзя, Близького Сходу, Середньої Азії, де у V — III тис. до н. е. були поширені різновиди східносередземноморських (індосередземноморських) морфологічних варіантів.

Принаймні останню чверть III тис. до н. е. — початок II тис. до н. е. Дніпровське Лівобережжя, за винятком північних районів, і частину Правобережжя займали скотарсько-землеробські племена ямної культури, чия назва пов'язана з характером поховань — у прямокутних ямах під курганним насипом. У згаданий час «ямники» поступово заселили все степове Причорномор'я і вийшли на Балкани. Таким чином вони стали замешкувати величезний ареал — від Волги до Дунаю.

Загалом носії ямної культури характеризувалися видовженою, високою мозковою коробкою, середнім за шириною й висотою, мезогнатним, добре профільованим обличчям, високим зростом — близько 173 см у чоловіків та 160 см у жінок (Т.Кондукторова, Г. Зіневич, С. Круц та ін.). Разом із цим між окремими територіальними групами ямних племен існували певні відмінності, які в найвиразнішій формі простежуються за лінією північ — південь України.

Так, північна група племен ямної культури, яка займала правобережжя Середньої Наддніпрянщини (курганний могильник біля с. Баштечки Черкаської обл.), басейн Сіверського Дінця та Середнього Дону, вирізнялася масивною будовою тіла, широким і високим обличчям — ознаками, притаманними носіям протоєвропеїдного типу. Деяко «пом'якшені» риси даного типу були властиві ямним племенам межиріччя Бугу та Інгульця, а також Нижньої Наддніпрянщини.

Ямне населення Північно-Західного Причорномор'я, півдня Херсонщини, басейну р. Молочної та деяких лівобережних регіонів Нижньої Наддніпрянщини визначалося доліхокранною формою черепної коробки, відносно вузьким та довгим обличчям, що

свідчить про вплив одного з варіантів східносередземноморського типу, поширеного серед племен кемі-обинської культури.

Своєрідним поєднанням ознак (мезодоліхокранією, широким та середнім обличчям) характеризувались ямні племена верхів'їв Інгулу та Самарсько-Орільського межиріччя.

В окремих регіонах України простежуються риси брахікранного, широколицего та низькорослого типу, основним ареалом якого, за даними А. Шевченка, є Північно-Західний Прикаспій та Нижнє Поволжя.

Розмаїття морфологічних варіантів, властивих населенню ямної культури, зумовлене складністю етногенетичних процесів, що відбувалися на теренах України за енеоліту.

Наприкінці енеолітичної доби на теренах Північно-Західного Причорномор'я мешкали скотарські племена усатівської культури, антропологічний склад яких склався за участю кількох компонентів: серед черепів з Усатого простежуються типові протоєвропейські, середземноморські та змішані варіанти, для формування яких мало змінитися кілька поколінь. Висловлювалася думка, що морфологічні особливості «усатівців» склалися внаслідок взаємодії місцевого пізньотрипільського та прийшлого степового населення.

На особливу увагу заслуговують племена культури кулястих амфор, що мешкали на теренах Волині наприкінці енеоліту. Це пояснюється дискусіями довкола їхньої ролі у формуванні індоєвропейської спільноти. На жаль, морфологічні особливості людності даної культури вивчені недостатньо: на сьогодні обстежено лише чотири чоловічих та шість жіночих черепів, які характеризуються мезокранією, середнім розвитком м'язового рельєфу, середнім за шириною обличчям. Існує припущення, що цей комплекс ознак склався під впливом населення південної групи культури лійчастого посуду, яка локалізувалась на теренах Польщі, Південної Німеччини, Чехії, Словачії, Західної України (Т. Кондукторова).

Загалом антропологічний склад енеолітичної людності України був досить строкатим. У його формуванні брали участь морфологічні складники, що мали різне походження: масивний протоєвропеїдний тип, генетичні витоки якого пов'язані з неолітичними племенами; різновиди грацильного давньосередземноморського типу, представленого серед різних груп південних європеїдів; помірно масивний варіант, поширений у Центральній Європі, та ін. Ці компоненти інтенсивно взаємодіяли, що спричинювало появу змішаних антропологічних варіантів.

На початку II тис. до н. е. на півдні Східної Європи розпочалася доба бронзи, підставою для виділення якої стало поширення бронзових виробів: знарядь праці, зброї, прикрас. У цей період сталися важливі зміни в соціально-економічному й етнічному розвитку давнього населення України, відбувся другий великий поділ праці — відокремлення ремесла від скотарства й землеробства, посилилася майнова диференціація членів первісних колективів, виникли союзи племен. Доба бронзи тривала близько тисячі років. За цей час в усіх регіонах України чотири рази змінювались археологічні культури.

В XI ст. до н. е. у Приазов'ї з'явилися найдавніші пам'ятки катакомбної культури, носії якої ховали своїх небіжчиків у підкурганних камерах-склепах — катакомбах. Є думка, що в її формуванні брали участь місцеві ямні племена та прийшли північнокавказькі групи (С. Братченко). Протягом X— IX ст. до н. е. «катакомбники», принаймні частина яких належала до індоаріїв, поширилися спочатку на Лівобережжі, а згодом у багатьох регіонах степового та лісостепового Правобережжя. Окремі локальні варіанти катакомбної спільності набули таких своєрідних рис, що це дало змогу виділити в її межах кілька археологічних культур: донецьку, інгульську тощо.

Дослідження палеоантропологічних матеріалів із поховань катакомбної культури засвідчили розмаїття морфологічних варіантів, властивих окремим хронологічним та територіальним групам. Зауважимо, що на сьогодні найкраще вивчений антропологічний склад тих катакомбних племен, котрі мешкали у степовій смузі України від Дунаю на заході до Приазов'я на сході.

За даними С. Круц, населення раннього етапу катакомбної спільності характеризувалося високим зростом, видовженою формою черепа, порівняно вузьким і високим лицем; людності ж пізнього етапу були властиві дещо нижчий зріст, мезобрахікефалія, широке ортогнатне обличчя. Дослідниця наголошувала: «Різниця між «ранніми» та «пізніми» настільки суттєва, що мова може йти про зміну населення на другому, пізньому етапі існування катакомбної культури майже на всій території Північного Причорномор'я».

Морфологічні особливості племен раннього етапу катакомбної спільності склалися на основі антропологічних типів населення ямної та кемі-обинської культур, що у найбільш виразній формі простежується в окремих районах Нижньої Наддніпрянщини, включаючи Примор'я, та Приазов'я.

Що ж до пізніх «катакомбників», то властиві їм фізичні риси сформувалися під впливом масивних широколицих носіїв північнокавказької культури Калмикії та Передкавказзя. Просунувшись на терени України, вони повністю витіснили або асимілювали місцеву людність. Це засвідчують антропологічні знахідки у Самаро-Орельському межиріччі, окремих регіонах Нижньої Наддніпрянщини, в межиріччі Бугу та Дністра.

Поява прийшлих племен на пізньому етапі існування катакомбної спільності спричинила істотні зміни поховального обряду. Так, у похованнях еліти зафіксований звичай обличкування черепа — моделювання лиця глиною (майже 100 випадків), походження якого пояснюється впливом культурних традицій Близького Сходу (В. Отрощенко, С. Пустовалов). Цікаво, що на модельованих черепах із курганів басейну р. Молочної, де зазначені найяскравіші прояви даного обряду, та деяких районів правобережної Нижньої Наддніпрянщини виявлені посмертні трепанаційні отвори в потиличній ділянці (С. Круц). Очевидно, це було пов'язано з підготовкою черепа небіжчика до процедури бальзамування.

Катакомбні племена басейну Сіверського Дінця широко застосовували звичай штучної деформації черепа (15 % небіжчиків із ранніх і 60 % із пізніх поховань, за даними К. Шепель). Він був також властивий людності східних та південно-східних районів катакомбної «ойкумени»: Північно-Східного Приазов'я, Нижнього Поволжя, басейну Дону, Калмикії. Перевага віддавалася циркулярній деформації, коли голова набувала форми, витягнутої згори донизу; при цьому змінювались і пропорції обличчя, зокрема збільшувалася висота лоба.

ЇУ XVII — XVI ст. до н. е. степову та лісостепову зони між Доном та Прутом населяли індоіранські племена культури багатоваликової кераміки, назва яких пов'язана зі звичаєм прикрашати керамічні вироби наліпними джгутами-валиками (С. Березанська). Носії цієї культури ховали своїх небіжчиків у підкурганних прямокутних дощатих та кам'яних ямах, іноді в ямах з підбоями. Ці люди мали риси одного з варіантів давньосередземноморського типу, а саме: середній зріст (169,6 см у чоловіків), доліхокранію, вузьке й високе обличчя, вузький ніс.

У XVI ст. до н. е. на терени Лівобережної України зі сходу вторглися іраномовні племена зрубної культури, які ховали померлих під курганными насипами у рублених зрубках, кам'яних ящиках чи прямокутних ямах, перекритих деревом. Вони поступово відтіснили носіїв культури багатоваликової кераміки на захід або асимілювали їх. Протягом наступних

століть «зрубники» займали величезні обшири Східної Європи — від Дністра на заході до Уралу на сході, від Ками, Середньої Оки й Десни на півночі до прикаспійських степів і Криму на півдні.

Носії зрубної культури, що мешкали на теренах України, характеризувалися високим зростом (174 см у чоловіків), видовженою формою мозкового відділу черепа, середньою шириною обличчя. За багатьма краніологічними ознаками (надто за шириною обличчя) вони займають проміжне становище між носіями культури багатоваликової кераміки та «зрубниками» Поволжя. Це добре узгоджується з висновками археологів про напрямки міграцій племен зрубної культури та їхніми взаєминами з місцевим населенням Дніпровського Лівобережжя та степової зони України.

У XV — XIII ст. до н. е. Північно-Західне Причорномор'я населяли племенасабатинівської культури, антропологічний склад яких поки що не з'ясований.

Північно-західним сусідом сабатинівців була осіла людність культури Ноуа, яка займала лісостепове Подністров'я. Вона була морфологічно неоднорідною: деякі черепа мають ознаки відносно широколицевого масивного типу, інші — тендітнішого вузьколицевого (М. Великанова, Т. Кондукторова, О. Некрасова). Ця історично-культурна спільність склалася внаслідок взаємодії місцевих землеробських та прийшлих скотарських племен, що й знайшло відображення в антропологічному складі її носіїв.

Сабатинівська культура й культура Ноуа, очевидно, були пов'язані зі фракійським світом.

У першій чверті II тис. до н. е. в північно-західних регіонах України мешкали племена культур шнурової кераміки, або бойових сокир: середньодніпровської, які заселяли лісову зону Верхньої та Середньої Наддніпрянщини; городоцько-здовбицької та стжижовської, що жили на півночі Волині, у верхів'ях та середній течії Західного Бугу; підкарпатської, котра локалізувалась у Прикарпатті й суміжних районах Поділля. На думку багатьох учених, культури шнурової кераміки, поширені також в інших регіонах Центральної, Північної та Східної Європи, належали північній групі індоєвропейських племен, до складу яких входили предки германців, балтів та слов'ян.

За підсумками дослідження невеликої краніологічної серії ондукторова дійшла висновку про те, що носії городоцько-здовбицької та стжижовської культур характеризувались яскраво вираженою доліхокранією, середньою висотою мозкової

коробки, вузьким обличчям, із площини якого різко виступав ніс. Аналоги такого поєднання ознак є серед племен шнурових культур Польщі та Словаччини.

Прямими нащадками «шнуровиків» в XVI — XI ст. до н. е. були творці тшинецько-комарівської культури, поширеної на правобережжі Північної України, у Прикарпатті, верхній та середній течії Дністра, Південній Білорусі. Вони визначалися середнім зростом (близько 168 см), доліхокранією, невеликими розмірами обличчя, вузьким носом. Отже, тшинецько-комарівські племена, з якими багато дослідників пов'язують початковий період історії слов'ян, успадкували риси своїх попередників.

У XI — X ст. до н. е. лісостепову смугу Дніпровського Правобережжя населяли землеробські племена білогрудівської культури, яким була властива загальна грацильність, мезодоліхокранія, вузьке обличчя (Л. Литвинова). Це — пряме продовження генетичної лінії, започаткованої племенами культур шнурової кераміки.

Що ж до носіїв бондарихінської культури, поширеної у закарпатській та лісостеповій зонах Лівобережжя (XIII — VIII ст. до н. е.), то їхні фізичні риси поки що невідомі. На думку дослідників, бондарихінці, яких пов'язують з фіно-уграми, були нащадками місцевих неолітичних племен ямково-гребінчастої кераміки.

Отже, в добу бронзи на теренах України активно взаємодіяли різні за походженням антропологічні типи, носії яких належали до основних етнічних масивів Східної Європи, а саме: східних гілок індоєвропейців — індоіранців та індоаріїв; прафракійського, фіноугорського та праслов'янського, що остаточно склалися в наступні історичні епохи

Кіммерійці, скіфи, сармати.

Початок I тис. до н. е. ознаменувався кардинальними змінами у господарстві, культурі та побуті людності степової зони Євразії, яка опанувала обробку заліза, освоїла їзду верхи та винайшла складний далекобійний лук «скіфського» типу. Кочові племена — іраномовні номади, основою господарства котрих було скотарство, створили ряд яскравих культур, які послідовно змінювали одна одну. В Північному Причорномор'ї та Передкавказзі вони представлені кіммерійською, скіфською та сарматською культурами.

Кіммерійці — перший народ Східної Європи, самоназву якого не поглинув морок часу. Найдавнішу звітку про них містить безсмертна «Одіссея» (VIII ст. до н. е.): «Зайшло сонце, і вкрила темінь усі шляхи, а корабель наш досягнув меж океану. Там народ і місто людей кіммерійських, оповиті імлюю і хмарами; і ніколи промені осяйного сонця не зазирають до

них». Цю емоційну оповідь доповнюють свідчення Геродота: «... Країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською... Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є й так званий Кіммерійський Боспор». З кінця VIII ст. до н. е. згадки про спустошливі напади кіммерійських вершників містять ассирійські, вавилонські та урартські писемні джерела.

Можливо, з кіммерійцями пов'язані пам'ятки білозірської культури XII—IX ст. до н. е., поширені у степовій зоні Північного Причорномір'я. Етнічна належність білозірців поки що не з'ясована. За однією точкою зору, вони продовжують лінію розвитку фракійських племен, за іншою — іранських. Згодом за їхньою участю сформувалася своєрідна група пам'яток так званого новочеркаського тину, зв'язок яких із кіммерійцями не викликає сумнівів.

Що ж до фізичного типу носіїв білозірської культури, то вони характеризувалися високим зростом (171 см у чоловіків), здебільшого видовженою формою голови з добре розвинутим м'язовим рельєфом, вузьким і високим лицем, досить широким носом (С. Круц, Л. Литвинова та ін.). Це — риси одного з різновидів давньосередземноморського типу.

У VII ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї поширилися носії скіфської культури, найдавнішу згадку про котрих містять ассирійські джерела. Понад чотири століття вони населяли величезні степові простори між Доном та Дунаєм. Це була група споріднених племен, близьких за походженням, культурою та звичаями. Панівне становище серед них, за Геродотом, посідали царські скіфи — номади, які замешкували степову смугу вздовж Азовського моря, Подоння та Крим. Їхніми сусідами в Лівобережному Причорномор'ї були скіфикошовки, а на півночі, в лісостеповій зоні — скіфи-землероби. У пониззі Південного Бугу поблизу грецького міста-колонії Ольвія мешкали калліпиди, або елліноскіфи, на північ від них — алазони, котрі, вочевидь, належали до фракійських, імовірно, гетських племен. Лісостепову смугу Дніпровського Правобережжя, за Геродотом, населяли скіфи-орачі, з якими сучасні дослідники пов'язують племеначорноліської культури. Дедалі частіше висловлюється припущення про її праслов'янський характер.

Загалом скіфи Північного Причорномор'я визначалися середнім зростом — близько 167 см у чоловіків і 159 см у жінок. Щодо відомих поетичних рядків Олександра Блока: «Да, скифы мы, да, азиаты мы, с раскосыми и жадными очами», то вони мало узгоджуються з підсумками антропологічних досліджень — носії скіфської культури на теренах України належали до типових європеоїдів. їм були властиві видовжена форма черепної коробки,

середнє за шириною, добре профільоване в горизонтальній площині ортогнатне обличчя із чітко окресленим, середніх розмірів носом. Ці риси простежуються на документальному портреті воїна зрілого віку з поховання на курганному полі «Сірко» поблизу Нікополя. Привертає увагу деяка асиметрія нижньої частини обличчя цієї людини — за рахунок виступу на правій половині підборіддя, що утворився внаслідок поранення стрілою, яка влучила в нижню щелепу, вибивши шматок кістки. Цікаво, що від часу поранення до смерті воїна пройшло кілька років. Це переконливо свідчить про високий рівень медичних знань скіфського суспільства.

На підставі порівняльного аналізу Т. Кондукторова дійшла висновку, що за основними рисами фізичної будови скіфи Північного Причорномор'я дуже близькі до своїх попередників на цих теренах — племен доби пізньої бронзи. Отже, вони асимілювали великі групи місцевої людності, чому, очевидно, сприяла мовна спорідненість.

Цінні результати отримала М. Великанова, яка вивчала черепи з ґрунтового скіфського могильника IV— III ст. до н. е. біля с. Миколаївка на східному березі Дністровського лиману. За багатьма важливими расово-діагностичними ознаками, зокрема шириною вилиць, вони займають проміжне становище між скіфськими та фракійськими краніологічними серіями. Крім того, серед населення, яке залишило дану пам'ятку, досить чітко виокремлюються два морфологічних компоненти: відносно масивний, властивий скіфам Нижньої Наддніпрянщини, та гранильний, притаманний фракійцям балканського ареалу. Відтак впливає, що на західних околицях Великої Скіфії (а Дністер якраз і відігравав роль природного рубежу між двома великими етнічними масивами) між скіфськими та фракійськими племенами існували тісні взаємини, наслідком яких була зміна антропологічного типу.

Антропологічні дослідження носіїв чорноліської культури не проводились — у них переважав обряд трупопалення, а отже, практично відсутні кісткові рештки. Що ж до краніологічних та остеологічних матеріалів, виявлених у скіфських курганах Середньої Наддніпрянщини (здебільшого в Поросці), то їх вивчення дало змогу зробити такі висновки: люди, поховані в них, близькі до скіфів Нижньої Наддніпрянщини; витоки їхнього морфологічного типу пов'язані з носіями зрубної та білозірської культур доби пізньої бронзи (С. Круц). Це дає підстави гадати, що серед похованих під курганними насипами переважали

прибульці зі степової зони України, а місцева праслов'янська людність, очевидно, ховала своїх небіжчиків за іншим ритуалом.

Дещо несподівані результати дало обстеження черепів з курганів поблизу м. Бориспіль на лівому березі Дніпра. За підсумками досліджень був виокремлений не відомий досі антропологічний тип, який характеризується округлою (мезобрахікранною) формою мозкової коробки, високим і широким обличчям (С. Круц). Очевидно, витоки цих морфологічних рис слід шукати серед носіїв бондарихінської культури, котрі, як відомо, у першій чверті I тис. до н.е. населяли лісостепову зону Лівобережної України.

У III ст. до н. е. панування скіфів у причорноморських степах скінчилося: сюди зі сходу почали проникати сарматські племена, які раніше кочували у Приараллі, на Південному Уралі та в Поволжі. Першими на теренах України з'явилися язиги, по тому — роксалани, згодом — алани. Вже у I ст. до н. е. античні автори почали називати Північне Причорномор'я Сарматією. Сарматські племена активно втручалися в тогочасні міжнародні події: вони неодноразово нападали на Ольвію та інші грецькі колонії, вели війни з Римом тощо. У перші віки нашої ери частина сарматів проникла далеко на північ, у лісостепові райони України (басейн р. Тясмин), де, мабуть, змішалася з корінною землеробською людністю.

Антропологічні дослідження показали, що сармати Північного Причорномор'я загалом характеризувались дещо коротшою, ніж у скіфів, черепною кришкою, ширшим обличчям, помірним розвитком м'язового рельєфу та середнім випинанням носових кісток із площини лица, — тобто європеїдними рисами з певною «східною» домішкою (Т. Кондукторова, С. Круц). За більшістю ознак вони були дуже близькими до сарматських племен Поволжя, Південної Башкири', Приаралля. Припускають, що всі ці групи походять від населення андронівської культури доби бронзи, пам'ятки якої поширені на теренах Казахстану та Мінусинської котловини в Західному Сибіру. Зауважимо, що деякі сарматські племена, надто алани, досить широко застосовували штучну деформацію черепа.

З історичних джерел довідуємося, що під тиском сарматів значна частина скіфів залишила обжиті землі й перебралася до Кримського півострова. Приблизно в середині III ст. до н. е. скіфи заснували тут свою столицю, котра дістала назву Неаполь (Нове Місто). Найбільшого розквіту Мала Скіфія досягла в II ст. до н. е., за часів царя Скілура та його сина Полака.

Під час археологічних розкопок біля стін Неаполя Скіфського виявлено монументальний мавзолей, що містив понад 70 кістяків скіфських вельмож — чоловіків, жінок, дітей. Найдавніше поховання належало чоловікові 40— 45 років, одяг котрого був оздоблений лотими прикрасами. Біля ніг небіжчика лежали металевий шолом, два мечі, наконечники списів тощо.

Антропологічне обстеження засвідчило, що череп чоловіка був штучно деформований, внаслідок чого орбіти і частина лобової кістки помітно висувалися наперед. Лоб широкий, високий; ніс має чітко окреслений контур, що добре видно на реконструкції, виконаній М. Герасимовим. Саме завдяки їй удалося встановити, що поховання належить цареві Скілуру, зображення якого містить кам'яний рельєф, знайдений на початку минулого століття.

Протягом останніх десятиліть у Нижній Наддніпрянщині та в Криму було обстежено чимало ґрунтових некрополів пізньоскіфського часу (Неаполь Скіфський, Золота Балка, Миколаївка-Козацьке та ін.). Це дало змогу з'ясувати, що між ранніми та пізніми групами скіфської людності простежується чітка генетична спадкоємність. Що ж до впливу інших морфологічних компонентів, то він був незначним (Т. Кондукторова).

З кінця I тис. до н. е. до початку II тис. н. е. на теренах Волині, Прикарпаття, Поділля та Закарпаття відбувалися складні етногенетичні процеси за участю племен пшеворської, зарубинецької, липицької і інших культур, антропологічний склад яких залишається невідомим через поширення в їхньому середовищі обряду трюпопалення.

Черняхівська культура

Черняхівська культура — одне з найяскравіших культурно-історичних утворень першої половини I тис. н. е. на південному сході Європи. В період свого розквіту, який припадає на III— IV ст., вона обіймала більшу частину сучасних українських і молдовських земель та суміжні з ними райони Польщі, Румунії, Росії. За підрахунками Є. Махно, лише в Україні відкрито близько 3 тис. поселень і могильників цієї культури, де виявлено сотні жител, тисячі поховань, здійснених за обрядом трюпопалення або трюпопокладення.

Всі дослідники черняхівської культури зазначають наявність спільних рис, властивих її носіям: розвинуту економіку, основою якої були землеробство та ремісництво; інтенсивний обмін з античним світом; близькість форм кераміки, виробів з металів і кістки; розміщення поселень на розлогих схилах річок та струмків; поширення безкурганних могильників. Утім існували й місцеві особливості — в поховальному обряді, кераміці, житлобудівництві, що

дало підстави виділити три локальні групи черняхівських пам'яток, пов'язані з певними регіонами: Північно-Західним Причорномор'ям, межиріччям Дністра, Пруту й Дунаю, лісостеповою зоною України.

Відмінності матеріальної та духовної культури пояснюються неоднорідністю етнічного складу черняхівської людності, куди входили іраномовні скіфи тасармати, які переважали в Північному Причорномор'ї; фракійці — гети й даки, що мешкали в межиріччі Дунаю та Дністра, де відчувався також сарматський вплив; східнослов'янські антські племена, пов'язані з лісостеповою зоною України; готи — східногерманське плем'я, сліди перебування котрого виявлено в Західній Волині, верхів'ях Південного Бугу, а також в окремих регіонах Північного Причорномор'я.

Уперше антропологічний матеріал із поховань черняхівської культури отримав у 1899 р. відомий київський археолог В. Хвойка під час розкопок могильника біля с. Черняхів на Київщині. Згодом кісткові рештки черняхівців були віднайдені також в інших некрополях України, Молдови та Польщі.

Аналіз краніологічних матеріалів показав, що носіям цієї культури загалом були притаманні європеїдні риси: висока, видовженої форми черепна кришка, помірно розвинутий рельєф, нешироке обличчя, середній за шириною, чітко окреслений ніс (Т. Кондукторова). Однак серед них вирізняється кілька морфологічних варіантів, «прив'язаних» до певних територій: правобережний наддніпрянський, лівобережний наддніпрянський, середньонаддніпрянський та ін. Це переконливо свідчить на користь тези про поліетнічний характер черняхівської культури, яку обстоюють вітчизняні вчені.

Спробуємо на підставі групових морфологічних характеристик з'ясувати роль окремих етнічних компонентів, з яких склався строкатий конгломерат черняхівської людності. Почнемо з готів, стосовно котрих в історично-археологічній літературі віддавна точаться гострі суперечки.

За фольклорною традицією, готи — це вихідці з о. Готланд у Балтійському морі. Наприкінці I тис. до н. е. вони з якихось причин залишили свою батьківщину й переселилися до Південної Балтії.

У II ст. н. е. готи просунулися далі на південь, з'явившись у Мазовії та Підляшші (Польща), в Поліссі та на Волині, де з ними пов'язують пам'ятки вельбарської археологічної культури. За поширенням вельбарських елементів на черняхівських пам'ятках з'ясували, що у

верхів'ях Південного Бугу готські племена розділилися: одні з них рушили до Чорного моря та Приазов'я, інші повернули на південний захід. Поява готів на українських землях спричинилася до певних історично-культурних та етнічних змін, що відбулися в першій половині I тис. Встановлено, що готи певний час очолювали великі військово-політичні союзи, які об'єднували скіфів, сарматів, дакогетів і слов'ян. Ця обставина дала підстави деяким німецьким, польським і російським дослідникам вважати готів чи не єдиним творцем черняхівських старожитностей.

Аналіз антропологічних даних показує, що давнім германцям, а отже й готам, були притаманні риси, характерні для представників північної гілки європейської раси: масивний череп, який характеризується великим поздовжнім та поперечним діаметром, середня ширина лиця, низькі орбіти, відносно вузький ніс. Жодна краніологічна серія з черняхівських некрополів України та Молдови (а їх понад 20) не має такого поєднання ознак. Готську домішку можна простежити хіба що на деяких черепах із могильників, розташованих поблизу сіл Косанове (Побужжя) та Гаврилівка (Нижня Наддніпрянина). Відтак можна погодитися з тими дослідниками (Т. Кондукторова, М. Великанова, Т. Алексеева), котрі вважають, що готи не відіграли істотної ролі у формуванні морфологічних рис черняхівської людності. Зазначимо також, що наприкінці IV ст. частина готів під тиском гунів була змушена залишити терени Східної Європи, решта ж розчинилася серед місцевою різноплемінного люду, не залишивши помітного сліду в його матеріальній та духовній культурі.

Найдовше готи затрималися в Криму. Востаннє про кримських готів — мешканців печерних міст Мангуп-Кале, Ескі-Кермен та інших — згадано в писемних джерелах другої половини XVI ст.

Що ж до питання про внесок східнослов'янських племен у морфологічний тип черняхівської людності, то вирішити його непросто за браком джерел: носії «прасхіднослов'янських» культур — зарубинецької, волинсько-подільської та київської — застосовували обряд трупоспалення, який побутував в українських землях аж до запровадження християнства (988). Відтак доводиться вдаватися до порівняльного аналізу краніологічних матеріалів черняхівських та давньоруських часів. Хронологічний розрив між ними становить шість століть. Але це не так багато, враховуючи спадковий характер расово-діагностичних ознак.

Дослідження показали: збірна краніологічна серія черняхівської культури Середньої Наддніпрянщини має аналоги серед черепів із курганів та ґрунтових могильників цього регіону, залишених нащадками літописних полян (Т. Алексеева). З іншого боку, її ознаки притаманні також краніологічним матеріалам пізньоскіфського часу. Це означає, що, по-перше, в Середній Наддніпрянщині простежується дуже глибока лінія морфологічного розвитку: племена скіфського часу — черняхівці — літописні поляни; по-друге, східнослов'янські племена істотно вплинули на формування морфологічних рис носіїв черняхівської культури.

Скіфський морфологічний компонент переважає також в інших краніологічних серіях з черняхівських некрополів України. Що ж до Прутсько-Дністровського межиріччя, то тут його вплив менш відчутний: місцеві племена визначалися загальною грацильністю, дуже малими розмірами черепа, вузьким, невисоким обличчям. За висновками М. Великанової, ці риси сформувалися на основі фракійського субстрату. Крім того, в цьому регіоні зафіксована присутність сарматських племен. Так, у могильнику біля с. Данешти (Молдова) виявлено штучно деформовані черепи.

Окремі властиві сарматам брахікранні черепи походять також із черняхівських некрополів України: біля с. Косанове в Побужжі, с. Журівка Ольшанська в Середній Наддніпрянщині, с. Боромля на Лівобережжі тощо. Цікаво, що в Косанівському могильнику всі вони належали жінкам, чоловічі ж мали північноєвропеїдні (готські) риси. На деяких наддніпрянських пам'ятках іноді трапляються й черепи зі слідами штучної деформації. Однак ці знахідки мають поодинокий характер і не дають підстав для тверджень про істотний внесок сарматів у фізичний тип творців черняхівської культури.

Салтівська культура

Наприкінці VII ст. в Південно-Східній Європі, включаючи Лівобережну Україну, мешкали племена салтівської культури. На думку багатьох учених (Ляпушкін, М. Мерперт, С. Плетньова та ін.), серед пам'яток, залишених ними, виокремлюється два варіанти: північний та південний.

Північний, або верхньодонський, варіант, представлений у верхів'ях Дону та Сіверського Дінця, характеризується наявністю городищ, захищених кам'яними стінами, та ґрунтових катакомбних могильників (Верхньосалтівський, Маяцький, Дмитрівський та ін.).

Південний варіант, що локалізується у степовій зоні басейну Сіверського Дінця, у Нижньому Подонні, Приазов'ї, Поволжі та в Криму, визначається поширенням городищ, укріплених земляними валами, та ґрунтових ямних могильників (Зливкинський, Саркельський, Великотарханський та ін.).

Вважається, що північний варіант пов'язаний з іраномовними аланами, генетичні витоки котрих містяться на Північному Кавказі, а південний — з тюркомовними болгарами, що вперше з'явилися у східноєвропейських степах під час гунської навали.

Антропологічні дослідження показали, що серед носіїв салтівської культури досить чітко вирізняються два морфологічних типи, а саме: доліхокранний з вузьким, гарно профільованим обличчям, з площини якого різко виступає вузький ніс; та брахіокранний, із відносно широким, дещо сплосченим обличчям і помірно випнутим носом. Перший — південноєвропеїдний — тип, представлений у лісостеповій зоні, знаходить аналоги серед синхронних популяцій Північного Кавказу, другий — з деякою монголоїдною домішкою, поширений у степовій зоні, — серед кочовиків Приаралля та Південного Аралу.

Отже, антропологічні матеріали додатково засвідчують етнічну неоднорідність племен, які створили салтівську культуру.

Цікаві дані були отримані під час вивчення одонтологічних ознак краніологічної серії з Маяцького могильника, розташованого у верхів'ях Дону. Тут були зафіксовані істотні відмінності між чоловічими черепами, які характеризуються рисами південноєвропеїдного гранильного типу, та жіночими, що для них властива наявність «степової» домішки. На наш погляд, це свідчить про наявність шлюбних контактів між аланськими та болгарськими племенами, зумовлених їхньою територіальною близькістю та підпорядкуванням одній державі — Хозарському каганату.

Антропологічні дані свідчать також про генетичні взаємозв'язки аланських та східнослов'янських племен. «В усякому разі немає сумніву, — писав з цього приводу В. Алексеев, — що типи, які увійшли до складу слов'ян, відіграли значну роль у формуванні фізичної подоби населення, яке залишило Салтівський могильник». Це, безумовно, так, але доцільніше вести мову не про всіх слов'ян, а лише про нащадків в'ятичів, сіверян і, частково, полян.

Доба Київської Русі (кінець IX — XIII ст.)

Питання антропологічного складу середньовічної людності Русі-України порушувались в працях В. Бунака, ГДебеця, Т. Трофимової, Т. Алексєєвої, М. Великанової та ін. Усі дослідники сходяться на тому, що середньовічні східні слов'яни загалом характеризувалися мезодоліхокранією, тобто видовженою черепною кришкою, вузьким або середнім за шириною обличчям із досить широким, помірно або сильно випнутим носом, що, як відомо, властиво європеїдам. Поряд із цим за варіаціями двох провідних ознак — черепного показника та діаметра вилиць — з-поміж них можна виділити кілька антропологічних типів, на що вперше вказав В. Бунак у 1932 р.

За підсумками аналізу краніологічних матеріалів із середньовічних некрополів Русі-України було виокремлено чотири морфологічних варіанти, носіями яких виступали нащадки літописних полян, сіверян, древлян, волинян, тиверців та уличів.

У Середній Наддніпрянщині (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) переважали риси мезодоліхокранного типу з середніми розмірами обличчя і, зокрема, середньою шириною вилиць, вираженим горизонтальним профілюванням обличчя та помірним виступанням носа. Водночас чернігівська та переяславська групи відрізнялися від київської трохи нижчим головним показником, тяжіючи за цією ознакою до нащадків сіверян. З іншого боку, окремі серії з некрополів Правобережжя (Княжа Гора, Сагунівка та ін.) за поєднанням мезокефалії та відносно широкого обличчя схожі з черепами нащадків древлян. Отже, антропологічний склад давньоруської людності Наддніпрянщини був неоднорідним. Про це свідчить також підвищена варіабельність багатьох важливих ознак.

В середній течії Десни, басейні Сейму і верхів'ях Сули, де у другій половині I тис. мешкали літописні сіверяни, в давньоруський час був поширений доліхокранний середньолиций тип, який знаходить певні аналоги серед нащадків радимичів, дреговичів, смоленських і тверських кривичів. За більшістю провідних краніологічних ознак він схожий з попереднім, відрізняючись від нього трохи довшою черепною кришкою та вужчим обличчям.

У верхів'ях Здвижа, Тетерева, Ужа та Убороті, де на час утворення Київської Русі локалізувались древляни, дослідники виділили мезокефальний високоголовий і широколиций тип. Схожі антропологічні варіанти поширені й на захід від окресленої території — у верхів'ях Стиру та Горині, де вони пов'язані з курганными похованнями на горизонті. Що ж до поховань у ямах під курганными насипами, які частіше трапляються у

межиріччі Стиру та Горині — ареалі волинян, то властивий їм тип схожий з попереднім, відрізняючись від нього видовженою, трохи нижчою черепною кришкою та дещо вужчим обличчям.

Давнє населення Середньої Наддніпрянщини — території, пов'язаної з літописними тиверцями та уличами, характеризувалося мезокранією, середніми розмірами лицевого відділу, дуже широкими й невисокими орбітами, значним горизонтальним профілюванням обличчя, високим переніссям, середнім виступанням носа. Найближчі аналогії цьому поєднанню ознак знаходимо в ареалі древлян.

Чим же можна пояснити відмінності фізичного типу окремих груп людності Русі-України?

Перше. Ще визначний дослідник слов'янських старожитностей чеський вчений Л. Нідерле дійшов висновку про те, що праслов'яни не були однорідними в антропологічному плані, хоча й мали деякі спільні риси, наприклад, широколицість. «Безсумнівно, — писав він з цього приводу, — що вони не відзначалися ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу...» Це спричинене тим, що морфологічні особливості праслов'ян формувалися на дуже великій території (від верхньої та середньої течії Західної Двіни на півночі до лівих притоків Дунаю в його середній течії на півдні, від верхньої та середньої течії Вісли на заході до середньої та нижньої течії Дніпра на сході), розташованій на стику ареалів північноєвропеїдної довгоголової світлопігментованої та південноєвропеїдної короткоголовішої темнопігментованої рас. У цій зоні здавна мешкали носії різних антропологічних типів, жоден з яких не може вважатися «праслов'янським».

Друге. Розселяючись на території Східної Європи, слов'янські племена асимілювали місцеву людність, що привело до певних змін їхнього фізичного типу. Саме цим, на думку Т. Алексеевої, можна пояснити зменшення діаметра вилиць у тих східнослов'янських групах, які контактували з вузьколицим фіномовним та іраномовним населенням. Певну роль у формуванні морфологічних особливостей давньоруської людності відігравали її взаємини з тюркомовними кочовиками.

Аналіз краніологічних даних з середньовічних некрополів РусіУкраїни свідчить про те, що відносна широколицість як одна з визначальних рис слов'ян у найбільш виразній формі простежується серед нащадків літописних древлян і волинян. За цією і деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа) вони схожі з мазовшанами, західними

кривичами, а також середньовічними балтськими племенами: латгалами, земгалами, ятвягами та ін. Всі ці групи належать до кола масивних північних європеїдів. Висловлювалась думка, що відносна широколицість балтів та західної групи східнослов'янських племен є проявом єдиного антропологічного субстрату, генетичні витоки якого пов'язані з носіями неолітичних та енеолітичних культур Центральної та Північно-Східної Європи (Т. Алексеева). Цю тезу намагався заперечити В. Седов, який диференціював середньовічних слов'ян та балтів не лише за поховальним обрядом, а й на підставі антропологічних даних. Відмінності між ними дійсно є, як і є відмінності між окремими балтськими племенами та окремими групами давньоруської людності. Однак наявність специфічних рис фізичного типу середньовічних балтів та слов'ян — рис, які формувалися на різних етапах етнічної історії, аж ніяк не свідчить про відсутність морфологічної праоснови цих етнічних масивів. Своєрідним антропологічним еквівалентом балто-слов'янської спільності, що мала місце в минулому, є один з одонтологічних типів, поширений серед сучасних лєтто-литовських та східнослов'янських народів — середньоевропейський. Починаючи з неолітичної доби він був властивий і їхнім попередникам на території Південної Балтії та Східної Європи.

Належність північно-західної групи літописних племен РусіУкраїни до кола північних європеїдів пояснюється не лише давньою генетичною спорідненістю балтів та слов'ян. Ще однією причиною посилення північноєвропеїдних рис серед древлян і волинян стали контакти цих племінних угруповань з ятвягами, присутність котрих на території Правобережного Полісся засвідчують археологічні дані. Аналізуючи морфологічні особливості черепів з давньоруського міста Возвягель, Г. Рудич зазначила властиві їм мезокранію, широколицість, тенденцію до ослаблення горизонтального профілювання обличчя, помірне випинання носа. Цей своєрідний комплекс краніологічних ознак має чіткі аналогії зі збіркою краніологічною серією ятвягів II—V ст.

Як зазначалося вище, широколиці варіанти були властиві також давньоруській людності Північної Буковини і Прутсько-Дністровського межиріччя, де мешкали нащадки південно-західної групи літописних племен — тиверців і уличів. Аналізуючи морфологічні витоки слов'ян у цих регіонах, М. Великанова вказала на різкі відмінності між ними та їхніми безпосередніми попередниками — носіями черняхівської культури. Ці відмінності мають настільки виразний характер, що, за словами дослідниці, «повністю виключають імовірність

генетичних зв'язків між черняхівцями та слов'янами, що їх змінили, і дають підстави вважати слов'янське населення на території Подністров'я прийшлим». Посилаючись на краніологічні паралелі з населенням древлянських земель, М. Великанова висунула припущення, що територія Прутсько-Дністровського межиріччя заселялася вихідцями з більш північних областей східнослов'янського ареалу.

В одній із краніологічних серій з території Середнього Подністров'я (василівській) простежується певна тенденція до високолицьості, високоорбітності та вузьконосості — ознак, властивих західним слов'янам. Аналізуючи варіації лицьового, орбітного та носового показників у згаданій серії, М. Великанова зауважує, що вони «ухиляються в західнослов'янському напрямку і лежать, по суті, поза східнослов'янськими межами коливань цих ознак». З цим можна погодитись, зробивши одне застереження: наведені дані свідчать не про прийшлий характер василівської популяції, а про напрямки давніх антропологічних зв'язків східнослов'янського населення Карпатського регіону.

Південними сусідами подністровських слов'ян були носії балка-но-дунайської культури — осілі нащадки «болгарської» частини населення салтівської культури. Уявлення про фізичний тип цієї групи середньовічної людності Південно-Східної Європи дає остеологічна колекція з могильника Лимбар (XII—XIV ст.), розташованого в центральній частині сучасної Молдови. За підсумками її дослідження, М. Великанова дійшла висновку про те, що в антропологічному складі лимбарців доволі чітко простежуються два компоненти, а саме: високорослий, суббрахікранний, широколиций, вузьконосий, з легкою монголоїдною домішкою, властивий чоловікам, та доліхокранний, з більш вузьким обличчям та ширшим носом, що характеризував жінок. Перший з них пов'язаний з протоболгарами, другий — зі слов'янами, що є незаперечним свідченням шлюбних контактів між колишніми кочовиками та давньоруською людністю Подністров'я.

На іншій основі склався антропологічний тип населення Середньої Наддніпрянщини, де в другій половині I тис. існував могутній полянський племінний союз.

Як і решті середньовічних східних слов'ян, цьому типові були властиві специфічні пропорції лицевого скелета (відносно низьке обличчя, низькі орбіти та досить широкий ніс), за якими він відрізнявся від більш високолицих, високоорбітних і вузьконосих носіїв черняхівської культури. Водночас відмінності між давньоруською та черняхівською людністю Середньої Наддніпрянщини виражені слабше, ніж в інших регіонах України, а за деякими

важливими краніологічними ознаками, надто виличним діаметром, вони дуже схожі. Останнє, на думку М. Великанової, «дає змогу припустити певну роль черняхівського елемента у формуванні антропологічного типу полян».

Ще категоричніше з цього приводу висловила Т. Алексеева: «поляни по суті є безпосередніми нащадками черняхівців». Однак це, безумовно, є перебільшенням: фізичні риси русичів Середньої Наддніпрянщини склались у процесі взаємодії двох основних морфологічних компонентів — грацильного черняхівського та масивнішого, носієм якого, „мабуть, були племена празької культури.

Черняхівський морфологічний компонент істотно вплинув також на формування антропологічних особливостей давньоруської людності Лівобережжя — нащадків літописних сіверян та південних полян (лубенська, ліпльвська та інші групи). Показовою в цьому плані є краніологічна серія з некрополя XI— XII ст. біля с. Камінне на правому березі середньої течії р. Псел: за більшістю ознак вона дуже схожа з черепами із черняхівських могильників Середньої Наддніпрянщини. Водночас, як і давньоруські серії Правобережжя, вона масивніша, ніж черняхівські, що свідчить про наявність властивого всім східним слов'янам відносно масивного компонента. Що ж до назомалярного та зигомаксиллярного кутів, то за цими ознаками черепи з Камінського некрополя виразно тяжіють до аланської верхньосалтівської серії.

З наведеного випливає, що антропологічний тип давньоруського населення Лівобережжя сформувався за участю принаймні трьох морфологічних компонентів: «власне слов'янського», черняхівського та салтівського (аланського).

В антропологічній літературі останніх десятиліть неодноразово висувалося питання про роль кочівницького (східного) компонента у формуванні антропологічних особливостей давньоруського населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Інтерес до цієї проблематики пояснюється численними літописними свідченнями про слов'янсько-тюркські взаємини і знахідками кочівницьких поховань у давньоруських некрополях цих регіонів. Ще в кінці минулого століття археолог Д. Самоквасов отримав із давньоруських курганів Канівщини невелику краніологічну серію, яка характеризувалася брахікранією, великими розмірами обличчя, слабо профільованого в горизонтальній площині, низьким кутом виступання носа. За цими ознаками вона близька до черепів зі Зливкинського могильника VIII— IX ст., залишеного тюркомовними протоболгарськими племенами. Черепи з

кочівницькими рисами виявлені і в інших місцевостях Середньої Наддніпрянщини, надто в Пороссі (могильники біля сіл Миколаївка, Хутір Половецький, Яблунівка).

Слід мати на увазі, що домішка кочівницького компоненту в давньоруських серіях фіксується лише тоді, коли її носії мають певні монголоїдні ознаки. Якщо ж вони відсутні, то вловити її дуже важко, а то й неможливо. Це передусім стосується печенігів, у зовнішності яких переважали південноєвропеїдні риси. Що ж до половців, то вони визначалися своєрідним поєднанням расових прикмет, а саме: широкого високого сплющеного обличчя, властивого носіям монголоїдних типів, та різкого випинання носа, притаманного південним європеїдам (А. Шевченко). Останнє вказує на те, що поява черепів з монголоїдними рисами в давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини скоріше за все пов'язана саме з цією групою кочових тюркомовних племен.

Оцінюючи ступінь східних впливів на антропологічний склад давньоруської людності Поросся, звернімося до підсумків порівняльного аналізу, проведеного П. Покасом. Він залучив до нього дві збірні краніологічні серії: пороську, куди включив черепи з могильників біля сіл Миколаївка, Хутір Половецький, Яблунівка та на Замковій Горі літописного Юр'єва, та кочівницьку, яка походить з курганів Харківської та Дніпропетровської областей. Попри наявність певного монголоїдного компоненту, за більшістю провідних ознак (черепний показник, вилицевий діаметр, горизонтальне профілювання обличчя тощо) пороська вибірка схожа з іншими синхронними давньоруськими групами Середньої Наддніпрянщини. Наведене застерігає від перебільшення ролі кочівницького компоненту в генофонді давньоруської людності Поросся.

У давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини виявлені також поховання варягів, які служили в княжих дружинах. У зв'язку з цим виникає питання про роль норманського (північногерманського) компоненту у формуванні морфологічних рис населення даного регіону. Зауважимо, що, за даними Т. Алексєєвої, пересічний германець доби середньовіччя характеризувався трохи нижчою черепною кришкою, дещо вищим обличчям, вищими орбітами і вужчим носом, ніж східний слов'янин.

На особливу увагу заслуговує невелика краніологічна серія з Шестовицького могильника, звідкіля походить багато варязьких речей. На думку Г. Зіневич, вона репрезентує слов'янську групу (найімовірніше, локальну групу сіверян). Однак відносна низькоголовість та високоорбітність шестовицької серії вказують на наявність германського

морфологічного компоненту. Торкаючись цього питання, Т. Алексеева зауважує: «Тут явно спостерігається змішування норманських та слов'янських рис», хоча і не висловлює міркувань з приводу їхньої питомої ваги.

Аналізуючи морфологічні особливості краніологічної серії зі Старої Ладogi, норманське походження якої не викликає сумнівів, Санкт-Петербурзькі дослідники С. Саніна та О. Козинцев залучили для порівняння з нею багато вибірок зі Східної, Західної та Північної Європи, в тому числі шестовицьку. За підсумками проведеного дослідження вони дійшли добре аргументованих висновків про близькість морфологічних комплексів середньовічних германців, населення Старої Ладogi та Шестовиці, основу яких складає поєднання низького видовженого черепа з високими орбітами. Отже, норманський (германський) компонент усе ж відіграв певну роль у формуванні антропологічного складу середньовічної людності України.

Т. Алексеева зробила спробу визначити норманський компонент іще у двох давньоруських серіях — із чернігівських та київських некрополів — і в обох випадках отримала негативні результати. Дещо несподіваними виявилися підсумки вивчення сумарної київської серії: за словами дослідниці, «жодних слідів [варягів] в антропологічному вигляді населення міста не виявлено». Це ж стосується й сільської людності київських земель.

Присутність варягів у дружинах київських князів безперечна — вона засвідчена численними писемними джерелами. Можливо, на висновки Т. Алексеевої вплинула та обставина, що для висвітлення даної проблематики вона залучала лише середні значення краніологічних ознак у сумарній серії. Природно, що серед похованих у київських некрополях переважали вихідці з південноруських земель.

Доба пізнього середньовіччя.

Антропологічний склад пізньосередньовічної людності України вивчений недостатньо: бракує повноцінних джерел. Певне уявлення про нього дають «документальні» портрети козаків, які загинули під час Берестецької битви, та портрет кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка.

Битва під Берестечком (28 червня — 10 липня 1651 р.) — одна з найтрагічніших подій Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Після кровопролитного бою 30 червня козацько-селянське військо, зражене кримськими татарами, було оточене в укріпленому таборі. В ніч на 10 липня частина козаків на чолі з

Іваном Богуном вийшла з оточення, намостивши переправу через непрохідне болото біля р. Пляшівки. Наступного дня під час відступу решти війська багато козаків та селян повстанців, що виявили виняткову мужність та відвагу, загинуло.

Ще кілька десятиліть тому точне місце Берестецької битви було невідоме. Невблаганний час стер з лиця землі і залишки укріплень, ісліди козацьких переправ.

У 1970— 1987 рр. в околицях с. Пляшева Рівненської області, де нині розташований музей-заповідник «Козацькі могили», були проведені розкопки під керівництвом І. Сवेशікова. На місці однієї із переправ разом із військовим обладнанням та речами господарського вжитку виявили й останки козаків — захисників табору, що дало змогу відтворити зовнішність двох учасників Берестецької битви методом пластичної антропологічної реконструкції. Один із «документальних» портретів створила Г. Лебединська, ще один — колумбієць Х. Родрігес.

Попри чітко виявлені індивідуальні риси обидва козаки належали до одного антропологічного типу, властивого більшості сучасних українців, — центральноукраїнського, який характеризується брахікефалією, помірно широким обличчям, середньою шириною чітко окресленого носа тощо. Це дає підстави стверджувати, що він поширився в Україні уже в пізньому середньовіччі.

Кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко — одна з найяскравіших постатей в історії українського козацтва. Майже чверть століття під його орудою запорожці боронили Україну від нападів ординців. З іменем цього козацького ватажка народна традиція пов'язує славетний лист до турецького султана Магомета IV, де з неперевершеною дотепністю та сарказмом висміяно його претензії на світове панування.

Відважний лицар був похований на козацькому цвинтарі неподалік Чортомлицької Січі «з мноюю арматною і мушкетною стрелбою і со великою всего войска Низового жалостию, яко по том вожду своем справном и щастливом ... которого все войско зело любило и за отца своего почитало». У 1967 р. Сіркове поховання, розташоване в межах с. Капулівка, у зв'язку з наближенням Каховського моря було перенесене на нове місце — курган Сторожова Могила. Під час розкопок, проведених тут, був складений акт, що, зокрема, зафіксував таке: «...Скелет похованого лежав випростано на спині, головою на захід, права рука зігнута в лікті так, що кисть її була на грудях, ліва також зігнута в лікті, кисть — у ділянці живота... Череп частково ушкоджений, розтрощена лицева частина, що збереглася у

фрагментах... У верхній щелепі немає жодного зуба, ямки зубів позаростали, окрім двох, з лівого боку. На нижній щелепі збереглося два останніх зуба, тобто зуб мудрості й останній кутній. Ямки решти зубів позаростали повністю... Плечові кістки обох рук у місцях прикріплення м'язів мають значні горбки, внаслідок чого тут діаметр кістки більший на один сантиметр. Як на правій кисті, так і на лівій бракує деяких фаланг пальців».

Візуальне обстеження черепа показало, ідо йому був властивий дуже сильний розвиток м'язового рельєфу. Крім того, він характеризувався різкою брахікранією, низьким обличчям, широкими вилицями, невисокими орбітами, трохи випуклим носом. Поєднання брахікранії та значної ширини вилиць дає підстави припустити, що серед предків Сірка могли бути носії степового (кочівницького) антропологічного компонента. Разом із цим в його зовнішності безумовно переважають риси центральноукраїнського типу.

Наведені особливості лягли в основу двох «документальних» портретів Івана Сірка, створених Г. Лебединською: графічного, який відтворює риси отамана в останні роки життя (з урахуванням старечих змін, що спричинили западання щік та губів), та скульптурного, де він зображений у розквіті сил.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Антропология. Хрестоматия. – М., 1997. – 345с.
2. Алексеев В.П. Палеоантропология Земного шара и формирование человеческих рас. Палеолит / В.П. Алексеев. – М., 1978. – 275с.
3. Алексеев В.П. Историческая антропология / В.П. Алексеев. – М., 1979. – 423с.
4. Алексеев В.П. Становление человечества / В.П. Алексеев. – М., 1984. – 312с.
5. Белик А.А. Психологическая антропология / А.А. Белик. – М., 1993. – 288с.
6. Белик А.А. Социокультурная антропология / А.А. Белик, Ю.М. Резник. – М., 1998. – 240с.
7. Бунак В.В. Род Ното, его возникновение и последующая эволюция / В.В. Бунак. – М., 1980. – 140с.
8. Герасимов Н.Н. Восстановление лица по черепу: Современный и ископаемый человек / Н.Н. Герасимов // Труды Института этнографии АН СССР. – 1972. – №16. – С. 56-62.
9. Гинзбург В.В. Элементы антропологии для медиков / В.В. Гинзбург. – Л., 1963. – 197с.

10. Гладкова Т.Д. Кожные узоры кисти и стопы обезьян и человека / Т.Д. Гладкова. – М., 1966. – 130с.
11. Гримм Г. Основы конституциональной биологии и антропологии / Г. Гримм. – М., 1967. – 309с.
12. Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу / В.Д. Дяченко. – К., 1965. – 275с.
13. Зинкевич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины / Г.П. Зинкевич. – К., 1967. – 307с.
14. Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию / К. Клакхон. – СПб., 1988. – 381с.
15. Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель / Д. Ламберт. – Л., 1991. – 260с.
16. Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза / Я.Я. Рогинский. – М., 1977. – 457с.
17. Рогинский Я.Я. Основы антропологии / Я.Я. Рогинский, М.Г. Левин. – М., 1978. – 370с.
18. Антропология – медицине / Под Ред. Т.И. Алексеевой. – М., 1989. – 317с.
19. Алексеев В.П. География человеческих рас / В.П. Алексеев. – М., 1974. – 432с.
20. Алексеев В.П. Географические очаги формирования человеческих рас / В.П. Алексеев. – М., 1985. – 345с.
21. Алексеев В.П. Человек: Эволюция и таксономия. Некоторые теоретические вопросы / В.П. Алексеев. – М., 1985. – 237с.
22. Алексеев В.П. Этногенез / В.П. Алексеев. – М., 1986. – 137с.
23. Алексеев В.П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец. – М., 1964. – 362с.
24. Алексеева Т.И. Адаптивные процессы в популяции человека / Т.И. Алексеева. – М., 1986. – 212с.
25. Башкиров П.Н. Учение о физическом развитии человека / П.Н. Башкиров. – М., 1962. – 321с.
26. Бунак В.В. Антропометрия / В.В. Бунак. – М., 1941. – 387с.
27. Васильев С.В. Основы возрастной и конституциональной антропологии / С.В. Васильев. – М., 1996. – 190с.

28. Говард М. Сучасная культурная антрапалогія / М. Говард. Мн., 1995. – 276с.
29. Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк) / И.И. Гохман. – М., 1966, - 334с.
30. Данилова Е.И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа / Е.И. Данилова. – К., 1971. – 327с.
31. Джохансон Д. Люси. Истоки рода человеческого / Д. Джохансон, М. Иди. – М., 1984. – 385с.
32. Зубов А.А. Этническая одонтология / А.А. Зубов. – М., 1973. – 239с.
33. Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины / Г.П. Зиневич.. – К., 1967. – 524с.
34. Емельянов Ю.Н. Основы культурной антропологии / Ю.Н. Емельянов. – Новосибирск, 1986. – 250с.
35. Ковешников В.Г. Медицинская антропология / В.Г. Ковешников, Б.А. Никитюк. – К., 1992. – 385с.
36. Методика морфофизиологических исследований в антропологии. – М., 1981, -486с.
37. Орлова Э.А. Введение в социальную и культурную антропологию / Э.А. Орлова. – М., 1994. – 312с.
38. Перевозчиков И.П. Определение групп крови в ископаемом материале / И.П. Перевозчиков // Вопросы антропологии. – 1975. - №50. – С. 34-39.
39. Рохлин Д.Г. Болезни древних людей: Кости людей различных эпох – нормальные и патологические изменения / Д.Г. Рохлин. – М-Л., 1965. – 384с.
40. Салевон И.И. Очерки по антропологии Белоруссии / И.И. Салевон, Л.И. Тегако, -Мн., 1976. – 465с.
41. Сегеда С.П. Украинцы. Этническая одонтология СССР / С.П. Сегеда. – М., 1979. – 130с.
42. Тегако Л.И. Основы современной антропологии / Л.И. Тегако, И.И. Саливон. – Мн., 1989. – 294с.
43. Хрисанфова Е.Н. Очерки эволюции человека / Е.Н. Хрисанфова, П.М. Мажуга. – К., 1985. – 328с.

44. Чебоксаров Н.Н. Народы, расы, культуры / Н.Н. Чебоксаров, И.А. Чебоксарова. – М., 1985. – 375с.

45. Этнография и смежные дисциплины. – М., 1988. – 437с.

Навчальне видання

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

АНТРОПОЛОГІЯ

за спеціальністю 034 “Культурологія”

Укладач:

І.О.Кушнар'ов, доцент кафедри, канд. біол. наук, доцент.

Друкується в авторській редакції

Комп'ютерна верстка

Кушнар'ов І.О.

План 2020р.

Підписано до друку 08.12.2019 р. Формат 60x84/16

Гарнітура «Times». Папір для мн. ап. Друк. ризограф.

Ум. друк. арк. 4,42. Обл-вид арк 1,5. Тираж ____ . Зам. № ____

ХДАК, 61057, м. Харків, Бурсацький узвіз, 4.

Надруковано в лаб. множ. техніки ХДАК